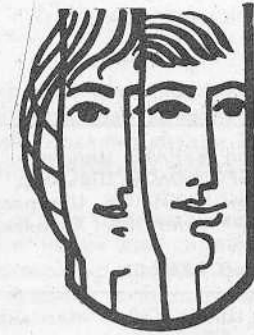

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОУЗИНИНГ
ОРГАНИ

(67)
Июль

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баходир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖУРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ.

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Мундарижа

НАСР

Хуршид ДУСТМУҲАМЕДОВ. Нигоҳ. Қисса. 5
Ғаффор ҲОТАМОВ. Эврилиш. Эссе 49

НАЗМ

Фароғат КАМОЛОВА 3

ТАНИШУВ

Ҳабибулло ЖУРАЕВ. Шеърлар 4
Истам ИБРОҲИМОВ. Шеърлар 26
Тўлқинжон РАҲИМОВ. Шеърлар 27
Абдунаби ҲАМРОЕВ. Ҳикоялар 28

«ЕШЛИК» САҲНАСИ

Мақсуд ШАЙХЗОДА. Жалолиддин Мангу-
берди. Тарихий фожиа 36

ПУБЛИЦИСТИКА

Набижон БОҚИЕВ. Ижрокўм қачон уй бе-
ради? 62
Шерали СОКИН. Орол бонги. 66

НЕВАРАКУЛЧА

Ҳамза ИМОНБЕРДИЕВ. Шеърлар 61

МУҲАБАТНОМА

Усмон НОСИР 65

АДАБИЙ ТАНҚИД

Нажмиддин КОМИЛОВ. Тимсоллар тимсоли 70
Муртазо ҚАРШИБОВЕВ. Поэтик фикр мезони 74
Маҳфуза ЭРГАШЕВА. Кураш қалба давом
этади 76

ИНҚИЛОБ ЕЛҚИНЛАРИ

Абдулла АВЛОНИЙ. Хуррият марши 78

ЕЛПИҒИЧ

Сафар КОКИЛОВ. Бош айбдор ким? 79
ГУЛМИХ 80
ТОМОШАБОҒ 80

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Т. РАҲИМОВ
Корректор: Г. ЖУРАЕВА

Адресимиз:
700117, ЧГСП, Тошкент, Қатортол кўчаси, 60-уй

Т е л е ф о н л а р :
Бош редактор: — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари: — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд
қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган
таржима асарлар қўлёзмасинигина
қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 26.05. 87 й. да туширилди.
Босишга 30.06.87 й. да рухсат берилди.
Р-14014. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 327142 нусха.
Буюртма № 946.

Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётнинг Меҳнат Қизил
Байроқ орденли босмаҳонаси.

Тошкент,
«Ёшлик», № 7, 1987. «Ёш гвардия» нашриёти.

қоронғисида ишга жўнаб, қош қорайганда уйга қайтишга одатланган, зинҳор бекор қололмас эди.

...Бек тонг саҳарда уйғониб, хотинини безовта қилмаслик учун ўрнидан аста туради, нонуштага одатланмаганидан чироқни ёқмай қоронғида пайпасла-ниб кийинади, болалари ётган хонага киради, ҳар кунгидек усти очилиб қолган ўғлининг қунишиб ётишини кўриб кулимсирайди, фарзандларининг яна уч соат мириқиб ухлашини, кейин хотини уларни қўярде-қўймай уйғотишга тушишини, ўғли билан қизи яна «бир-р пас» ётишга рухсат ололмаг гингиб, йиғламси-раб ўрнидан туришларини кўз олдига келтиради — бу сафар ачиниш ва оталарча меҳрибонлик аралаш жилмаяди, сўнгра ҳовлига, ҳовлидан кўчага чиқади.

У ер-бу ердаги хира чироқлар чала-ярим ёритган кўчадан ўннга қараб йўл солганида ҳатто дайди итлар ҳам тун билан изгиб ҳориган бўлади, қимирлаган жон дуч келмайди. Кўчанинг бошидаги ахлатхона Бекнинг кўзига аллақандай харобага ўхшаб кўринади, назарида у ерда кимдир пусиб тургандек, ҳозир бирор кор-ҳол юз берадигандек туюлаверади, лекин Бек тўхтамайди, хаёлига илашган фикр ўзига нашъа қилади, мийиғида кулиб ахлатхонага яқинлашганида нимадир «штирр» этадию бир жуфт кўз чўғдай ялтираб кўринади, сўнг битта ёки иккита семиз, бароқ мушук аллақайси гўрдан сапчиб чиқиб, аллақаяққа ғойиб бўлади. Кунда ё кунора шу аҳвол. Лекин мушукнинг сапчиб чиқиб йўлни кесиб қочиши Бек учун беҳосдан рўй бераверади, шунинг учун у, «э, падарингга лаънат, палакат» дейди-да, қадамини секинлатмай кетаверади, биров эшитиб қолишдан ҳайиққандек «йўлим бехатар бўлсин», деб пичирлайди, шу аснода девордаги ёзувни ўқийди: «ким кундузи ахлат ташласа...» давомига чироқ тушмайди, ҳар қалай, Бек унинг мазмунини яхши билса-да, негадир ўқишга уринади, лекин кўзи ўтмайди, «қайтишда ўқирман» деб дилига тугади, аммо шу вақтгача на эрта қайтганида, на оқшом қоронғисида ёзувга қараш эсига келади. Энг қизиги, Бек кўча бошига етгунича икки-уч қайта чўчиб орқага қарайди — назарида ортиндан кимдир изма-из пусиб келаётгандай, уни қадам-бақадам таъқиб эта-ётгандай туюлади... ҳар сафар ҳеч зоғ кўринмайди...

Катта кўчага чиқаверишда қўшни кўчадан баланд, милтиқнинг сумбасидек ориқ Кўланка пайдо бўлади. Бек йўлидан қолмасликни ҳам, тўхтаб Кўланкани кутишни ҳам билмай депсинади — узун қўлларининг учини шимининг чўнтагига суқиб, дўппини қийшиқ кўндирган дароз Кўланка Бекка яқинлашаверади. Кейин кўча унинг маҳрига тушгандек, «Мана шунақа-да!» деб овозининг борича дўриллайди, дўрилласа — Бек кута-ди, Кўланка Бекка қамти келганида юришдан тўхтамай у билан қўл учиде кўришади, ҳар гал Кўланканинг муздек бармоқлари Бекнинг кафтини чақиб олгандек бўлади... Кўланка Бекнинг салом-хўшига жавоб бермай, «Мана шунақа-да!» деб бошлаган гапини давом эттиради: «айни аравангни филдиратиб юрадиган пайтда қадамингни сана-аб кетяпсан-а!»

Кўланка бошқа гап қотмайди, ён-верида ҳеч кимса йўқдай, гўё у ҳозир Бекка луқма ташламагандай йўлида давом этади. Бек унинг қадамига қараб юради, ўзича лом-мим демайди, деган тақдирида ҳам Кўланкадан жўяли жавоб эшитмайди. Бекнинг дам жаҳли чиқади, дам «Тентакми!» деб ичиде койинади, баъзан Кўланка ёши бир жойга бориб ҳам эл қатори қатнайидан иш тополмаганига, ҳар кун и сахармардонда гўдайиб автобус кутиб туришига ачинади, ҳатто «эпини қилсам хотиржамроқ ишга жойлаб қўярдим», деб ўйлайди...

Кеча оқшом Замира эрининг одатдагидан толғин, мажҳул бир кайфиятда келганини аёлларга хос зий-раклик билан дарҳол сезди. Эрига бош-оёқ назар ташладию кун бўйи тилига тугиб ўтирган маломатлари, гина-кудуратларини унутди.

— Йўлимга «Волга» тушиб, тўсатдан тўхтаб қолди, — деди Бек ўзига дахлсиз ҳодисани ҳикоя қилаётгандай хотиржамлик билан. — Трамвай йўлига ажал етакла-ганми, билмадим...

Хотини дик этиб ўрнидан турди, қошлари чимирилди, тўсатдан унинг кўзларида пайдо бўлган хавотир нимаси биландир «Волга»даги аёлнинг қўрқув тўла қарашига ўхшаб кетди. «Хотинлар қаттиқ чўчиса кўзининг пахтаси чиқиб кетади-я!» Бек хотинини тинчлантирди:

— Унчалик қўрқинчли эмас. Юкхонасининг қопқоғи-ни алмаштириш керак, холос.

— Юкхонасининг қопқоғи қуриб кетсин, ўзингизга зиён етмадими? Бошқаларга-чи?!

— Ҳеч кимнинг оғиз-бурни қонамади. Фақат, бир-икки кун трамвай ҳайдамайман, шу.

Бек хаёл аралаш ўрнидан турди, дераза пардасини кўтариб, ойнага тармашганча қизғиш қанотчаларини тинимсиз пириллатаётган ҳашаротга бақрайиб қараб қолди: ичиде нимадир «шувв» этиб, оёқ-қўли бўшашди, деразага тикилган кўйи сеҳрлангандек қимир этмади — ойнанинг пастида сап-сарик, совуқдан-совуқ арвоҳ капалак ловиянинг қоринчасига ўхшаш тим қора, дум-думалоқ кўзини Бекдан узмай турарди. Бек саросимага тушмади, пардани қўйиб юбормай дераза тавақсини очди, арвоҳ капалак «лип» этиб кўздан ғойиб бўлди...

Бек ҳаяжонини босолмай ҳовлига чиқди, у ёқдан бу ёққа юрди, ғайришуурий равишда бетини юва бошлади. Юзини ювса эрталабки бу дилғирликдан халос бўлади-гандек туюлди, аммо қанча ювинмасин, ундан қутула-диганга ўхшамас, зеро, дилғирлик унинг бетиде эмас, дилида эди. Буни равшан англаб етмаган Бек бармоқла-ри титраганидан ҳовучидаги сув тўкилиб кетаётганини кўриб ўзига-ўзи тасалли берди: «Тасодифан адашиб кирган... Қўл теккизмадим... Деразани очиб, чиқариб юбордим...»

Бек шошилмай артинди, сўнг сочиқни елкасига ташлаб йўлақда вазмин одимлай бошлади. Кеча олма, ўрик ва шафтолининг ранго-ранг гуллари ерга гиламдек тўшалганини кўриб кўзи қувнаган эди, ҳозир уларни тунги ёмғир ер билан битта қилиб чаплаштирибди, лекин Бек лойга қоришган гулларга эмас, балки дарахт шоҳларидаги гулларга, гул япроқларида илинган шуд-ринг томчиларига қаради, баҳри-дили очилиб нафас олди. Унинг нигоҳи шафтоли шоҳларида тўхтади: қизил-қўнғир, нимпушти-оқ сариқ гулларга бурканган ниҳол... жонга ором берадиган мусаффо ҳаво... Бек ҳовлисида бундай ажиб манзарани илк марта кузатиши эди... Шафтолини отаси эккан, ўтган йили у нишонга мева тугди, бу йил... ҳовли этагидаги уйда яшайдиган отаси ҳар сафар деразани очиб каравотида ёнбошлаганича дарахтларни, гулларни томоша қилиб ётарди... ҳаёт бўлганида...

Ҳозир Бек югуриб бориб ҳовли этагидаги уйнинг эшик-деразаларини очиб ташлагиси келди, иккала хона ҳам ёмғирдан сўнгги тоза ҳавога тўлишини, муаттар гул исига бурканишини истади. Ваҳоланки, уйнинг дераза эшиклари ланг очиқ, кимсасиз, асбоб-анжомсиз — ҳувиллаб ётарди...

Бек ўзини кўнгилғашликдан, тунд ўйлардан чалғитиш учун болалар хонасига кирди.

— Бор экан-да, йўқ экан...

Аввал қизи уйғонди, у эрталаб дадасини кўраётгани-

дан ҳайрон бўлиб кўзларини пирпиратди.

— Ишга бормасизми, ада?— деб сўради у уйқуси дарҳол ўчиб. Бек эртанки давом эттирди:

— ...қадим ўтган замонда, Тошкент деган томонда бир трамвайчи одам яшаган экан.

Умид устидаги кўрпани тепкилаб туширди. Мушлари билан кўзини ишқай туриб:

— Боғчага сиз олиб борасиз-а?— деди севиниб.

— Ҳа, мен,— дея жавобни қисқа қилди Бек, сўнг эртанки давом эттирди.— Унинг биттаю битта қизи, биттаю битта ўғли бор экан. Туни билан ёмғир ёғиб эрталаб дарахтларнинг гулида марварид томчилар йилтираб-милтираб илиниб турган пайтда у ўғли билан қизини уйғотибди. Қизи билан ўғли дарров уйғонишибди, кейин ўғлими ёки... қизими, кўрган тушини ҳикоя қилибди. Шундайми? Қани, ким айтибди?

Зарифа «мен туш кўрмадим» деди бошини чайқаб. Умид нимадир демоқчи бўлиб лабини жуфтлади-ю, гапиролмади, қоғоғини уйиб шикоят қилишга тушди:

— У, ада, мен кеча туш кўрувдим, айтаман, десам, опам эшитмадилар.

— Майли, энди айтақол, мен эшитаман. Қандай туш эди?

Умид ўйламоқчи бўлиб кўзини юмди. Кейин йиғламади, кафти билан қоғоғини ишқай бошлади.

— Эсимдан чиқиб қолди...

Бекнинг орқасидан келиб, эшикка суяниб турган Замира ўғлининг авзони кўриб кулиб юборди. Эрини айланиб ўтиб Умидни қучоқлаб эркалади, ўпди.

— Эрталаб шошганимдан шуларнинг тушини эшитишга ҳам сабрим чидамайди. Мана, ҳозир буларингиз кийинчи чой-пой ичгунича соат саккиздан ошади!

Замира ҳасратини «тез-тез бўлақолинглар» деб тугатди-да, хонадан чиқди...

Бек диспетчерхонанинг тўполонига кўникиб кетганидан, қолаверса, бугун йўлга чиқмаслигини билганидан — шошилмади. Паркка келганидан диспетчер хабардор бўлса бас. У ойнаванд тўсиқ дарчасига яқинлашгунча орқасидан навбат олган ҳайдовчилар ҳам беш-олтитага етди. Олдинда турган ҳайдовчи дарчадан узоқлашмай диспетчер аёл Бекни кўрди.

— Сенга путёвкани бошқа жойдан беришади,— деди у шанғиллаб, «бошқа жойдан»ни чўзиброқ айтаркан.

Навбат кутаётганлар, хизматчи рабарварига Бекка қарашди. У ҳам бўш келмаслик учун чўзиброқ жавоб қайтарди:

— Уша путёвкани беришса мени излаб юришмасин деб келдим.

Бек дарчага энгашди, диспетчер аёл энди юмшоқ, мулойим овозда гапирди:

— Қандай машина эди? Ёмон урдингми?

— «Волга». Юкхонасининг қопқоғини, чироқ-пироқларини алмаштириш керак.

— Сизнинг ўрнингизда бўлсам мажақлаб ўтардим!

Бек товуш келган томонга ўгирилди. Чорпақилдан келган, кетмондек башарасида ҳис-ҳаяжондан асар кўринмаётган ҳайдовчи йигит «ҳа, ўғил бола гап!» дегандай Бекка бўзрайди. Кейин:

— Кўра-билатриб трамвай изига тушиб олишади-ей, катта кўча торлик қиладими, билмадим!— деди у яна дағдаға қилиб.

Орқароқдан бошқа бир ҳайдовчи уни қувватлади: — Дунё торлик қилган шофёр бизнинг йўлимизга тушади!..

Бек бу гапларнинг унчалик ҳақ эмаслигини билса-да, ўзига хайрихоҳ топилганидан кўнглининг бир чеккаси илди.

Диспетчер аёл навбатдаги ҳайдовчи узатган қоғозга

кўз югуртираркан, гапнинг омадини айтди:

— Инженерга учраш. Тақдиринг ўшани қўлида.

Бек парк маъмурияти жойлашган бинога яқинлаша-ёзганда қадамни секинлатди. «Эрталабдан бош инженер ҳузурига шу ғавғони кўтариб кирмай...» У ўзича шундай деб сайр қилиб юрган одамдек бир-бир юриб ям-яшил куртак чиқара бошлаган кекса нок дарахти томон кетди. Дарахтнинг узун, бужир танаси ёнбошлаб, эски, пастак уйнинг томига суялиб қолган, агар шу уй бўлмаса кекса дарахтнинг ерга узала тушиши муқаррардек, бироқ кўш тавақали тор эшиги ва кичик кўзли роми алмисоқдан қолганлигини «айтиб» турган якка хонали уй ҳам башарти нок дарахти бўлмаса нураб, емириладигандек... Дарахт уйдан, уй дарахтдан қади-мийроқ, бир-бирига суяниб ихраб-инқиллаб яшаётган бу икки «кекса» ҳамроҳни илк бор кўрган киши ҳам трамвайга тўла бу ҳовли ўрнида аллазамонлар уй-жойлар бўлганини сезиши қийин эмасди...

Уй ичида одам шарпаси сезилмади, уйга туташ уч-тўрт бўйра ердаги атиргуллар бир текис, равон ўсаётгани, гул кўчатлари остида хас-хазон кўринмаслиги, ҳар қалай, бу гўшанинг соҳиби борлигидан далолат берарди.

Трамвай излари чигал ипдек босиб кетган ҳайҳотдай ҳовли, айниқса, ёз кунлари қизигандан-қизир, шу боис, ҳайдовчилар ва парк хизматчилари бекор қолди дегунча нок соясидан паноҳ топишар, улар тилида бу ер «Жаннаторол» деб ном олган эди.

Бек жимгина келиб дарахтга такаб ўрнатилган эски, лекин топ-тоза ўриндиққа чўкди. Рўпарада маъмурий бино, ичкарироқда трамвай вагонлари, ўртада чоққина яланглик, унинг бир томонида фотосуратлар, жадваллар, кўрғазмалар... Бек уларни биринчи марта кўраётгандек эди. Орадаги масофа ҳийла узоқ бўлганидан у ёзувларни ўқиёлмади, суратлар йириклиги боис — ҳамкасбларини таниди, пастки қаторда ўзининг қийшайибми, ийманибми тушган суратини кўрди. Қайдандир эсан бир чимдим шабада юзини сийпаб ўтди... Диспетчер хонасидан чиқаётган ҳайдовчиларнинг йўл варақасини буклаб кўкрак чўнтақларига солиши, ён-веридаги ҳамроҳига бақириб-чақириб гап қотиши, ёки ўзига-ўзи нималарнидир пичирлаши Бекка қизиқ, ғалати туюлди...

Йўл варақасини олишади, трамвайни ҳайдаб паркдан чиқишади, чиқаётиб дарвозабон қария билан ҳазил-мутойиба қилишади. Бек ҳам гап отади — қариянинг, «ҳа, йўлгами?» деб сўрашига киноя аралаш, «Сиз ўтираверинг, бобой, биз бир айланиб келайлик», деб кулади. Дарвоза ёнидан жилмай кун бўйи пашша кўриб ўтирадиган мўйсафид шундан бўлак ишга яроқсизлигини тан олиб ориқ, бесоқол иягини силаганча ночор ҳиринглайди. Бек стулда қунишиб ўтирган чолни баттар бопламоқчидек: «Ҳушёр бўлинг, бобой! Яна паркни биров кўтариб кетмасин!» деб қичқиради ва ҳамма ҳайдовчилар сингари кўчага шўнғийди... Шаҳар кезгани равона бўлган ҳайдовчи энди фақат йўлга, йўлга, яна йўлга тикилганича бешиктерватардек бир маромда чайқалиб-тебраниб бораверади. Ўнлаб, юзлаб одамлар вагонга чиқиб тушаверади. Ҳайдовчининг ҳушига келса дам-бадам бекатда вагон ичига бир кур кўз ташлайди. Минг бир тоифа одамлар, ҳайдовчи учун уларнинг фарқи йўқ — йўловчилар, холос. Трамвай тинимсиз шарақлайди, вагон ғилдираги баъзан мияни эзиб юборгудек ғийқиллайди, ҳайдовчи ш у н г а ҳам кўникади, у чеки-чегараси йўқ пўлат излар орасига тикилади, тикилиш кўнглига уради, толиқади, шундай дамларда Бек кабинадан аста сирғалиб чиқиб йўловчилар орасига сингиб кетгиси, уларга қўшилиб суҳбатлашгиси, дунё

воқеалари, томошалар, одамлар, миш-мишлар тўғрисида гап сотгиси, лоақал, об-ҳаво инжиқликларидан ғийбатлашгиси келади, фақат энг сўнги дақиқада ўзини қўлга олади, тезлик тутқичини жон-жаҳди билан чангаллаб, шундай қилса йўлнинг таноби тортиладигандек, мой томаверишидан қорайган икки из ўртасига дўлайиб тикилади... ҳайдайверади, ҳайдайверади, гоҳида бекатда қандай тўхтаб эшикни қандай очиб-ёпганини, яна қай тарзда қўзғалиб йўлга тушганини фаҳмлолмайди...

Эрта-индин бу беҳаловат кунлар яна давом этади. Ҳозир эса жимжит... Чарақлаб чиқаётган қуёш тунги ёмғирдан сўнг хийла салқинлашган ҳавони илтипати, дамо-дам илиқ ва зах аралаш шабада эсяпти... Эрталаб ҳаво бу қадар сокин, роҳатбахш бўлишини Бек анчадан буён кузатмаган эди... Лекин шу тобда енгил тортиш ўрнига дили ғашлана бошлади... У бекорчиликка кўникмаган, шунинг учун ўзидан ўзи безор бўлиб бораётган эди...

Бек бош инженерга учрашса, у Бекни бирон ишга тайинласа, бас. Орадан икки-уч, нари борса уч-тўрт кун ўтса-ўтар, лекин яна... яна б и р н а р с а б о р — Бек ён-верига аланглаб қўйди — орани очди қилиб олиши керак!.. Ҳа, ўзи билан!.. Қачонгача журъат этолмайди, нима, ўзининг қандай одамлигини таниб-билиб қўйишга юраги бетламаяптими?!

Бек бир вақтлар шу нок соясида, худди шу ўриндиқда, ҳозирдагидек зерикиб ўтирганини эслади. Ҳў-ў, беш йил муқаддам трамвай ҳайдовчилари курсини тутатган, паррка биринчи марта ишга келган куни бош инженерни кутганди. Анча кутган, шу ўриндиқда ўтираверган, ўтираверган... бетоқат бўлаверганидан Амакининг гап қотганини эшитмай қолган. Худди бугунгидек...

Амаки иккинчи марта луқма ташлаганидан сўнггина Бек ҳаёлини жамлаб, унинг дарча-деразасига қаради.

— Жа-а, каловлиниб қолибсизми, дейман, ўғлим?..

Амаки дераза тоқчасига суянганича ташқарига қараб турар, афтидан Бек билан боядан бери суҳбатлашаётгандай вазмин, бамайлихотир эди. Бек Жаннаторол соҳиби билан ота-боладек қадрдонлигига қарамай унга дабдурустан жавоб тополмади. Эс-ҳушини йиғгунича чол яна гап қотди:

— Намунча карвондан адашган бўталоқдек ҳурпаймасанг? Тинчликми, ўзи?

Бек Амакининг кўзига тикилди. Ернинг остида ғимирлаган илоннинг номини биладиган чол воқеадан беҳабар қолиши мумкин эмасди. Амакининг ўзи Бекнинг жонига оро кирди:

— «Волга»да қандай аёл бор экан?— деди у ўсмоқчилаб.

— Икки кўзли, битта бурунли... чиройли аёл.

— Уша шўрликнинг биттаю-битта юраги бор экан — қинидан чиқиб кетаёзиди. Товонига қолиб ўтирмагин.

— Трамвайнинг йўлидан юрган «Волга»нинг шофёри товонига қолмайдами?!— Бек беихтиёр тўнғиллаб чолни жеркиб ташлади. Амаки пинагини бузмади.

— Ҳаммасини ўша аёл ҳал қилади-да,— деди у Бекка «оғирроқ бўл» деган оҳангда.— Яхшиси, касалхонага бориб, аёлни кўнглини сўра. Ўзинг енгил тортасан...

«Товонига қолиш», «Аёл ҳал қилади», «Ўзинг енгил тортасан...» Бек шуларни кўнглидан ўтказиб баттар хуноби ошди. Жаҳл билан оғиз жуфтлади-ю, тилини тийди. Ахир... Бек Жаннаторолга кўпдан буён қадам босмаганини эслади.

...Амаки дуч келган одамга ўз «тарихи»ни — парк ҳовлисининг қоқ ўртасидаги ёлғиз уйда танҳо яшашини ҳикоя қилишга тушади, гапни «Бу жойлар ота-онамнинг маҳри»дан бошлайди. Шу тахлит авжига чиқаверади:

«Бу кулбанинг қурилганига минг йил бўлган десам ишонасанми? Инонмасанг — ихтиёр ўзингда! Менимча, минг йилдан бир кун ҳам оз эмас! Ота-бобомнинг руҳи, нафаслари сингиб кетган бу уйнинг деворларига! Мана шу уй деб жигарларимдан юз ўгирдим, хотира ҳурмати тириклардан айри тушдим...»

Амаки ҳар сафар ҳикоясини жумла-жумласигача айнан такрорлайди. Бек баъзан трамвай ҳайдаб бораётиб ҳаёлан шу ҳикояни сўзма-сўз, ҳатто Амаки айтадиган оҳангда такрорлаётганини сезиб қолади. Амакининг аломат одамлигини эслаб таажжубланади.

Хуллас, Амаки кўнгли тусаганида ўз «тарихи»ни тўкиб солаверади, бошқалар унинг раъйига қараб эшитиб ўтираверишади. Шу таомилни биринчи бўлиб Бек бузди.

Икки ойлар бурун, нок остидаги ўриндиқда тўрт-беш ҳайдовчи илимилиқ қиш офтобида тобланиб ўтиришган эди. Амаки қўярда-қўймай суйган ҳикоясини бошлаганида Бек ўзини тутолмай қолди — дилидаги тилига кўчди: «Ўзингизни оқлайсизми-йўқми, шу тахлит яша-шингизга бари бир қойил эмасман. Ҳарна бўлганда ҳам одам одамлар орасида, эл қатори ҳаёт кечирishi керак»,— деб юборди.

Бек худди катта гуноҳ иш қилиб қўйгандек ўтирганларнинг нафаси ичига тушиб кетди, улар Бекнинг гапи қанчалик оғир ботганини кўрмаслик учун Амакидан кўзларини олиб қочишди. Бир неча дақиқалик сукунат Бекнинг ўзига ҳам соатдек туюлди. Номасқул гап айтиб қўйганини сезди-ю, сир бой бермай Амакидан ҳар қандай оғир дашном эшитишга ўзини шайлаб турди. Амаки эса гўё ҳеч нарса бўлмагандай, кўнглига ботадиган бирор гап айтилмагандай, ҳатто одатдагидан кўра вазминлик билан сўз бошлади:

«Бу жойлар ота-онамнинг маҳри...— У шундай деб жим бўлди. Амакининг ҳикояни давом эттиришини мутлақо кутмаган Бек ялт этиб чолга қаради, назарида Амакининг сўл чаккаси муштдек шишиб чиққандек кўринди, лекин унга синчиклаб тикилишининг иложи бўлмади. Амаки яна одатича жўшиб, ёниб гапира кетди. Бу уйда қандай покиза кишилар нафас олганини, унинг қурилганига қанча бўлганини — ҳаммасини айтди. Энди чолни тўхтатиб бўлмас эди:— Беш йил фронтда юрдим. Юз ўлиб, юз тиридим. Ҳушимни танимайман де. Кўз олдим жимир-жимир қилади, туман, шарпалар, ўйлай дейман, қаёқда! Миям бўм-бўш, ўлганга ўхшайман — одамлар тепамда гирдикапалак. «Э, қўйинлар, ўзларингизни қийнаманглар, фойдаси йўқ» демоқчи бўлман — қани, тил айланса... Бир пайт кўзимга дарахтнинг сурати кўринди, дам тиниқлашади, дам хиралашади, чираниб, бор мадоримни кўзимга жамладим, шохлари яйраб-яшнаб ўсган, сурат эмас, худди ўзи, дарахтнинг ўзгинаси!..

Кўрдиму димоғимга нашвати нокнинг иси урилди, кўзим равшан тортди — бир зумда ўлишдан айнидан тавба қилдим, «Ўлмайман!» дедим. Яшашнинг лаззатини кўнглимга солган мана шу нок ҳаққи, нокнинг танасига, шохларига, гулларига сингиб кетган ота-боболаримнинг руҳи ҳаққи, мана шу кулба ҳаққи ўлмасликни дилимга тугдим.

...Беш йил не-не дўзахдан омон қолиб қайтсам... келиб нимани кўрдинг, дегин болам!— Амакининг кўзида ёш ғилтиллади. Лекин ўзини босиб ҳикоясини давом эттирди.— Бақирсанг овозинг нариёққа етмайди-ган боғдан битта нок қолибди! Қатор-қатор уйдан манови кулба сўппайиб турибди! Ҳаммасини бузиб, қиркиб тахта девор билан ўрашибди! Богимизнинг ўрнига трамвайхона тушибди, ака-опаларим, укаларимга аллақадан ер беришибди. Вой, сендақа

имонсизларни дедим! Битталаб сўқдим. Ҳар дарахтни ағдараётганда томоша қилиб турган кўзларинг ситилсин дедим, минг йиллик уйларни буздириб ёғоч-тахтасини аравага индамай ортаверган қўлларинг солсин, дедим, шу жойлардан ўтганларнинг чирқираб қолган арвоқлари урсин сенларни, дедим! Ҳаммасидан юз ўгирдим, тамом-вассалом!..

Кейин энг каттасига бордим, «ғинг» деб оғиз очдирмадим. Шу уйда яшайман, деб туриб олдим. Ҳа, уринди-ей, кўндиришга. Уламан саттор, яқинлашсанг отаман, дедим! На милтиқ бор, на бошқа!..

Трамвайчиларнинг каттаси равиш қилди: «бу ерда яшолмайсиз, кечаю кундуз шовқин бўлади» деди. «Қулғим контуз» дедим. Али деса, бали деб туравердим. Хулласи, кўндирдим-ей. Нима дейди, дегин? «Ховлидаги экин-тикинга қараб юрарсиз, «боғбон» деб ёздириб қўямиз» дейди. Э, хомкалла, боғ қилиш ниятинг бор экан, минг йиллик дарахтларни кўпортириб нима қилардинг, кўрнамак?!»

Амаки жим бўлди, ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Утирганларнинг бари Бекнинг «пўстаги қоқилиши»ни кутган эди. Амаки эса...

Бек ҳикояни биринчи марта эшитгандек сеҳрланиб ўтираверди, Амакининг аломатлигини, унинг жони, ҳаётининг мазмунию орзу-ҳаваси ҳам шу ҳикояси эканлигини, ўз ҳикоясини айтмасча чол ортиқ яшай олмаслигини тўсатдан англаб етди. Кўз ўнгида аскарлик шинелидаги Амакининг тумонат одам орасида эммаклагани, ерни, дарахтни қучоқлаб ўпганлари, кейин нокнинг тана-насига дув-дув ёш тўкиб ўкириб йиғлаганлари гавдаланди. Бек туйқус бош кўтариб Амакига қаради — чолнинг пешонаси жойида, ҳеч ёққа туртиб чиқмаган эди...

Бек ўрнидан даст туриб Амакининг оёқларига йиқилгиси, андишасизлиги учун узр сўрагиси келди. «Нима ҳам қилардим айтиб! Ёши бир жойга бориб қолган чол менинг таъна-дашномим билан бўлакча яшаб қолармиди?!»

Шундай афсуслар ич-этини кемираётганига қарамай Бек кўнглининг аллақерларидида омади гапни айта олганидан ич-ичида мамнун бўлиб қўяр, милтиллаётган бу учқун алангадек лаңиллаётган афсуслардан устунроқ эди. Бек ўз фикрида қолганини намойиш қилмоқчи-дек дик этиб ўрнидан турди-да, индамай-нетмай Жаннаторолдан жўнаб қолди...

Уша-ўша Бек у ерга қадам босмади. Босмади-ю, лекин... Бек Амакини энди кўраётгандек унга анграйиб қаради, хаёли қочди... «Волга»ни бориб урганмиди... ёки в о қ е а содир бўлишидан анча аввалми... ёки, ҳа, эслади — кабина жимжит бўлиб қолган ва ташқаридан қути ўчган шофёр билан милиционер унга нималардир дейётган пайт Бекнинг кўз ўнгида Амакининг шоп мўйлов қоплаган сурати пайдо бўлди. Ҳатто Бек ҳорғин жилмайиб қўяётиб, Амакининг гапини хаёлан такрорлади ҳам: «нокни қучоқлаб ўпдим, ерни ўпдим, кейин ўкириб йиғладим...» Ёки Бек ўшанда шу гапларни эслаб кулимсираганмиди?... Амаки нокни, ерни ўпгани қайдаю Бек трамвайни тўхтатмай «Волга»ни бориб ургани қайда?... Ҳайдовчилар, парк ишчилари орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрадиган билса — ҳазил, билмасча — чин қабилидаги бир гап Бекнинг хаёлидан кечди: «Амаки жайдари одам эмас, у билан гапласанг — енгил тортасан, дилини оғритсанг — ўзингдан кўр» дейишарди... У ҳолда Амаки Бекдан юз ўгирган, башарти Бек Жаннаторолга қадам босгудек бўлса, Амаки уни қувиб солиши тайиндек эди. Афсуски, Бек калта ўйлаган экан, мана, у хаёлларга чалғиб Жаннаторолга келди, мана, Амаки ҳар кунги сирдошидек гурунги беряпти. На гина-кудурат, на дили ранжигани сезиляпти. Аксинча...

— Нега мен товонига қоларканман? — Бек Амакининг гапидан бир оз ғулғулага тушган бўлса-да, сездирмай, бамайлихотир гапирди. — Бир кун ўтмай бекорчилик жонга тегди, бош инженерга учрашсам, бирор ишга қўйса...

— Иш дейди-я! Э, болам, иш-юмуш топилмас матоҳми? Ҳақмисан-ноҳақмисан, бир бечора сен туфайли касалхонага тушибди — бориб хабар олсанг, асаканг кетмайди. Шўрлик аёлнинг аҳволини ўз кўзинг билан кўриб, хотиржам бўлмай қўлинг ишга борадими?

«Нима, Амаки паркнинг директорими? Нега унга ҳисоб бериши керак?» Бекнинг кўнглидан шу гаплар кечган бўлса-да, Амакининг раъйига қаради. Унга оғир ботмайдиган қилиб оҳиста деди:

— Хабар оламан, амаки, хабар оламан. Фақат аввал бошлиққа учрашай...

Елкасига халат ташлаб олган Бек палатага кираётиб бир зум тўхтади. Назарида қўлидаги қоғоз халтани аёлга писанда қилаётгандек туюлди. Ноқулайликдан қутулиш учун ўтиб бораётган ҳамширани тўхтатди:

— Кечирасиз-у, синглим, мана шуни сиз...

Бек ҳамширанинг розилигини ҳам кутмай халтани унинг қўлига тутқазди. Қиз олдинга ўтиб палатага кирди.

Икки ўридан бири бўш, иккинчисида жабрдийда — «Волга»даги аёл ёнбошлаб ётар эди. Ҳамшира деярли пичирлаб, «Сизни кўргани келибдилар» деди-да, қоғоз халтани тумба устига қўйиб чиқиб кетди. Палата жимжит бўлиб қолди. Аёл, «қани, бошлайқол» дегандек Бекка ёвқараш қилди.

— Тузукмисиз, опа?..

Аёл ўзидан ёш кўринса-да, Бек шундай дейишни лозим топди. Аёл жанжаллаша-жанжаллаша эрига қовоқ-димоқ қилаётган хотиндек авзоини ўзгартирмади.

— Хабар олай деб келгандим. — Бек овозини ярим парда кўтарди. Аёл бир кўзғалиб қўйди-да, араз оҳангида мингирлади:

— Кеча, ё бугун эрталаб ўлиб-нетиб қолсам нима бўларди?..

— Мен бунчалик жиддий деб ўйламаган...

Аёл биқинининг остиди илон ғимирлагандек сапчиб бошини кўтарди, оёғини йиғиб ўтирди.

— Сизнингча, жиддийси қанақа бўлиши керак? Одам ўлиши шартми? Трамвай билан устимга бостириб келасиз-у, жиддий бўлмай... Юрагим адо бўлди-ку... — Аёл ёстиғининг остини тимирскилаб рўмолчасини олди-да, кўзини артди, бурнини торта-торта шивирлади. — Яна сизга раҳмим келди. Ёш экан, болалари бордир, даъво қилмайман, дедим.

Бу гап Бекнинг ҳамиятига тегди. Вужудидан кўтарилган ҳовур башарасига тепди. Тилининг учига келган гапни айтишдан ўзини бир лаҳза тия олмаганида бемаврид ҳақ-ҳуқуқ талашишга киришган бўлар, машинасини беҳос тўхтатганлиги учун «Волга» ҳайдовчисини айблашга тушар, оқибатда ишнинг баттар пачаваси чиқиб, жанжал катталашиши муқаррар эди. Бек юзини буриб деразага қаради, бирпас шу алфоз қимир этмай ўтирди, сўнг гўё аёлнинг айтганларини эшитмагандай унга ўгирилди. Ҳовуридан тушганига, ҳатто ўзини вазмин тутолганига ичдан севишиб, деди:

— Бирон жойингиз шикастланмадими?

Аёл Бекнинг товушидаги илиқ бир меҳрибонликни пайкамади.

— Юракнинг шикастлангани етмайдими сизга, ука? Ўлиб қолаёздим-ку! Кўзимни юмдим дегунча устимга трамвай бостириб келаверади. Юрак ўйноғи қилиб қўйдингиз мени.

Бекнинг раҳми келди. Воқеа юз берган чоқда даҳшатдан қотиб қолган кўзларнинг бу қадар маъсум, гўзал ва майинлигини энди сезаётган эди. У кўзлардаги жами нур ўша тўқнашув пайтида бирдан қорачиқларга йиғилиб тошга айланган — Бекни ҳушига келтирган ҳам, сўнг трамвайни тўхтатган ҳам шу тошқотган нур эди. Энди эса, аёлнинг ўлим билан бетма-бет келиб фавқуллодда омон қолган одамлардагина бўладиган нурсиз, дардчил нигоҳига қараб Бекнинг юраги увишди.

— Фалокат қуриб кетсин, — деб юборди у беихтиёр. — Нима жин уриб шофёрингиз машинасини трамвай йўлидан ҳайдай қолди.

Бек сўроқ оҳангида гапирмаса-да, лекин аёл уни ўзига берилган саволдай тушунди. Назарида Бек бу билан бутун айбни «Волга» шофёрига ағдаргандек бўлди.

— Трамвай изига чиққан бўлса, нарироқ бориб йўлингизни бўшатар эди. Йўлимга чиқди, деб босиб кетаверасизми?

— Нега босар эканман? Чамамда, улгуролмадим... — ГАИ ходими айтди-ку, тўхтатишга бемалол улгурса бўлар экан. Сиз эса...

Бекнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Ёш болалардек, «айтманг, айтманг!» деб юборишдан базўр тилини тийди. Куч-қувват бирдан аъзои-баданини тарк этгандек мажолсизланди. Бўм-бўш бўлиб қолган вужудига ўша бир нарса кулча илондек ўралиб ётар, бу — ўз феъл-атворини, аниқроғи — ўзининг ким ва қандай одамлигини ойдинлаштириш ғулғуласи эди! Бек худди ўзининг катта бир қусурини фош қилиб қўядигандек муҳокамани бошлашга юраги дов бермас, у ҳақда бош қотиришни орқага сургани-сурган эди. Мана, рўпарасида ўтирган аёл унга шуни эслатди... Агар у аёлнинг «тўхтатишга бемалол улгурса бўлар экан. Сиз эса...» деган таънасига жавоб топса бас, жумбоқ ечилади... «Мен нима қилибманки, «Сиз эса...» дейди... Тўғри, трамвайни тўхтатишга улгартишим мумкин эди. Йўлни шу тахлит тўсиб чиқишлар ҳар кунни бўлади. Ҳар сафар вагонни секинлатаман ёки тўхтатаман, жуда сабрим чидамаса трамвайни назарига илмайдиган ҳайдовчинини ўзимча бошлаб сўкаман, сўнг йўлимдан қолмайман. Бу гал...»

— Йўлимга тушгани етмагандай, тўсатдан тўхтаганига ҳайронман, — деди Бек аёлни ортиқ гапиртирмаслик умидида.

— Олдидан йўловчи ўтиб қолибди, дейишди. Ҳар қалай, билмадим-да, нима бўлганини...

Аёл «нима бўлганини» дедими, «нима бўлишини» дедими — Бек илғамади. Бу икки ибора орасида катта тафовут бор эди. Бироқ, «андоқ эмас, бундоқ, бундоқ эмас — андоқ бўлганди» деб касал ётган аёл билан пачакилашишдан не наф? Бек шу ўй аралаш сўради:

— Дори-дармон қилишяптими? Камчиликлар бўлса...

— Ҳаммаси етарли, хабар олиб туришибди, — деди аёл, сенга қараб қолган жойим йўқ, деган оҳангида.

Бек унинг авзойига, киртайган кўзига, тиниқ, момиқдек ёноғига, кўрпа устида рўмолча фикимлаган юмшоқ, силлиқ бармоқларига бирма-бир қаради. Жимжит, кимсасиз хонада бегона аёлни бу тахлит томоша қилаётганидан ўнғайсизланди. Сукутни бузиш учун ваз ахтарди, лекин вазиятга арзирли сўз тополмай, мияси қотди. Аёлнинг бефарқ ўтиришидан бирор мазмун ўқиб бўлмас, бироқ Бек ундан қутилмаганда ўзга маъно ўқди: аёл гўё «қилғиликни қилдингми, тепамда ўтирасан, ўтиришга маҳкумсан» деяётгандай бўлди.

Бек тўсатдан стулни тарақлатиб сурганча ўрнидан кўзгалди, дафъатан ёдига муҳим бир юмуш тушгандек қаддини ростлади.

— Тузалиб кетинг ишқилиб, — деди у афсусланган-намо оҳангида, — хабар олиб тураман... келаман...

Аёл индамади, фақат «майли» деган маънода бош ирғади. Бек буни кўрмади...

«Шу сафар...» — Бек палатадан чиққан заҳоти боя хаёли узилган жойдан мушоҳадани давом эттирди. — Шу сафар вагонни нега тўхтатмади? Нега? «Волга»нинг шофёри, касалхонадаги аёл, диспетчерлик хонасидагилар, ГАИ ходими ҳам уни олдинда бораётган машинани бориб уришда айблашди, лозим топилса жазолашади, жарима ундиришади, аммо бу билан иш битмайди. Жавобсиз қолаётган саволга фақат Бекнинг ўзи ойдинлик киритиши мумкин. Нима, унинг бирор тили қисқлик жойи борми? Нега у ўзини тергашни орқага ташлапти?...»

Бек паррка этиб келганида тушлик аллақачон тугаган, тиккадан сал қиялаган қуёш борлиқни қиздиради, нок дарахтининг сояси кичрайиб эски, туссиз ўриндиқнинг бир чеккасини офтоб нуридан аранг паналаб турар эди.

Бек тинкаси қуриб бирпас ўтириб нафас ростлагиси келса-да, маъмурият биноси томон бурилди. Орқасидан Амакининг овози эшитилди:

— Ҳа, бордингми?

Бек бош ирғади. Амаки унинг ёнида турганча кўзларини қисиб бўғиқ овозда чақирди:

— Қани, бу ёққа кел-чи. Нима бўлди?

Бек ноилж Жаннаторолга яқинлашди.

— Бордим...

— Бу бошқа гап. Амаки худди ўзининг оғири енгил бўлгандек мамнунлигини яширмади. — Шунақа ишқал устида вазминлиқни бой берма. Қизишма. Биров ул-бул деб бошингни қотирса, «Мен бенавот» деб туравер, «палакат оёқ остида» де. Шундай десанг... Юмшайди-ганми?

— Мулойимгина экан.

— Ҳо-ҳо! Ҳали даъво қилмасликка кўндираман деб...

— Даъво қилмас. Нимасига даъво қилади? Узи — тузук, фақат, сал қўрқибди.

— Қўрққани чатоқ-да! Пешонаси ғурра бўлса тузалади. Қўрққани ичида бўлади. Сиртидан сезилмайди. Бирор кор-ҳол юз бермаса гўрга-я!

Бек Амакининг гапига қулоқ солиб вақтни бой бераётганини сезди, жиддийлашди. Амакининг «нутқи»ни қўққисдан бузиб унга гап қотди:

— Пашшадан фил ясайсиз-да, амаки, нима, мен одам ўлдирдимми, «кор-ҳол юз бермаса» дейсиз.

Амаки бир учи нок танасига маҳкамланган ўриндиққа оғир чўқаётиб гапини маъқуллашга тушди. Бек ундан узоқлашди. У мрамар деворли, паст шифтли йўлакка кирганида бахтига қаршисидан келаётган бош инженернинг новча бўйига кўзи тушди. Унинг оёқ остидан чиқиб қолганига севинган Бек дарҳол мақсадга кўчди:

— Жиндек ишқал бўлувди, шунга...

Икки кишининг ўртасида келаётган бош инженер Бекнинг гапини эшитибми ёки ўзичами, соатига кўз югуртирди. Кейин йўлини тўсиб турган Бекка парвосиз қаради-да, худди унинг афти-ангорида толиқиш аломатини кўргандек:

— Кеч бўлди, дамингизни олақолинг, эртага гаплашамиз, — деди.

Бек яна оғиз жуфтлаб улгурмай бош инженер ҳамроҳларига қандайдир топшириқни ўқирганича ҳовлига чиқди. Бекнинг асаблари бўшашди, сўнг бирдан қушдек енгил тортди. Кулгиси қистади. Кечадан буён «бош инженер нима деркин, қандай чора кўраркин» деб ичи таталаётган эди. У бўлса... Бекнинг мириқиб кулгиси келди... Демак, ҳеч гап йўқ, эртага, нари борса, индинга йўлга чиқади!..

Бек парк дарвозасидан чиқаётиб, ошиқадиған жойи йўқлигини англади. Қачон кун кеч бўладию ҳозир уйга боргани билан хотини, болалари қачон қайтишади!.. Бек эса, шом қоронғисида қайтишга одатланган, унга қадар... одам иш билан банд бўлиши, оқшом болачақалари ҳузурда ором топиб ўтириши учун кун бўйи хизмат қилиши, уйга боргач, эртасига яна саҳармардонда ишга киришиши учун туни билан ҳордиқ чиқариши — шу зайлда кун кетидан кунни, ой ортидан ойни — умрини ўтказавериши... ишинг, юмушинг кўпайса кун қисқалик қилади — ҳеч балога улгуролмайсан, бекор қолсанг вақтни ўтказолмай жонинг ҳалак, тунда мижжа қоқмасанг тонг отмайди — яна ўша-ўша — одам туну кунга ипсиз, ипсиз-у, лекин чирмаб боғланган, улар исканжасидан халос бўлолмайди...

Бек йўлакда деворга илинган телефон-автоматни кўриб хушини йиғди, ҳамон кулимсираб туриб трубкани икки қўллаб қулоғига босди. Замиранинг овози одатдагидан кўра майин, ёқимли эшитилди:

— Нима бўлди, дадаси? Тинчидими? — деди хотини Бекдан аввал гап бошлаб. Овозидан у эрининг қўнғироқ қилишини кутганга ўхшади.

— Тинчима, нима бўларди, — деди Бек хотиржам. — Ишлар беш!.. Бекорчилик. Уйга қайтаётгандим. Шунга...

Нима демоқчи эканини Бекнинг ўзи билмади, лекин «шунга» дейишидан унинг мақсадини Замира тушунди.

— Бўш бўлсангиз нима қилишни билмай қоласиз-а? Боғчадан болаларни олинг, уйга бориб ҳовлидаги майда-чуйда ишларга қаранг. Кун кеч бўлади-қолади.

Боғчадан дадалари билан қайтишнинг ўзиёқ Зарифа билан Умид учун байрамга айланди. Болалардаги кайфият Замирага ҳам ўтди — у ҳафсала билан овқатга уннади. Бек тарвақайлаб ўсган атиргулларнинг шохларини кесатуриб боғчага борганини, Умиднинг тарбиячиси уни танимаганини, «Сизни биринчи кўришим. Эркаклар шунақа-да» деб таъна қилганини кула-кула айтиб берди.

— Яхшиямки, боғчанинг қаердалигини унутиб юбормабсиз, — деди Замира эрининг кулгисига кўшилиб.

Бекнинг гапи ўзига нашъа қилди. Бир оз чалғиган бўлса-да, пароканда хаёлини жамлашга уринар, бир йўла калаванинг учини топгиси келарди. Шу пайт дарвоза очилиб йўлакда бегона эркак билан аёл пайдо бўлди. Бек аввалига уларга ажабсизниб қаради, сўнг бир сесканиб тушди: жувон зарда қилгандек тарс-турс юриб бориб этакдаги уйга кирди. Эркак — Далавой Бекнинг ёнига келиб:

— Берган тузингизга рози бўлинг, ака, — деди совуққина қилиб. — Бир оғиз сўзингиз — биз кетдик...

Бек меровланиб ёлдиради, тили калимага келмади. Манглайдан муздек тер чиқди ва негадир;

— Уйга киринглар, палов бўляпти, — деди ясама илфот билан.

— Бизникига марҳамат қилинглр, ака, — деди Далавой. — Келинингиз ҳам шаҳарча паловни дўндиради. У шундай деб уйга кириб кетди.

Бек азбаройи, «Далавой қайси уйни «Бизники!» деяпти?!» деган хаёлда ҳовли этагига шошилди. Бориб, деразадан ичкарига энгашди, аланглади, иккала хона топ-тоза қилиб супурилган, жимжит, кимсасиз эди... У бўшашиб, ҳатто ҳолдан тойгандек оҳиста изига қайтди. Хотини бир қўлида пичоқ, иккинчисида сабзини тутганча ошхона деразасидан бақрайиб қолганини кўргачгина хушини йиғди. Уёғли сабрсизланиб дадасининг шимидан тортқилар, ниманидир бижирлаб қайта-қайта сўрар эди.

...Кеча саҳармардонда Бек кўзини очдию дарди дунёси зимистонга айланди, дили вайрон бўлди... Отаси, онаси, опалари, акалари ҳовли этагидаги катта хонада ўтиришган эди. Сухбат, ҳазил-мутойба қизигандан-қизиб борарди. Бек ҳам гапирди, кулди. Шунда, онаси билан отаси унинг гапларига қулоқ солаётганини тўсатдан сезиб қолди, юраги бир орзқиб тушди. У ҳолда... опалари, акалари нега кулишди? Бек отасининг бепарво ўтиришларини фаҳмлаунга қадар ҳам овозини баралла қўйиб кулди. Демак, гапи кулгили эди. Нема бўлмаса, тагдор қочириқни нозик илғайдиган отаси билан онаси индамай ўтиришди? Ёки, ҳазили беўхшов чиқдими? Аксинча, опалари, акалари ҳамон кулишаётган эди. Бек гап нимада эканини фаҳмладию баттар талмовсиради: улар Бекнинг ҳазилига эмас, унинг устидан кулишаётган эди.

Узини тамом йўқотган Бек мадад сўрамоқчидек акалари, опаларига бирма-бир аланглади. Йўқ, уларнинг қиёфаси секин-аста хиралашди, хиралашди, сўнг тиниқлашди. Бекнинг кўз ўнгида туғишганлари етти ёт бегона одамларга айланиб қолди. Бек ёлборувчан кўзлари билан онасига, отасига тикилди. Бироқ чолкампир унинг нажат истаётганини сезмагандек ҳамон бепарво эдилар.

Бекнинг тили ёлдиради, йўлай деса мияси ишламас, онаси билан отасининг олдига бораё деса, орада ўтирган кимсаларни босиб ўтолмасди. Шу пайт ичкари хонанинг эшиги очилиб Далавой чиқди. Бек севинганидан ирғиб ўрнидан турди. Далавой катта-катта кафтларини ҳовуч қилганча Бекка чўзди, Бек ҳам кафтларини жуфтлади. Оқ тангалар шарақлаб Бекнинг ҳовучига тушди. Танга беҳисоб эди, Бекнинг ҳовучини тўлдириб, гирдидан ошиб-тошиб жаранглаб ерга ҳам тўкилди. Бек қўлини олдинга чўзганча онаси билан отаси ўтирган томонга юрди. Пул беҳисоб, анча-мунчаси тўкилган бўлсада, ҳовучидаги камаймас, бундан Бекнинг севинчи ортгандан-ортар, тангаларни ота-онасининг олдларига тўкмоқчи бўларди. У яқинлашай деганда отаси аввал сапчиб ўрнидан турди, онасининг қўлидан тутиб уни ҳам турғазди, сўнгра қўшни хонага етаклади. Бек уларга эргашди. Отаси ичкари уйнинг эшигини очганча жойида тош қотди.

Чол билан кампир остонада туриб қолишган, шунга қарамай Бек ҳарчанд уринмасин уларга ета олмас, уй тўридаги кароватда эса Далавойнинг хотини ишва билан кулимсираб ётарди...

«Нимага?», «Нега?» деган сўроқлар тушга уланиб кетди. Бек қандай уйғонган бўлса, ўша алфозда қимир этмай ётди. Саволига жавоб тополмади, ётолмади ҳам. Кўрган туши унинг кўз ўнгида айрим манзаралари билан эмас, балки бутунисича гавдаланаётган эди.

Бек чироқни ёқиб тошойна жавонидаги пулга ажабсизниб қаради. Ун сўмлик, беш сўмлик ва уч сўмлик қоғоз пул букланган, ёнида тангаси ҳам бор. Йигирма сўм. Биринчи ижара пули. У на Далавой билан, на унинг хотини билан ижара хусусида гаплашган, ҳамма муомалани Замира қилган. Кеча кечқурун ётар олдидан хотини, «Пул беришди, дадаси, шунча бойликни қаёққа қўямиз?» деб кулди. Бек пулга қўлини теккизмади ҳам.

Бир ҳовуч танга... Отаси билан онасининг ундан юз ўгиришгани... Улар турмуш қурганидан то вақт-соати етиб дунёдан кўз юмгурларига қадар ётиб-турган уйга киролмай остонада тўхтаб қолишгани. Ака-опаларининг мазах қилганлари, бегонасирашлари... Далавойнинг аёли гоҳ кулиб, гоҳ жилмайиб Бекни беҳаёларча имлаб чақиргани... Таъбирини нимага йўйиш керак? Ахир, Бек ўз ҳолича, ижарадан тегадиган ҳақ учун одам қўймадику. Бир кунни опаси келди. «Бир ишлайдиган яхши жувон

бор, эрининг бир йиллик ўқиши қолган, яшаётган жойи жуда нобоп, сеникига кўча қолишин — анови уйларинг бўш ётибди-ку, бир йил ўтар-кетар. Мен айтиб қўйгандим», деди.

Ҳовли этагидаги уйнинг жиҳозлари ўша-ўша — отаси ҳаёт чоғидагидек сақланган, доим саранжом-сарийшта. Опалари, акалари келишганида дастлаб ўша уйга киришади, онасини, отасини хотирлашади. Бек ҳар сафар онаси билан отасининг ҳузурига кираётгандек салом берганча бўсағага оёқ қўяди. Улар билан кенгашади, узоқ маслаҳатлашади, шундагина бирор хулосага келиб кўнгли тўлади, чол-кампирнинг ҳурмати учун эшикни авайлаб ёпиб чиқади.

Бек кўрган тушининг таъбирини оқшом чоғидаги кайфиятига боғлади. Бир кун бурун ўрнига кириб ётгач, анча вақтгача ухломмади, йўқ ердаги хаёллар олиб қочди. Ҳатто ундан кейин ётган хотини бир маромда нафас олиб уйқуга кетди ҳамки, Бекнинг кўзи илинмади. Шунда у аста ўрнидан туриб елкасига тўнани ташлади-да, ташқарига чиқди. Ҳовлини айланди, салқин, ёқимли ҳаводан ҳузурланиб нафас олди. Ой нурида ғалати товланаётган шафтоли гуллари узоқ томоша қилди, дарахт шохлари — серюлдуз осмон саҳнида кўринаётган ингичка новдалар жуда ғариб, гулга бурканган мискин жонзотларга ўхшади. Шафтоли гуллари эрта тўкилибди... Ҳовли этагидаги уй қуёшга ҳам, ойга ҳам тескари, шундан оқланган девори тунда қорамтир кўринади. Яқин-орада мойланмаган тунукаси хира, нақшин ромлари жажжигина ўйинчоқдек — қўлингга олгинг, бағрингга босгинг келади. Наридан-бери қоқилган бўғот фанери неча жойидан кўчиб осилиб қолган. Отаси ўлмасидан икки кунми, беш кунми, ё ўша — сўнгги куними — «шуни қоқиб қўй, ўғлим, тушиб кетса ўзингга иш ортади» деганди... фанер ҳамон илиниб турибди. Гуё фанер қоқиб қўйилса ундан файз кетадигандек... Бек этакдаги уйга кирмоқчи бўлаётганини, оёғи ўша ёққа тортаётганини сездди. Асабини тинчлатиришнинг, хаёлни тиниқлаштиришнинг, сокинлаштиришнинг бирдан-бир чораси ўша уйга кириб бирпас тин олиш эди. Отаси билан онасининг ҳузурига кириш ҳуқуқидан ўз ижараси билан жудо бўлганини эслаб инграб юборди, ижарачилар келишига бир оғиз «йўқ» деёлмаганига, («Андиша қилиб «йўқ» дея олмаганидан фойдаланиб боши берк кўчага тиқиб кетадиган одамни ким деб аташ мумкин?») опасининг кўнгли учун рози бўлганига энди азоб чекарди.

У чала уйку билан тонг оттирганда кўнгли тундагидан беш баттар алағда эди. Феъли шу тахлит айниб турганда бетини наридандан-бери ювди-да, Далавойни чақирди.

— Ука-а, — деди кўзини ундан олиб қочиб, — оғир ботмасин-у... — Бек гапини охиригача айта олмади. Ҳўлдиради. Сўнг амал-тақал қилиб гапирди. — Шу... жойдан қийналяпти-да, одам...

Далавой ялт этиб Бекка қаради, унинг кўзлари катта-катта очилиб, уй эгасининг муддаосини англаб улгурган бўлса-да, ўзини вазмин тутишга уринди:

— Хўп, ака, бирор кўнгилсизлик бўлдимми?.. Тўсатдан... — деб савол-назари билан қаради Бекка.

— Далавой, жон ука, мени қийнаманг. Жойни қизганмайман! Тўғри тушунинг фақат... Илтимос...

Шу тобда Бекнинг назарида ўзининг гавдаси лойдан ясалган ғўлага ўхшаб кетди, мабодо Далавойнинг кўзига кўзи тушгудек бўлса ҳозироқ мингга бўлиниб, уваланиб тушадигандек туюлди, ўн ботмон тош боғлангандек оёқларини базўр ердан узиб Далавойдан узоқлаша бошлади. Бахтига уйдан Замира чиқиб келди.

— Бояги... кечагини олиб тушгин... Тошойна тоқчаси-дагини!

Замира Бекнинг қаршисида бошини ҳам қилган Далавойга, қия ёпилган эшик ортида серрайиб, лабини чимдиб турган унинг хотинига кўзини пирпиратиб қаради. «Нимани?» деб сўрашга оғиз жуфтламасидан аввал Бек ўшқирди:

— Булар беришганини, — деди у этакдаги уйга бармоғини нуқиб. — Кеча кўрсатдин-ку!

Хотини орқасига қайтиб улгурмай Бек уни тўхтатди:

— Кўч обборадиган машинага бер! Эшитдингми?! Мен кетдим!..

Ошдан кейинги бир-икки пиёла чойдан сўнг Замира ошхонани йиғиштиришга турди, Бек болалари билан ёлғиз қолди. Болаларнинг чуғур-чуғурида ўйлашга имкон бўлмас, вақт тез ўтар, булар Бек учун айни муддао эди. Зарифа билан Умид дадаларига эркалик қилишар, уларнинг одатдаги вақтда ётгиси йўқ эди. Ниҳоят Бек битта эртак айтиб бериш шарти билан қутулди. Уғил-қиз уйқуга кетганда Бек уларнинг устига кўрпани яхшилаб тортиб, бир-бир ўпди, лекин хонадан чиқишга шошилмади. Болаларининг тинч, беғам-беташвиш уйқуга кетганини кўриб ҳаваси келди: «Одам бир юмалаб болага айланиб қолса!.. Бошига кулфат тушган ёки иши юришмай қолган кунларни қайтардан яшаса!.. Лоақал, кечаги, илгариги кунингга қайта олсанг-да, қилган номаъқулчиликларингни тузатсанг, одамларнинг кўнглини хушнуд этсанг... Иложи бўлмаса-чи?..» Бек шошилиб боғчага боргани, болаларини олиб чиққанидан то ҳозиргача улардан айрилмаганини сездди. Энди билса, ўғил-қизи ундан эмас, балки унинг ўзи болаларидан узоқлашишни истамаган, шу баҳона ўзини, хаёлини чалғитётган экан!

Мана, энди у ёлғиз, истаганча бош қотириши, ўша яна бир нарсга ҳақида фикр юритиб ўзи билан орани очди қилиб олиш фурсати етди. Савол аниқ: «тўхтатишга бемалол улгурса бўларкан. Сиз эса...» Касалхонадаги аёлнинг шу таънаю дашномига жавоб топса бас. Трамвайни нега тўхтатмаганлиги маълум бўлади, муҳими — ўзи билан орани очди қилади.

«Мен эса...» Бек касалхонадан қайтаркан, жавоб излаб, ўйланди, ҳаммасини дангал ҳал қилиб қўя қолгиси келди. Ўйлаб ўйига етгунча ўзини паркда кўрди. Бош инженернинг муомаласидан сўнг анча енгил тортиди, «шунча ташвишлар беҳуда экан» деган хаёлга борди, кулгиси қистади.

Бек беихтиёр муҳокамага киришганидан хурсанд бўлса-да, ортиқ ўйлашга сабри етмади. «Эртага ҳаммаси ойдинлашади, ҳозир дам олай...» дея ўзини чалғитиш учун ўғли билан қизи бирга тушган расмга қаради. Уғлининг қийшайиб туришини кўриб ҳар сафаргидек жилмайди. Лабида табассум хонага ётадиган хонага ўтди.

Замира эрининг барвақт уйга қайтганидан, болалари отасининг дийдорига тўйиб ўйнаганидан ҳамон кайфи чоғ, эрига бўлган меҳр-муҳаббати бугун бўлакча эди. Ваҳоланки, Замира эрининг кеча азонда тўппа-тўсатдан тўнани тескари кийиб ижардорларни қувиб солганидан ҳайратга тушган, эрига «нима бало» урганини билолмай, унга бисотидаги бор маломатларини ёғдиришни дилига тугиб қўйган, айниқса, Далавойнинг кўч ортилган машинага минаётиб, «майли, янга, яхши-ёмон гаплар ўтган бўлса, узр», деб хайрлашганини эслаб, кўзига ёшлар келган, бунга сайин аламини кечқурун Бекдан олмоқ тараддудиди эди. Аксига олиб, кеча бу воқеа юз берди, бугун ҳам эрининг авзои хийла ғалати, қолаверса, ҳар қалай, эри ишдан барвақт қайтиб, уйим-жойим деб ўтирибди.

— Уйга вақтли келсангиз қандай яхши-я! — деди у эркаланиб. — Сиз ёнимда бўлсангиз ўзимни эркин ҳис қиламан. Толиқмайман ҳам...

— Нима, уйда бўлмай қаерга борардим? — деди Бек хотинининг жигига тегиб. — Ишимиз шундай. Сенинг уйинг, ташвишларинг билан йўловчиларнинг нима иши бор. Уларга трамвай юриб турса бас.

Хотинининг кечаги воқеадан сўз очишини Бек анча вақтгача кутиб ётди. Лекин Замиранинг уйқуга кетганини сезгач, унинг фаросатли, меҳрибонлигини ўйлаб енгил тортди — тезда уйқуси кела қолди...

Замира буни эрталаб — эри одатдагидек барвақт уйғониб, аммо ўзини ухлаганга солиб ётганида сўради.

— Хавотир оладиган жойи йўқ, — деди Бек кўзини ишқалаб, — икки-уч кун паркда ишлаб тураман, кейин йўлга чиқавераман.

— «Волга»нинг шофёри даъво қилмайдими? — деди Замира, «бирон жавобгарлиги йўқми» дея олмади у. Бек хотинининг муддаосини илғаб, уни тинчлантириш мақсадида кулимсиради, сўнг бир зум жим ётгач, тўнг жавоб қайтарди:

— Нега даъво қилар экан, ким унга лоп этиб тўхтасин дебди!

— Бари бир сиз унинг орқасидан бориб ургансиз-ку, дадаси.

Бек хотинига ялт этиб қаради. Замира шифтга тикилганча ётарди. Унинг терговчига хос тагдор «даъво»си касалхонадаги аёлнинг «тўхтатишга бемалол улгурса бўларкан» деган таънасини эслатди. Зеро, ҳар иккала гапнинг даромади бир эди.

Ҳа, Бек вагонни тўхтатишга улгуриши мумкин эди. Нега кўра-била туриб, ҳар доим ушлаб ўтирадиган тормоз дастагини шундоққина торта қолмади. Тортишга улгурмадими ёки т о р т г и с и к е л м а д и м и?... Тормоз олганида олам гулистон эди — касалхонага бор, диспетчерга учраш, инженернинг кетидан сарсон бўл, Амакининг насиҳатларини эшит... шуларнинг ҳеч қайиси-ни йўқ эди-я! Қандай шайтон йўлдан оздирди уни? Кайфияти айтарли ёмон эмас, одатдагидек, иш, ҳа-я, ҳаммаси — кун ҳам, ўтирган жойи, қилаётган яши ҳам одатдагидек, вагонни тўлдириб бораётган йўловчилар ҳам ўша-ўша, ҳатто трамвай ҳайдовчисини писанд этмай темир изга чиқиб олган «Волга» ҳам («Волга» ҳайдаётган шофёр трамвайчини назарига илармиди?!) одатдагидек, фақат биттаю битта нарса бошқача — бу, Бекнинг вагонни вақтида тўхтатмагани, аниқроғи, т ў х т а т г и с и к е л м а г а н и э д и ! Ҳамма ҳолатлар мана шу жиндақ ғайриодатий ҳ о д и с а т у ф а й л и издан чиқди! Ўйни, Бекнинг тасавурида трамвайнинг «Волга»га урилгани, аёлнинг юрак ўйноғи бўлгани эмас, балки вагонни тўхтатгиси келмагани — ҳ о д и с а э д и ! Негаки барча машмашаю вавасалар аввало ўша бир нафаслик лаҳзада Бекнинг «нима бўлса бўлар» деган хаёлга борганининг касофати эди!

Хўш, нега шундай хаёлга борди?! Бу саволга жавоб топиш учун воқеа юз берган вазиятни тафтиш қилсинми? Ёхуд шу кунларда кайфиятига бир бало бўлдимми? Эҳтимол в о қ е а га ўша кунни саҳарда кўрган туши, туш таъсирида ижарачиларни ҳайдаб солгани ҳам даҳлдордир?... Ёхуд...

Бек бирор кор-ҳол юз берса атрофлича, обдон мулоҳаза юритишни истар, бироқ кўнглига туггандек батафсил бош қотиришга улгуролмай мияси тошга айланиб қолар, хаёл жин кўчаларида адашиб-улоқиб калаванинг учини йўқотар, бориб-бориб руҳий азобла-ниш жисмоний толиқишга айланар эди.

Ҳозир шундай бўлди. Хотинининг бир оғиз гапидан

мияси алғов-далғов. Уйлаб ўйига етолмаса-да, билдики, Замиранинг сўрагани иккинчи даражали нарса. Бироқ... тўғри, орқадан бориб ургани учун Бек айбдор, бу ҳақда сўз бўлиши мумкин эмас, Бек ўз айбига юз чандон иқрор, уни инкор этиш нияти ҳам йўқ, бироқ, Бекнинг бу хусусда баҳслашишдан кўра нега энди кўра-билиб туриб вагонни тўхтатмаганини, устига-устак ўзига гард юктиргиси келмаётганини билиш муҳим эди! Тўғри, Бекнинг айби катта эмас, ҳатто мунча вавасало-асасага арзимас ҳам. Касалхонадаги аёл беш-ўн кунда тузалиб чиқса, Бек «Волга»нинг шофёрини рози қилса бас. Бироқ, унинг қилмиши оғирроқ, борингки, энг оғир оқибатлар билан тугаши ҳам мумкин эди-ку? Наҳотки, ўшанда ҳам Бек ҳозиргидек ўзини оқлаш чораларини излаган бўларди?! Ҳамма гап мана шунда!..

Замира ҳар кунгидек эрталабки югур-югурни қанда қилмади, болаларни уйғотди, ювинтирди, ясан-тусанни ўрнига қўйди, апил-тапил чой ичгач, йўлга отлана туриб эрига юзланди:

— Бугун нима қиласиз? Ишингиз тўғри бўлармикан?

— Кечикмай борақолсанг-чи, — деди Бек ярим жаҳл, ярим ясама меҳрибонлик билан, — тўғри бўлмай гўр бўлармиди?

Хотини кетгач, у ҳеч нарсани ўйламасликка уринди, хавотиру ташвишларини бир чеккага йиғиштириб қўйди... Болаларини боғчага кузатиб, сўнг паркка боргунча, дарвозахонадан ўтиб қайси томонга юришни билмай туриб қолгунча ўзини чалғита олди.

Дарвоқе, кимга учрашгани маъқул? Диспетчерга учрашадиган жойи йўқ. Ҳозир у ер гавжум: ҳайдовчилар навбат кутишади, бақириб-сўкиниб йўл варақасини олишади, кейин эшиқдан отилиб чиқиб йўл-йўлакай варақани киссага жойлаб вагонлари томон югуришади.

Бек елиб-югураётган ҳамкасблари ўрнига ўзини қўйиб кўрди. Хаёлига келган бу фикр ажиб бир қизиқиш уйғотди. Ўзи ҳам қўлига йўл варақаси тегиши ҳамано шуларга ўхшаб вагони томон югургани югурган эди. Лекин бирон марта «Нима қилаялман? Қаёққа, қандай юмушга шошилялман?» деб ўзига савол бермаган, хатти-ҳаракатларини холис кузатмаган.

Унинг хаёлини бош диспетчер аёлнинг шанғиллаши бузди:

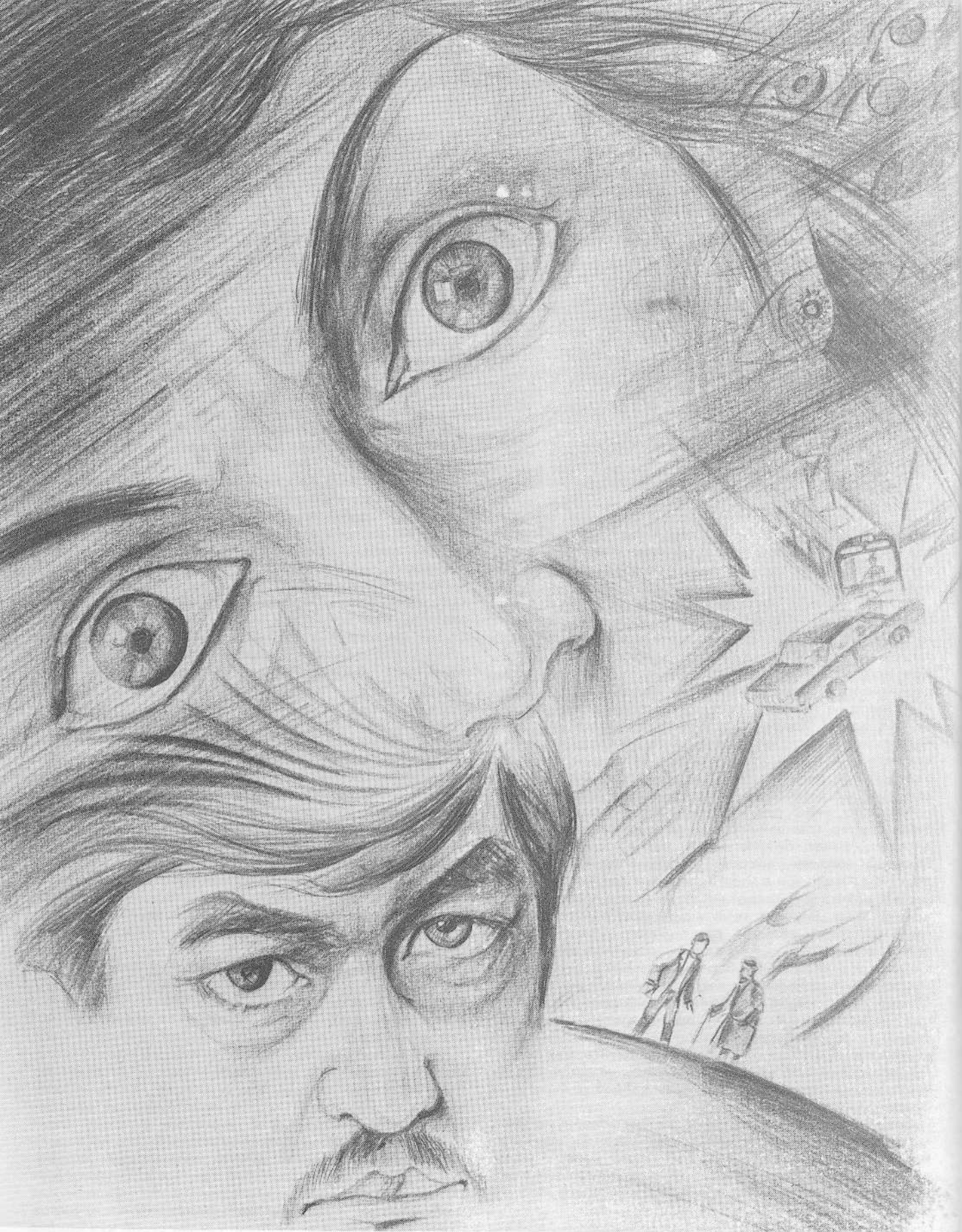
— Э, қаёқда юрибсан, йигитча! — дея бидиллай кетди у бирор нарса талашаётгандай иккала қўлини пешма-пеш пахса қилиб. — Ия, жа-а, бемалолхўжа экансан-ку! Вой, опанг ўргилсин сендан! Бу ёғи тривога бўлиб кетди-ю, серрайиб туришингни қара.

— Қанақа тревога? — Бек бош диспетчернинг бўлар-бўлмагса ваҳима кўтаришини яхши биларди.

— «Волга»нинг шофёри келиб сени суриштирибди. Каттага учрашдингми?

— Ҳозир келдим, энди учрашаман-да. Ҳали барвақт-ку.

— Менга қолса кун бўйи келма, оповси. Локигин-чи, укам, бу ёқда қонун бор, ҳукумат бор, мелиса бор. Бирров каттага учрашиб, олдидан ўтиб қўймайсанми?! Кун бўйи трамвай ҳайдаб шовқиндан пинаги бу-зилмайдиган Бекнинг қулоғи шанғиллаб кетди. Миясида «катта», «тревога», «қонун», «мелиса» деган сўзлар чувалашди. Бир муддат кўзини юмиб турди-да, «бўлди-ми?» деган маънода аста очди, аёлнинг ҳар бири ҳовучга сиғмайдиган кўкракларига, дўрдоқ лабларига тикилди. Ҳиқилдоғида зардоб қайнагандай афтини бужмайтириб, аёл қалаштириб ташлаган сўзлар орасидан «ишқал» деганини танлади. Гўё бу сўзда чуқур маъно бордек унинг мағзини чақшга уринди. Бироқ ўйлаб ўйига етолмай, аёлнинг ўзидан сўраб қўя қолди:

— Қандай ишқал қилибман? Ишқал, тревога дейсиз?!
Аёл Бек томон энгашиб овозини паслатди:

— Ҳа, кечаси хотининг ухлатмадимми, дейман. Намунча меровланасан? Каттага нега учрашмадинг, деяпман сенга.

— Мен ҳозир келдим.

— Вой, тавба!.. Кеча-чи, кеча?

Аёлнинг пахтаси чиқиб кетаёзган кўзларида на хавотир, на ачиниш — ҳеч бир ҳаяжон аломати сезилмади. Бек ажабсиниб унинг кўзларига синчиклаб разм солди. Бирор бир маъно тополмагани етмагандай сесканиб тушди. Назарида бутун вужуди аёлнинг шағфи овозига, телба-тескари сўзларига тўлиб қолгандек бўлди. У қабулхонага кириб, бурчакдаги стол ортида ўтирган ёшгина котиба қизга яқинлашганида ҳам мияси тиниқлашиб улгурмаган эди. Аввалига котиба Бекка беписанд қаради. Бек унинг кўзига қаттиқ тикилиб қадамини секинлатмай устига бостириб боравергач, қиз ўтирган жойидан ҳам ажабсиниб, ҳам жиндак хавотир билан боқди. Бек эса столга тақалиб тўхтади. Қиз икки қўллаб столнинг қиррасини чангаллади, бошини орқага тортиб рўпарасида пайдо бўлган авзойи бузуқ кишига мўлтираб тикилди.

Бек не мақсадда кирганини унутиб унинг кўзига термулди, кўрқинч, хавотир аралаш нигоҳнинг нимасидир «Волга»даги аёлнинг кўзларини эслатди... Бек қизнинг қулт этиб ютинганини кўргачина лоақал нимадир дейиши лозимлигини фаҳмлади.

— Бормилар?..

Қиз Бекнинг тайинли бирор маъно уқиш қийин бўлган киёфасидан кўз узолмади, жавоб бермоқчи эди, тили айланмай гўлдиради, секин ўрнидан турди:

— Иш бошланишига ҳали эрта... идорада... мен барвақтрёқ келгандим... Шунга...

Қиз гуноҳкорона итоаткорлик билан гапирди. Бек ниҳоятда муҳим янгиликни тинглаётгандек унга тикилиб турди, лекин қизнинг гапини англамади, сўнг ўз саволига тўла жавоб ололмагандек такрор сўради:

— Кечроқ келадиларми?

Қиз «ҳа» маъносида бошини қимирлатди. Бек ломим демай изига қайтди. Йўлакдан ўтиб ҳовлига чиққанида қабулхона эшиги тарақлаб ёпилди, қулфланди.

Бек маъмурият биноси рўпарасидаги гулзор ёқасига қўйилган ўриндиқда бошини қуйи солганча бир неча фурсат ўтирди, сўнг бошини аста кўтарди — гуллар хилма-хил, чамандек очилган эди. Бекнинг кўзига котиба қизнинг таҳликали чехраси кўринди. Ҳайрон бўлди.

Маъмурият биноси парк ҳовлисининг чеккароғида, уч-тўртта мевасиз дарахт панасида жойлашган. У ерда ҳозир ҳеч ким йўқ, жимжит, гулзор ўртасидаги жажжи фавворадан сочилаётган марварид томчилар гул япроқларига тикир-тикирлаб тушяпти, анча нарида бўш трамвай вагонларнинг шалдираши, ғийқиллаб бурилиши дамбадам қулоққа баралла чалинса-да, худди уларнинг сукунат чўмган бу томонга алоқаси йўқдек эди. Шу тобда Бек ўзининг феълидан хафа бўлиб кетди. «Зиғирча ташвишни минг бир оҳангга солиб ўйлаш шартми?! — дея кўнглидан ўтказди у. — Бундай ҳодисалар бўлиб туради. Лекин ким ўз ёғига қовурилиб юрибди? Тўғри, бор, аммо ўзганинг ҳасратига қулоқ тутадиганлар ҳам оз эмас... Ҳасратингни эшитгани — дардингни энгиллаштиргани...»

Бек ўрнидан даст туриб трамвайлар томонга боргиси, бориб дуч келган вагонга ўтиргиси, ғизиллаб паркдан чиқиб, мана бу ерда каттани кутиб сарғайгандан кўра, ўша о д а т д а г и ишини қилавергиси келди. Афсуски,

унга йўл варақаси ҳам, вагон ҳам берилмайди, балки у шу ерда ўтириши, Каттанинг келишини кутиши, унга учрашиши шарт. Ана ундан кейин — Катта ҳамма гапдан хабардор бўлгач, уни ишга қўйишади. Эҳтимол, ҳайфсан беришар...

Бек узоқ кутди. Сочилиб тушаётган томчиларни беихтиёр санашга уринаётганини ўзи ҳам сезмади, санайверди, санайверди, фақат орқадаги бино томондан ғала-ғовур, оёқ товушлари эшитила бошлагач, ўрнидан оғир кўзгалди.

Бек қабулхона остонасидан ичкарига қадам қўйдию эшикдан нари ўтмай тўхтади — котиба қиз ҳамон ёлғиз эди. Лекин бу сафар қиз чўчимай-нетмай бошини кўтарди.

— Келавермайсизми? — деди у амирона оҳангда, нимадан ийманасиз дегандек.

Бек ишшайди. Бу билан у ўзича бояги қилиғи учун узр сўраган бўлди. Директор хонаси томон имо қилиб «Келдиларми?» деди. Пойгага шайланган югурувчидек гавдасини ташлаб букилиб туришидан ҳозироқ бошлиқнинг ҳузурига кириб кетгудек, кирса бутун ташвишлардан халос бўлиб чиқадигандек туюлди.

— Уйқудан уйғонибсиз — келаверибсиз-да, — деди қиз киноя қилиб, — бахтингизга директор ҳам эрта келдилар.

Бек тушови бўшатилган тойчоқдек ирғишлади. У директорнинг эшиги тутқичига қўл чўзганида котиба тўхтатди:

— Шошманг, шошманг! Менга қаранг.

Бекнинг тутқичга чўзган қўли ҳавода муаллақ қолди, у бошини бурди.

— Нима масалада киряпсиз? Қайси цехда ишлайсиз ўзи? Бундоқ тушунтиринг-да. Индамай-нетмай кириб кетаверасизми?

— Ҳайдовчиман, анави... бўйича, — деб Бек гапни қисқа қилмоқчи бўлди-ю, «анави»ни қандай тушунтириши билмади. Шундай деса котиба тушунаверадигандек сўзига изоҳ бермади.

— Қайси анави? — деди қиз тобора жиддийлашиб. Унинг қарашларида бояги таҳликадан асар қолмаган, Бекнинг олдида ҳимоясиз, ожиз бир полапондек қисиниб турган қиз энди Бекдан кўра юқорироқ мавқеда экани сезиларди.

Бек ўзига лозим ва лойиқ кўрмаган сўзни айтиб юборди:

— Авария юзасидан!

Овози титраб чиқди. Шундай деб бир гуноҳи азимни бўйнига олиб қўйгандек чўчиб тушди. «Авария» сўзини эшитган қизнинг юз ифодаси ўзгарди, Бекка бошдан-оёқ разм солди.

— Кечирасиз... ундай экан... — қиз кўз очиб юмгунча Бекнинг хайрихоҳига айланиб, ҳатто ачиниш билан гапирга бошлади. — Ундай масалалар билан бош инженерга мурожаат қилишади...

Қизнинг узун-узун, қайрилма киприклари, шахло кўзларидаги ҳамдарлик аралаш кўркамликдан Бек ийиб кетди. Гўлдираб миннатдорчилик билдирди. Ҳозиргина бутун вужуди билан интилаётган жойга киришдан қутулганига энди тўсатдан севиниб, шу севинч далдасида қабулхонадан энгил одимлар билан чиқа бошлади. Бироқ уч-тўрт қадам юрмай орқага ўгирилди ва ҳамон ўзига қараб турган котибадан сўради:

— Учрашиб нима қиламан, бош инженер нима демоқчи ўзи менга?

Қиз чиройли кўзларини пирпиратиб елка қисди. Бек яна дўриллади:

— Учрашинг деяпсиз-ку, бир гапи бордир-да?! — Қизнинг ранги қув ўчди.

— Мен учрашинг демадим-ку. Ўзингиз сўраганингиз учун... Авариялар масаласида... агар вагон шикастланган бўлса... бошқалар ҳам учрашишади...

Бекнинг тоқати тоқ бўлди. У бор даҳмаздан ҳозирнинг ўзидаёқ қутулмоқчи ва яна одатдаги беғалва ишига қайтмоқчи бўлди: шиддат-ла юриб бориб қабулхона ўртасига келди, директор хонасининг рўпарасидаги қора чарм қопланган эшикка юзланди, котиба қиз оғиз очиб улгурмай, эшик тутқичини силтаб тортди, эшик беўхшов тарақлади, лекин очилмади, Бекнинг қафти, бармоқлари зирқиради.

— Бугун кечроқ келадилар, — деди котиба деярли овози чиқмай.

Бек серрайиб қолди. Қафти оғриганиданми ёки синчалакдек қиз олдида калака бўлаётганини сезганиданми — дафъатан ҳушини йиғди. Базўр жилмайди. Ҳозир бу ерни тезроқ тарк этишни, ташқарига — очиқ ҳавога чиқиб бир ҳушини йиғиб олишни, ундан сўнггина яна қабулхонага киришни маъқул топди.

Котиба қизнинг юзларида ачиниш ва ажабсиниш аломатлари кўринди. Бек қабулхонадан чиқаётганида у гап қотди:

— Кечирасиз, бош инженер бугун кечроқ келмоқчи эдилар, — Бек қизнинг овозидаги майинликни илғаб унга умидвор ўгирилди. — Лозим кўрсангиз майли, учрашинг, лекин хавотирли жойи йўқ, арзимаган авария бўлса тинчиб кетади. Бунчалик хавотирга ўрин йўқ. — Бек гапнинг охирини эшикдан ташқарида эшитди. — Келсалар, тўғри ремонт цехига ўтмоқчи эдилар.

— Ҳа-а, ўғлим, жа-а! Оғзинг қулоғингда?

Бек Амакининг уйдан йиғирна одимча нарида тўхтади. Амаки нок ёнидаги ўриндиқда калта қилиб қайчиланган соқолини тутамлаб ўтирарди.

— Бўлдими? Тинчидими?

— Ҳа, — деди Бек бошини эгиб, паст овозда.

— Айтдим-ку, арзимаган иш деб, — Амаки ишонқирамай қараб турса-да, буни сездирмай гапирди, — бери кел.

Бек истар-истамас Амаки томон бурилди.

— Қадам олишингдан ичингдагани биламан, болам. Қарасам, жуда-а келяпсан, ёпирай, каттанинг кўнгли ийиб ул-бул мартабага тайинлаб юборибди-да, деб ўйлаб қолдим. Чамамда, топдим чоғи? — Амаки бошини бир ёнга қийшайтириб муғомбирона тикилди.

— Фолбин бўлиб кетинг-э, амаки. Каттадан қутулдим. Иш енгиллашди.

— Қадам олишингдан сездим... Директор танти одам, ке, қўй, шу бола ишидан қомасин, деган-да, барака топгур. Одамнинг қадрига етади... Тунов куни гулнинг остини юмшатаётсам, биров, «Ҳорманг», дейди. Бошимни кўтармай «бахай» десам, «Бардаммисиз?» деб сўрашпти. Қаддимни ростладиму мулзам бўлдим. Директор! Камтарлик бўлса — шунчалик бўлар-да! Катта бошини кичик қилиб тепангга келиб ҳол-аҳволлашаяпти-ю, камина бошини кўтармай ер кавляптилар. Ёнида бош инженер илжайиб турибди. Бундоқ йўталиб қўймайсанми, мен...

Бек Амакининг гапини бўлди:

— Секретарь айтди — бундай масалалар билан бош инженерга учрашишим керак экан.

— Инженери ҳам тузук йигит. Каттанинг тарбиясини олган!

— Ҳар қалай, каттадан кўра у билан гаплашиш осон.

— Нимасини айтасан, катта билан катта муомала даркор. Бош инженер, ҳар қалай, ўзинг қатори йигит. Ҳарна бўлганда... секретарнинг ақли ҳам балога етади.

Бекнинг кетгиси келди, чолнинг авзойига қаради,

унинг қорамтир, гўштсиз юзидаги ажин излари нимаси биландир нок дарахти танасидаги бужур пўстлоққа ўхшарди: дарахт ҳам, чол ҳам, чолнинг бетидеги ифода ҳам, унинг кейинги вақтда майда гап бўлиб қолгани — ҳаммаси кексалик аломати эди. «Амаки, уй, нок — учови бир-бирига суяниб амал-тақал кун кўряпти. Бирортаси қуласа — тамом, Жаннаторолдан ном-нишон қолмайди. На уй, на Амаки, на мана бу нашвати...» Бек сабрсизланаётганига қарамай Амакининг анча нурсизланган кўзларига термулди. Чолнинг бит кўзлари, юзи, қовоқларига тушган ажиндан баттар кичрайган, қуюқ, қошлари остида нўхотдек икки қорачиқ йилтираб турар, Бек бу қорачиқлар шу қадар пурмаъно, сирли, ҳатто кишини ҳайратга соладиган даражада ғалати эканини энди кўриб турарди. Амакининг ҳикоясини қайта-қайта эшитганда унинг кўзларига бирон марта синчиклаб қарамаганига, бу митти кўзлар, салқи қовоқ ва ўсиқ қошлар паноҳидаги бу нигоҳ остида қандай сирлар яширинганини сира ўйлаб кўрмаганига ўздан-ўзи таажжубга тушди.

Чол Бекнинг ҳардамхаёллашаётганини пайқаб мақсадга кўчди:

— Инженер ҳў-ў боя келганди. Ремонтчилар ёнида бўламан, деди.

Бекнинг чиройи ёришди. Ҳозир у созлаш цехига қанчалик тез етиб борса, ишлар шунчалик эрта ҳал бўладигандек, Амакининг олдига қанчалик беихтиёр келган бўлса, унинг ҳузуридан шунчалик ғайришуурий кайфиятда индамай жўнади.

Цехга кираверишда таниш созловчи йигитларга дуч келди. Улар дарвоза ёнидаги чекиш жойида тик турганча сигарета тутатишар эди.

— Бизнинг ҳолимиздан хабар оладиган кунингиз ҳам бор экан-ку, — деб қаршилади улардан бири.

Бек кулиб саломлашди:

— Ҳорманглар, иш кўп эмасми, дейман?

— Сизга ўхшаганлар иш ортириб турганда биз бекор қолармиким?

Баланд бўйли, сочлари сап-сарик созловчи йигитнинг гапи ўзига наша қилиб хахолади. Унинг ёнидагиси қуюқ тутун бўрқситиб туриб чимирилди:

— Нима бўлди, Бек? Ишқал қилибсан деб эшитдик.

— Ваҳима қилма. Сал туртиб юбордим. Ўзи йўлимга чиқиб лоп этиб тўхтаса бўладими?! Алай-балай қилгунимча...

— Босиб ўтиб кетмабсан-да?

Бек дароз бўйли созловчининг киноясини фахмлломай гуноҳини хаспўшлашга тушди:

— Ўзим ҳам билмай қолдим... Вагонни тўхтатсам бўларди... Нима жин уриб...

Бек гапини тугатмай дароз созловчи сигаретини оёғи остига ташлаб эзди-да, шеригнинг билагидан олди:

— Юрақол, бугун тугатиб қўймасак бўлмайди.

Бек қўшни цех дарвозасидан кириб вагон ёнида куймаланишаётган созловчилар орасидан бош инженернинг қорасини кўргунга қадар авзои ўзгармади. Созловчи йигитларга кўнгли очганига, ҳасратини тўка бошлаганига ўздан-ўзи ғижинди, назарида улар олдида ўзининг ожиз, бечоралигини фош қилгандек, ҳатто гуноҳини бўйнига олиб қўйгандек жаҳл билан тупурди.

Икки созловчи вагон биқинидаги «таҳмон»ни кавлаштиряпти, учинчиси бош инженер билан уларнинг ишини кузатяпти. Бек бош инженернинг ёнидан яқинлашиб, ундан ярим қадам нарида тўхтади.

Серводвигатель куйса бас, вагон ўрнидан жилмайди. Даҳмазани янгисига алмаштиришдан бўлак чора йўқ. Бек созловчиларнинг куймаланишига қараб қолди. Бош инженер унинг келганини пайқабган бўлса-да, пинагини

бузмай яна созловчилар ишини кузатаверди. Бек унинг гапиришини, воқеани батафсил сурштиришни, қолаверса, кўнгилга тасалли бўладиган сўзлар айтишни кутган эди, инженер эса биронта тунки қилт этмади, кўзлари баттар бепарво — унинг қарашлариданоқ Бек ўзини ҳақоратланган, камситилган деб билди. Оёғи мадорсизлангандек базўр қақдини тутиб туриб қолди. Трамвай «юраги»ни кавлаштираётганларнинг қоп-қора мойли кўлларига бепарво қаради, бек инженернинг менсимай назар ташлаб қўйганидан аламини ичига ютди. Ана шундай нигоҳлар олдида бўйин эгиб туришга ким мажбур қилди?.. Ўзимиз?.. Шу кунларга қолмаслиги мумкин эди-ку?! Ҳаммаси йўқ жойдан бўлди-қўйди... ўрточа тезликда кетаётган эди, рўпарасида кўкиш «Волга» пайдо бўлди, у тез бораётиб, тўсатдан тўхтади, Бек тормоз чироқларининг тўқ қизариб ёнганини дарҳол кўрди, агар ўша захоти тормоз тутқичини тортиганида вагон кескин силтаниб бир, нари борса икки метр сурилган, лекин «Волга»га икки-уч қулоч етмай тўхтаб улгурган бўлар эди. Бироқ «Волга» йўлида кўриниши билан унда ғалати, сира кутилмаган, фавқулодда... ҳа, ҳа, худди шундай — тўсатдан (нега шундай бўлди?) бир совуққонлик, қандайдир аламга ўхшаш, ўсимларча ўжарликни эслатувчи нима дир юз бердию...

Уша лаҳзадаги хатти-ҳаракатини, шундай хатти-ҳаракат қилишга йўл қўйган феълидаги ажабтовур, ғайришуурий ўзгаришни буткул англаб етолмади. Пешонасини деворга уриб ёргудай бош қотирди, ана ўшанда кўнглидан ўтган гапни, йўқ, гап эмас, балки ниманидир эслади: тормоз дастагини силтаб тортишдан бир нафас аввал, «нима бўлса бўлар-э!» деб юборди!.. Йўқ, овоз чиқариб айтмади, балки «Волга»га тарақлаб урилишдан етти, олти, беш, тўрт қарич, яъни ярим, чорак, ним чорак дақиқа қолган лаҳзаларда «нима бўлса бўлар-э!» деган гап камон ўқидек шиддат билан хаёлини тилиб ўтди. Бек уни ҳали ҳеч кимга айтмади, айтиш у ёқда турсин, ўзича таҳлил қилиб, тан олишга ҳам чўчиди, янаям тўғрироғи, батафсил муҳокама қилишга сабри етмади.

— Трамвайни шунчалик тез ҳайдаш шартми?!

— Тўхтатишга улгурар эди, индамай-нетмай гувиллатиб келди-я!

— Қўйиб берсанг йўлида дуч келгани мажақлаб ўтади, булар!

— Трамвай йўлига чиққан «Волга»да ҳам айб бор-да!

— Айбдор деб босиб кетавериш керакми?!

Бек ўшанда — кабинадан ташқарига чиққанида, милиционер унинг ҳужжатларини папкасига жойлаб қўйиб, воқеани кўздан кечириётганида атрофдан ана шундай луқмаю таъна-дашномлар ёғилди. Лекин, ранжигани йўқ. Ҳатто бир забардаст, тақамўйловли йигит трамвайдан туша келиб ёқасига ёпишганида, «ҳайдашни билмасанг, трамвайчиликда пишириб қўйибдим!» деб қулочкашлаб ўдағайлаганида ҳам яқин кишисидан кутилмаганда оғир ҳақорат эшитган одамдек унга бефарқ термулиб, гарангсиб тураверди.

Бек асабийлашиб, жаҳли чапақай чиққанида вужудига алланималар остин-устун бўлиб кетар, юзида эса бунинг аксича — жуда хотиржам тортар, вазминлашар, бунга ўзи ҳам тушунмас, бу феъли ўзига гоҳ ёқар, гоҳ ғашини келтирарди.

У бош инженернинг нимадир деганини хаёл аралаш фаҳмлади, гапни равшан англамаган бўлса-да, двигателни олиб ташқаридаги чўян тагликка қўйишда созловчиларга кўмаклашди. Сўнгра, «энди айтинг айтадиганингизни» дегандай бош инженерга юзланди. Бош инженер ҳам, «гапиравер, қулоғим сенда» деган

маънода бошини бир оз ёнга қийшайтириб Бек томон энгашди, Бек сўзлай бошлаганда бош инженер унга эмас, серводвигателга янаям зингил солиб қараганини кўрди. Лаб жуфтлаганича жим қолди. Бош инженер Бек томон росмана ўгирилди.

— Гапиравермайсанми?

Унинг товушида бетоқатлик, айни вақтда энсаси қотганлик аломати сезилди. Бек буни идрок қилиб улгурмай яна бош инженернинг овозини эшитди:

— Айт, айтадиганингни.

— Секин ҳайдаб бораётгандим...

— Ҳа!

— Йўлимга «Волга» тушиб олди...

— Ҳм!..

— Узоқлашиб кетар деб ўйлагандим...

— Ҳм!

— Тўсатдан тормоз бериб шартта тўхтади.

— Янгисини келтиринглар! — деди бош инженер созловчиларга.

Бекнинг кўксига пайдо бўлган совуқ бир тиг шиддат билан отилиб миясига қадалди. Бош инженернинг бепарволигидан Бекнинг ҳамияти вайрон бўлганди. У оғир гапириб юбормаслик учун тилини тишлаб турганда инженернинг ўзи сўз қотди:

— Ҳаммасидан хабардорман. Эшитдим. Ана уларга ёрдамлашиб юбор, бугун йўлга чиқиши керак бу вагон, — деди у ва созловчиларни шоширди. — Имилламай бўлақолинглар.

Бек созловчилар ёнига бордию нима қилишини билмай кафтидаги мой юқини бармоқлари билан арта-арта яна бош инженерга ўгирилди.

— «Волга»да одам бормиди? — деб сўради инженер.

— Шофёрдан ташқари бир аёл...

— Уларга ҳеч нарса қилмадимми?

— Йўқ, фақат аёлнинг юраги чатоқроқ экан, шунга касалхонада ётибди... Қўрқиб кетган эмиш.

— Шуниси чатоқ-да...

Бекнинг назарида бош инженер ўзи олдиндан билган нарсаларни ўсмоқчилаб сўраётганга ўхшади, зеро, унинг афтида бўлаётган муомалага муносиброқ ифода кўринмади. Бекнинг хуноби орта бораётган, бу аҳвол яна жиндак чўзилса у ўзини ортиқ тутиб туролмаслиги — бош инженернинг юз-кўзи демай гап билан савалаб ташлаши аниқ эди. «Катталиқ ҳам эви билан-да!» — деб кўнглидан ўтказди у. — Бош инженер булсанг-ўзингга! Намунча димоғингдан қурт ёғмаса?! Ё бирор ортиқ жойинг борми, бошқалардан?...» Бек хаёл аралаш кулиб юборди. Юзини четга буриб ўзини чалғитди. У бош инженернинг чап кафти қиррасидан чақалоқнинг сўргичидек туртиб чиққан олтинчи бармоққа тикилиб қолганди. Бек беихтиёр яна ортиққа қаради. Бу сафар у жиддийлашди — бош инженер қўлини белига тираб турган бўлса-да, олтинчи бармоқ сезилар-сезилмас титраётган эди. «Асабийлашяпти... бунинг иши ҳам бошидан ошиб ётибди-да!.. Ҳозир, сал шошмай турай-чи, бир нима дейдию ҳамма машмашани ҳал қилади-қўяди, кейин...»

— Уша аёлдан хабар олиш керак... даъвоси борми-йўқми, билиш керак, — деди тўсатдан бош инженер.

— Бордим, гаплашдим... даъво қиладиганга ўхшамайди.

— «Ўхшамайди», деганинг нимаси? Бирор бир нарса айтганда: ҳўп дегин-да. Борган бўлсанг — яна бор, хабар олі, кўнгил сўра, узр де, фалокат де, ишқилиб кўнглини юмшат.

Бек ичига ютиб юборган аламини бу гал яшира олмади.

— Нега мен узр сўрашим керак? — деди у жиғибийрон бўлиб. — Ахир воқеани ўзингиз тушуниб турибсизку?

— Қизишманг, ука, қизишманг, — бу сафар бош инженер «сиз»сираб Бекнинг гапини бўлди, — мен ўзингизнинг одамингизман, мен сизни яхши тушунаман, ана у — тушунмайди. Чунки у бегона. Шунинг учун унга тушунтиринг. Уқдингизми?

Бек аъзойи-баданидаги тўхтаб қолган қон тўсатдан ҳаракатга тушиб кетгандай энгил тортиди. Миясида чироқ ёқилгандек руҳи равшанлашди. «У — бегона, бу — ўзимизнинг одам. Бегонага тушунтирсам, бас».

Шу тобда бош инженер дағалроқ муомала қилганида Бек айтадиганини айтиб оларди, кўнглини бўшатиб, унча-бунча одам олдида ҳамиятини ҳимоя қила олишини кўрсатиб қўйган бўларди. Аммо бош инженер мулоийм гапириб қўйдию Бекнинг юрагидидаги ўт-қўр ўчди-қолди. Унинг олдида ўзини жуда ожиз, ҳимоясиз гўдакдек сеза бошлади. Бир оғиз ширин сўзга шу қадар муҳтожлигидан ҳайрон бўлди. Лекин у «мен ўзингизнинг одамингизман» деган сўздан ҳамон масрур эди. Шунинг учун кетаётган жойида тўхтаб ўгирилди:

— Кейин йўлга чиқавераманми? Ҳайдайвераманми?

Бек «ўз одами»дан янада мулоиймроқ жавоб кутган эди, бироқ, созловчилар тепасида андармон бўлаётган бош инженер Бекка ўгирилди-да, уни танимагандек афтини бужмайтерди, бурнини жийирди. Бек унинг энциси қотганини дарҳол сезди, оғирроқ гап эшитишдан чўчиб қадамни жадаллатганча цехдан чиқди.

Цехнинг ёнгинасида юришга шайланиб «ғир-ғир»лаётган қўш вагоннинг ҳайдовчиси кўринмади. Бек вагонни айланиб ўтиб кабинага мўралади. Юраги орзиқиб кетди. Киришга журъат этолмай суқланиб тикилди. Шу пайт ҳайдовчи аёл пайдо бўлди.

— Ҳа, бегонасираясанми, ўтир, ҳайда! — деди у дабдурустдан бақириб.

Бек ҳамон «ўзингизнинг одамингизман» деган сўзни эшитган чоқдаги кайфиятда эди. Икки хатлаб кабинага кирди, баланд, рапиданусха думалоқ ўриндиққа ўтириб қўл тормозни тутдию бадани яйраб кетди.

Парк дарвозасигача бўлган йўлни бир зумда босиб ўтиш шу тобда Бекка оздек туюлди, дарвозагача лоақал ярим, бир соат юрилса, қани эди, Бек ҳайдаб бораверса, ҳеч ким «ҳай» демаса, иложи бўлса кўчага чиқиб бирорта йўналишда икки-уч қатнаса, қатнайверса... Кабина эшигига суялиб турган ҳайдовчи аёл тинмасдан жаврар, шанғиллаши бўм-бўш вагоннинг шарақ-шуруқини ҳам босиб кетгудек эди.

Дарвозага етганда Бек вагонни тўхтатди. Аёл билан жой алмашди. У ҳамон шанғиллар эди.

— Нималарни ўйлаясан, Бек?.. Трамвайчига хаёл суришни ким қўйибди! Вагонингни шалдиратиб ҳайдайвермайсанми?!

Бек аёлнинг гапига кулиб қўя қолди, қандайдир меҳмондорчиликда ҳаёт, одамлар ҳақида баҳслашиб кетганида бир нотаниш кишининг, «трамвайчи шо-пирлар ҳам шунча гапни билар экан-да» деганини эслади — ҳамкасбининг бемулоҳаза гапига индамади, унинг кайфи чоғ эди.

— Қачон ишга тушасан. Ҳали-вери бўлмас?..

— Эрта ё индинга йўлга чиқавераман, — Бек аёлнинг гапидан чўчигандек шошиб жавоб қайтарди. — Бош инженер билан келишдик.

— Даъвогар йўқми?

— «Волга»нинг капотини, орқа чироқларини шофёр билан келишсак, бўлди.

— Аввал у билан келиш, кейин бош инженерни кўндириш осон кўчади.

— Нималар деяпсиз, опажон? Бош инженер ўзимизнинг одам, тушунапсизми, ўзимизнинг одам! — Бек яқин кунларда бунчалик хуррам, кайфияти чоғ бўлмаганди, у ёш боладек деярли бақириб гапирди.

Ҳайдовчи аёл Бекнинг чеҳрасидаги мамнунликни кўриб унинг ҳам кўнгли кўтарилди, чиройи очилиб жилмайди:

— Ундай бўлса, ишинг беш!

Опасининг кутилмаганда «ишдан қайтатуриб йўл-йўлакай» уникига кириши бесабаб эмаслигини сезган Бек салом-алиқдан сўнг нима деб гап бошлашни билолмади. Опасининг қошлари керилиб, кўзлари катталашди, ёноқ териси тортишиб оғзи хиёл очилди — хавотирнинг зўридан сал энгашиб укасига тикилди. Бекнинг кўнглидан, «қаёқдан қулоғига етибди» деган фикр кечдию тўсатдан Далавой эсига тушди. «Ҳозир балога қоламан», деб ўйлади Бек ва Далавойга айтган гапларини, Далавой Замира билан «майли, янга, яхши-ёмон гаплар ўтган бўлса, узр» деб хайрлашганини эслади. Опаси Бекдан хавотирлангандек ўтирган бўлса-да, ҳозир уни беандишадан олиб беандишага солиши ҳеч гап эмас эди.

Тўғри, Бек ўша куни саҳарда «беандишалик» қилмаганида кўнглидагини Далавойга ошкор этолмас, бундай мулоҳазакорлик азобини кейин яна ўзи тортар, аламадан ич-этини кемириб юрар эди. «Буваам билан бувим, отам билан онам ётган хонада етти ёт бегона эр-хотин яшамаслиги керак!» деган хаёл келдию айтадиганини шартта айтди-қўйди ўшанда. Далавойдан қутилиб энди энгил тортганида мана, опаси бир нарсалар деб юборай деб қараяпти унга...

Бироқ опаси гапни кутилмаган саволдан бошлади:

— Тинчликми, нима бўлди?

— Тинчлик, — деб жилмайди Бек.

— Эшитиб юрагим ёрилай деди, укам. Ўзингга шикаст етмадимми, ишқилби?

— Мана кўриб турганингиздай соппа-соғман... темир сал пачоқ бўлди, холос.

— Темир-терсаги гўрга-я, одам шикастланишидан асрасин... Нима, вагон ағдарилай дедими?

Бек қаҳ-қаҳ отиб кулди. Замира, «Қўйинг, опа, ундай деманг», деди хижолатдан қизариб-бўзариб.

— Кимдан эшита қолдингиз, опа? — деди Бек кулгидан ўзини базўр тўхтатиб, одамлар нималар деб гап тарқатишмайди-я.

— Ақанг телефонда айтди, аллақайси ўртоғингдан эшитибди. Ўзи ҳам келаман девди.

Опанинг гапи оғзида қолди. Доим болаларнинг отини айтиб чақириб келадиган акаси бу сафар жимгина даҳлизга кирди-да, туфлиснинг боғичини ечатуриб хонада ўтирганларга зимдан кўз югуртирди.

— Ҳа, — деди Бек акасига пешвоз юриб жилмаяркан, — нималар деб опамнинг ўтакасини ёрдингиз?

Акаси Бек билан кўришаётиб унга бошдан-оёқ разм солди. Бек ўзини кулиб юборишдан тийиб тураверди.

Шошганда Замира шошди, у қайнэгачи билан қайноғаси хабар олгани келишганидан хурсанд, дам ташқарига, дам уйга кириб-чиқиб ҳар гал иккала қўлида нон-чой, қанд-қурс келтириб дастурхон тузашга тутинди.

Бек ўша воқеа ҳақида сўз очилишини истамай оғзига келган гапларни айтиб акаси билан опасини чалғитишга уринди. Лекин...

— Нега айтгинг келмаяпти, нима бўлди ўзи? — деб сўради опаси дабдурустдан. Акаси индамаса ҳам бошини қимирлатиб опасининг саволини маъқуллади.

— Хавотирли жойи йўқ, — деди Бек ўзини астойдил

хотиржам кўрсатишга тиришиб. — Физиллаб кетаётган бир «Волга» тўсатдан олдимга чиқди. Йўлни ана бўшатар, мана бўшатар, деб кетавердим. Бир пайт шартта тормоз қилса бўладими?

— Опаси «Вой, шўрим!» деб юборди. Ғасининг учини тутамлаб укасига олайиб тикилди. Бек опасининг кўзларини кўриб таажжубга тушди, негаки унинг қарашларидаги хавотир ўрнини пинҳона, лекин таънали бир ифода эгаллаётган — у худди «ўзинг асли шундайсан» деяётгандай укасига боқиб турарди. Ким билсин, эҳтимол, аини пайтда опаси унинг болалигини, болалигидаги хулқ-атворини, қилмишларини эслагандир. Эҳтимол, Бек ёшлигида ҳам катта-кичик ғалвалар кўрсатган ва қандай бўлмасин айбни бўйнидан соқит қилиш пайида бўлгандир.

Ҳозир бундай мулоҳазаларнинг мавриди эмас эди. Бек ҳушини йиғиб тафсилотини айтишда давом этди. — Тормоз беролмадим... Бориб урдим...

— Ҳеч нарса қилмадимми?

Опаси нима демоқчи бўлганини Бек англамади.

— «Волга»гами? — деб сўради у ўсмоқчилаб.

— «Волга»гаям, одамигаям?

— Машина пачоқ бўлди. Одами безарар.

— Трамвайни тез ҳайдагандан нима фойда? Олдинда бораётган вагонни қувиб ўтолмасанг. Орқа-олдинга қараб юравермайсанми!

Бек акасининг танбеҳига жавоб қайтармади. Бундай пайтлар қарши айтилган ҳар қандай сўз баҳсни ўт олдира олдирадими, сира пасайтирмайди. Акаси ака бўлиб бир танбеҳ берса берибди-да.

— Шунча йил кеча-кундуз трамвай ҳайдаб эҳтиёт бўлишни ўрганмабсан-да. Йўлингда машина пайдо бўлдими, вагонни секинлат... Тўхтатиб қўймайсанми, қизиталоқни!..

— Эҳтимол шунча йил кеча-кундуз ҳайдаганим учун ҳам эҳтиёт бўлмагандирман.

Ака укасининг гапига тушунмади.

— Нима деганинг бу?!

Бек овозини зардалироқ чиққанини сезиб дарҳол шаштидан тушди, қарийб бир ойдан буён уйига энди қадам ранжида қилган акасининг дилини оғритиб қўймаслик учун юзига ясама табассум югуртирди, хайриятки, бирор нарсани теран англайдиган одам дунёқараши анчайин тор бўлган суҳбатдошини писанд қилмай «ақлинг етмас экан, тумшугингни суқиб нима қиласан» деган маънода яширинган табассумни акаси фаҳмламади, тўғрироғи, укасига ортиқча эътибор бермади. Бек бошлаган гапини тамомила бошқача оҳангда тугатди:

— Яхшиямки, «Волга»ни уриб юборибман, бўлмаса бугун бизни келмасдинлар, дийдор кўришиб ўтирмас эдик.

Укаси гап маромини буриб юборганини акаси сезди-ю, сир бой бермади, опаси эса, «ҳой, ҳой»лаб Бекнинг оғзига «чанг солди».

— Нега келмас эканмиз, келадиган жойимиз шу-ку, уқам. Ўзингдан қолар гап йўқ, уй-иш, иш-уй, бола-чақа деб кун ўтганини билмай қолади одам. Ўзинг ҳам яқин орада меникига қадам босганингни эслолмайман...

Опаси бирдан жим бўлиб қолди, Бек ўзича «ҳозир бошлайди!» деб кўнглидан ўтказиб улгурмай опаси овозини ўзгартириб насиҳатомуз оҳангга кўчди:

— Бировнинг дилини оғритиб чакки қилибсанда...

Бек «Хўш?» дегандек опасига тик қаради. Опаси энди мутлақ ҳақ одамдек укасини келига солиб туя бошлади:

— Юзими шувит қилгани қўйган экансан-да, квартирга. Ё, ош-нон талаб қилдимми, сендан? Ё, йигирма сўмни назаринг илмай қолдимми?

— Уша берган пулини кўчини ташиган машинага тўладим. Сизни хафа қилиш ниятим йўқ эди, опа.

— Хафа қилиш ниятинг бўлмаса кенгроқ ўйлардинг, кенгроқ ўйласанг андишасизлик қилмасдинг, ука!..

Бек акасига қаради. Акаси пешонаси тиришиб ерга қадалган — у на опасига, на укасига тарафдор бўлолмай мияси қотиб ўтирар эди. Акаси «чурқ» этиб оғиз очмаётган бўлса-да, у кўнглида Бекка ён босиши аён эди.

...Ижарачилар жойлашиб олганидан икки-уч кун кейин акаси келди. Ҳовлига кириб, одатича тўппа-тўғри этакдаги уй томон юрди. Ярим йўлга етар-етмас, очиқ деразадан бегона жиҳозларни кўриб, тўхтади. Авзои бузилди.

— Опам илтимос қилдилар... Бирга ишлашар экан... Бир йилга... — деди Бек узук-юлуқ сўзланиб, — яхши одамлар экан...

Акаси унинг гапларини англадимми-йўқми, тўхтаган жойида бир зум ўйга толди, орқага қайтди. Тез-тез юриб йўлакка ўтди.

— Уйга кирмайсизми? — деб Бек гарангсиди, акаси бу нохуш вазиятдан қутқазиб учун арзирли сўз тополмади.

Бекнинг таклифи акасининг қулоғига кирмади, у худди этакдаги уй деразасидан кўринаётган бегона жиҳозлар таъқибига учрагандек ўша томонга яна бир марта хавотирланиб қаради-да, «Яхши одамлар... Яхши одамлар кўп...» деганча тез-тез юриб дарвозадан чиқди.

Бек ўйлаб кўрса, акаси ўша келиб кетганидан буён ҳовлига энди қадам босиши экан...

Опасининг таънасини эшитган акаси ич-ичидан мамнун эканлигини Бек янада аниқроқ, тиниқроқ ҳис қила бошлади, лекин энди у опасини ранжитиб қўйганидан ўз ёғига ўзи қовурила бошлади...

Бек адашмаган экан — кўчага чиқишганида опаси хайр-хўшни насия қилди, акаси эса унга ўзгача бир меҳрибонлик билан гап қотди:

— Энди қачон ишга тушасан?

— Эрта-индиндан... ҳайдайверсам керак...

— Унганча дам ола турасан-да?..

— Ҳа... йўқ, дам олмайман, бошқа бирор иш беришар..

Акаси Бекнинг елкасига қоқиб:

— Шундай қилақол, бекор юрма... Директорингга учраш, бош инженерга айт, — деди.

— Айтдим.

Бек акасининг очиқдан-очиқ меҳрибонлик қила бошлаганидан вужудида бир ҳузурланиш туйди, шу лаҳзада акасининг туриши, қарашлари, гапириши отасига ўхшаб кетди, унинг чеҳрасидан таралган оппоқ, илиқ нур бошига, елкаларига, юзларига ингандек бўлди. Ҳозир акаси нима деса Бекка ҳадсиз куюнчакликдек ёқиб тушаверар, мойдай эриб унинг ҳар қандай гапини жон қулоғи билан тинглайверар, маъқуллайверар эди.

Опаси билан акаси йигирма одимларча узоқлашишганда Замира уйга қайтиб кирди, Бек кўчада ёлғиз қолди. У кафтларини мушт қилиб костюм чўнтақларига куч билан ботирди, оёқларини кериб ерга михлангандек қотиб қолди, олислаб бораётган опаси билан акасига мунғайиб термулди... кўча тўппа-тўғри, равон, кенг, қоронғи; тобора кўз илғамай қолаётган бир жуфт кўланка; яқин кишиларнинг меҳридан, ҳароратидан хаёллари сокинлашган Бек... «Тикк!» этиб елкасига нимадир ёпишди. Нўхотдек келадиган вой кўнғиз ғимирлаб костюм енгидан пастлади, тўхтади, учмоқчи бўлди, яна юрди, енг учига келиб қотди. Одам исини сезиб элас-элас кўринаётган мўйини безовта қимирлат-

ди. Бек ундан кўзини олмай кузатиб турди, кейин ўзини ўзи мазаҳ қилаётгандай истеҳзо билан кулимсиради. «Кел, — деди, — об-бо, кўнғизча-ей, сен ҳам гурур, виждон, ҳамиятни биласанми? Сен ҳам виждон ва ҳамият орасида қолиб хаёлларингни жиловлаб қорасанми, ҳеч?... Ўз уйингда ўз ҳолингга қолиш умидида кўнғингдагини изҳор қилиб «андишасиз» деган ном орттирмайсанми?... Ахир, иложи бўлатуриб, вагонни тўхтатмадим-ку. Нега энг нозик дақиқада асабларим дош бермади? Айб иш қилдим. Ҳа, ҳарна бўлганда а й б иш қилганим тайин, уни инкор этолмайман. Нега қилғилиқни қилиб қўйиб кейин пушаймон бўламан? Ҳам ҳақ, ҳам ноҳақ бўлиш нима эканлигини биласанми? Айни пайтда ҳам ҳақ, ҳам ноҳақ бўлиш... Хайрият, яхшилик бор. Одамлар сени тушунишга, ҳатто айбиндан ўтишга, меҳр-оқибат кўрсатишга ҳаракат қилишади, шунда ҳамма айбинга иқрор бўлиб, одамларга яхшилик қилиб яшагин келади. Кейин яна... энг нозик вазиятларда кимнингдир кўнғини оғритиб қўясан. Яхши ва ёмон феълларинг қоришиб кетади, оғзингдан чиқаётган гапинг, қилаётган ишинг бадахлоқлик эканини сўнгроқ — фурсат ўтгач тушунасан, бунинг учун ҳар сафар ич-этингни ейсан, лекин... худди шундай ҳолатларга қандай тушиб қолганингни сезмайсан... Нега шундай?..»

Бек ёнига тақалиб тўхтаган «Жигули»га қайрилиб қарамай йўлида кетаверди, «Жигули» икки марта қисқа-қисқа сигнал берди. Бек ички бир қайсарлик билан атайин йўлга ўтмади, ёнида келаётган «Жигули»га ўгирилиб қарамади ҳам. «Зўр келса, шофёр ойнадан бошини чиқаради, сўкади, сўкинади, кейин кетаверади».

— Ҳў-ў, акам, шаҳар маҳрингизга тушган бўлса ҳам одамлар юрадиган йўлга ўтинг!

Бек луқманинг ярмини эшитгандаёқ унинг ясама зарда билан айтилаётганини сизди. Овоз эгасини танидию ичида нимадир «шув!» этди, сездирмай уф тортди. Шофёрнинг ёнидаги эшикни очиб ўтираётгандагина юзида кутилмаган учрашувдан ўзини мамнун қилиб кўрсатувчи нимтабассум пайдо бўлди.

— Нима қилиб тентираб юрибсан?

— Узинг қачон келдинг, Уктам? Омонмисан?

Бек дўстининг елкасига қўлини қўйиб унга қаради. Уктамнинг шундайгина ҳам энсиз пешонаси чуқур ва тарам-тарам из тушганидан нааям тор кўринди, калта ўсган сочи қошига тегай-тегай деб қолган, Бек дўстининг пешонасидаги бу ажинлар нималарнинг касрига чуқурлашиб кетганини билиб олиши зарурдек унга синчков текилди.

— Министрликка келдим. Кечқурун қайтаман.

— Келишингдан кетишинг тез. Намунча?

— Битта экскаватор бор эди. Бизга ажратилган, ўтган ҳафтада олиб кетишга келишгандик. Кеча кўнғироқ қилсам «алай-балай» деб...

— Битта экскаватор деб шундан шунга ўзинг келдингми?

— Шаҳарнинг у чеккасида бу чеккасига трамвайни шарақлатиб қатнашдан бошқа ташвиши бўлмаган одам экскаваторнинг қадрига етарминди, оғайни! Сенга айтсам, ўша экскаватор деб тўртинчи марта келишим, керак бўлса яна қатнайман, лекин бизнинг трестга ажратилган техникани олмай қўймайман!

— Яхшиям машинанг бор.

— Бўлмаса сени қаёқдан учратардим.

— Учратаман, дийдор кўришаман, деган одам уйга боради, меҳмон бўлади.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Уйингга ҳеч борасанми, ўзи? Аввалги сафар киргандим-ку. Қизинг «адам ҳў-ў кечқурун, биза ухлаганда келадила» деди.

— Ишимиз шунақа-да...

Бек ўз хаёлларига чалғиб муомала қиларди. Дўсти уни қаёққа бошлаб кетаётганини суриштириб ўтирмади. Уктам ҳам бу ҳақда лом-мим демай ўзининг иш-ташвишларини тўкиб солди. Унинг ҳасратидан чанг чиқар, лекин гапининг оҳангидан ҳасрат қилаётганга ўхшамас, аксинча, бошидаги минг бир хил ташвишдан ҳузурланаётгандай гапирарди.

Шаҳар марказига яқинлашганларида «Жигули» йўфон танасига беш-олти кишининг қулочи етмайдиган кекса чинор соясига ўтиб тўхтади. Бек шундагина тушлик вақти бўлганини, ҳатто қорни оча бошлаганини, Уктамнинг шу ердаги ошхона чучварасини хуш кўришини эслади. «Ҳар келганимда кириб икки порс чучварани паққос туширмай кетмайман» деган эди бир куни.

Бек ўзича «об-бо» деб юборди. «Қаёқдан ҳам учратиб қолди».

Шифти гумбазли, нақшин деворли ошхонага кириши билан Уктам навбатга бориб турди. Бек унинг қулоғига оғзини яқинлаштириб, «менда ҳеч вақо йўқ. Уйда қолиб кетибди» деди. Бошқа вақт у бундай гапни бамайлихотир айта олмас, истиҳола қилган бўларди. Лекин аини чоқда тортинмай-нетмай айтганига ичида севинди.

— Қошиқ олиб, чеккароқдан жой эгаллаб тургин, қорнингни тўйғазишга қурбим етади, — деди Уктам одатича ҳазилга жиддий тус бериб.

Бек индамади, қошиқ ва санчқилар солинган тоғорача ёнида бирмунча фурсат ҳаяллади. Худди қошиқ ёки санчки танлаётгандек бир қўлини тоғорачага чўзганча туриб қолди. У хаёлан ўзининг феъл-атворини Уктамни-кига қиёслаётган эди.

Катта қурилиш ташкилотида бош инженер, кунига юз бир хил одам билан муомала қилади, битган ишидан битмагани кўп. Лекин қачон қарама — қувноқ, тиржайгани тиржайган — на сиқилади, на қовоқ-тумшуғи осилади. Ҳасрати ҳам бояғидай — дардидан ўйин-кулгиси бисёр.

Бек ҳам шундай бўлиши мумкин-ку. Ҳуда-беҳуда ўйлайвергани, йўқ жойдан ташвиш толиб «нима қилса тўғрию нима қилса нотўғри» деб бош қотиравергани билан ёғи чиқаётгани йўқ. Дунёда Бекка ўхшаган одамлар кўпроқми ёки Уктамга ўхшаганларми?..

Бир куни шу мавзуда баҳслашишди: «Шунча ташвишни қандай қилиб бошингга сиғдириб юрасан?» деган эди Бек таажожубланиб. Уктам дўстининг соддалигидан кулди. «Ҳар бир ишни эплаган одам қилади, — деди у. — Агар калламга сиғдирилмасам, ҳар куни ишим оғир деб оҳ-воҳ қилаверсам, демек, ишни эплолмаганим — шу. Буни иш деб қўйибдилар, иш, тушундингизми, Бек йигит? Мабодо, мен бош инженерликни эплолмаётганимни сезсам, ўша заҳоти ишдан бўшайман. Ҳа! Дунёда касбдан кўпи борми — қўлимдан келганига ўтаман-кетаман, дўстим!»

Бек Уктамнинг ўша сўзларини хаёлидан кечирганча иккита қошиқни сиқимлаб бўш жой қидираркан, миясига келган совуқ бир фикрдан аъзои-баданига муз югурди: «касб-ку — кўп, униси бўлмаса бунисининг бошини тутиб кетаверасан, бордию яшаш қўлингдан келмаса-чи?.. Дунёнинг аччиқ-чучук кунларининг дам остидан, дам устидан ўтиб, умргузаронлик қилишни истасанг-у, эплолмасанг бошингни қаёққа уришинг керак?»

Уктам девор ёнидаги столга бориб ўтириб олган, ҳамон бўш жой излаб аланглаётган Бекни «ҳой-ҳой»лаб чақирар эди. У Бекнинг қўлидан қошиқни олди-да, қизил қалампирга ботирди, сўнг чучвара юзидаги қатиқни ҳафсала билан аралаштириб, қафтларини бир-бирига ишқаб гапирди.

— Бу чучварани емабсан — дунёга келмабсан! Ха-а, ол, дўстим. — Уктам чучвара еб туриб яна эски ашуласини бошлади. — Ҳар сафар келганимда шу ерга кирмай кетмайман. Оҳ-оҳ, аччиққина бўлибди-да! Олсанг-чи! Буни мазза қилиб, иштаҳа билан туширади-да, йигитнинг гули! Мазасини айтмайсанми! Бай-бай-бай!

Бекнинг назарида рўпарасида кўзбойлоғич ўтирибдию гўё уни сеҳрлашга уринаётгандай. Орадан бир-икки дақиқа ўтгач, Бек ҳушини йиғди, кулимсиради, дўсти чучварани ютоқиб оғзига солаётганини кўриб ўзи ҳам дамо-дам кавшанди. Уктамнинг чакаги тинмади:

— Қайси бир сафар келганимда министрликка бирров кириб чиқаман деб ушланиб қолдим. Заммин билан телефонда келишдик. Битта ҳужжатнинг икки жойига шундоққина имзо чекса, вассалом, ишим битди, ҳайё-хутт деб йўлимга кетдим эди. Яна, шу бугуноқ қайтишим керак, бу ёғи йўл олис, тунга қолиб кетмай, деб олдини олиб ҳам қўйдим. Рози бўлди. Физиллаб етиб борсам, қабулхонада беш-олтитаси навбат кутяпти. Бемалол ўтиришларидан ҳаммомга келган чолларга ўхшайди. Кириб кетаверай десам, истиҳола қиласан, одам. Кирмай десанг... Секретарь қизга бориб, «Шундай, шундай, ҳозир гаплашдик» десам «Хўп бўлади, ҳозир» деди-да, қоғозларни қўлимдан олиб ичкарига кириб кетди. Чамамда, ичкарида анча ушланиб қолди чоғи. Бир маҳал қайтиб чиқиб индамай жойига ўтириб ишини қиялпти. «Ҳа» дедим. «Уч киши билан жиддий гап бўляпти. Айтолмадим» дейди. Гапини эшитиб тутуним чиқиб кетди.

— Дарров-а?

Уктам Бекнинг саволига тушунмади.

— Дарровинг нимаси?

— Кун билан ўтирмадинг-ку, ўша ерда?

— Тарс ёрилай дедим, ичим таталаганидан бир жойда ўтиролмай дам секретарга қарайман, дам навбатдагиларга. Бир кўнглим ўзимни шартта ичкарига урайми дейман.

Бек Уктамни учратганидан бери биринчи марта жонланди. Ўзига керакли мавзуга ўтилгандек дўстига тикилди:

— Хуноб бўлиб кетдингми?

— Хуноб бўлиш ҳам гапми? Иккита имзо учун уч соат кутдим. Кун кеч бўлаёзди. Уша кун қайтиш ниятидан воз кечиб шошилмай лифтга келсам, бояги секретарь қиз тиржайиб турибди. «Боядан бери типирчилаётган эдингиз, нега шошилмаясиз?» — дейди. «Бўлар иш бўлди, энди эртага жўнаймиз-да», дедим.

Уктамнинг лаби лабига тегмаса-да, овқатни миқ этиб оғиз очмаган Бекдан кўра тезроқ тушираверди.

— Кўчага чиққанимизда одоб юзасидан машинага таклиф қилдим. «Вой, жуда яхши бўлди-ей» деб ўтириб олди. Одамгарчилик қилмасан кимнинг кўнгли қолаётувди... Айтган томонига ҳайдайвердим. Бора-боранча бижиллаб қулоқни батанг қилворди. «Хўжайинда машина борми?» десам, «У кишининг пешоналарига машина битгунча, мана, сизга ўхшаш меҳмонлар кунимга яраб турибди», дейди. «Ол-а» деб қўйдим ичимда. Қарасам, туппа-тузук, кетворган хонимчалардан...

— Қоғозингга имзо чектиргунча тоза хуноб бўлгандирсан?

Уктам Бекка ҳайрон бўлиб қаради, кейин:

— Қўл қўйдирдим, дедим-ку, — дея жеркиб ташлади.

— Уша имзо чектиргунингча, гоҳ секретарга ялиниб, гоҳ навбатдагиларга мўлтираб, гоҳ ичкарига кириб кетай-кириб кетай деб тоқатинг тоқ бўлгандир? Бу ёқда

йўлинг олислигидан ичингни ит таталагани-чи?.. Ундай десанг, навбатдагилардан бирортасининг вақти сеникидан ҳам зиқроқдир, ҳойнаҳой? Сен эса, ўз ишингни битириш пайида бўляпсан.

— Хўш, сенингча нима қилишим керак эди?

— Биламан, менинг маслаҳатимга қараб қолган жойинг йўқ, лекин ана шундай ҳолларда, лоақал, ишинг битгач, нима иш қилганинг, одамларга қандай муносабатда бўлганинг, улар сен ҳақингда не хаёлга боришганини ҳеч ўйлаб кўрасанми?

Уктам қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишдан ўзини базўр тийди. Оғзидаги луқмани ютатуриб сўради:

— Ҳамма трамвайчилар ҳам шунақа мижғов бўлишадими?.. Ҳарқалай, ланжликда сендан ўтадиган йўқдиров!

Дўстининг захарли кинояси Бекка заррача оғир ботмади. У Уктамдан саволига жавоб кутар эди. Уктам буни тушуниб, жиддийлашди.

— Бўлиб ўтган ҳар бир муомала, ҳар бир талашиш-тортишишни ўйлайверсанг, ўзингча муҳокама қилаверсанг, яшашга вақтинг қоладими, ўртоқ! Муҳокамадан нима чиқади? Эзилиб, ўз ёғинга ўзинг қовурилиб юраверасан — бошқа гап йўқ. Ёруғ дунёда яшаяпсанми, ҳамма қатори юр-тур-кул, ишла, айшингни сур! Одамларга сенинг боши берк, учи-кети йўқ хаёлларинг эмас, келтираётган нафинг, кулиб турган башаранг, ширин сўзинг керак... Бу гаплар сенга кор қиладимийўқми, билмадим-у, лекин мен битган ишни ўйлаб, миямни ғалвирак қилиш одатим йўқ.

Бек оғзини очганча, киприк қоқмай қолди. Уктамдан сира бундай гап кутмаган, дўсти бутун фалсафасини дастурхонга тўкиб ташлаганидан таажубда эди. У бу фалсафани ҳазм қила оладими-йўқми, ҳали номаълум, ҳозирча Уктамнинг ҳар бир сўзи Бекнинг ичига тикондек қадалаётган ва у ич-ичидан ёқимли бир азобни туюётган эди.

Уктам эса, бир юмалаб ялмоғизга айланиб қолган паридек саргузаштини давом эттирди:

— Хулласи калом, бояги хонимчанинг уйларига етиб бордик, тушақолай демайди. Нима эмиш? Келган-кетганимда у кишимни уйларига олиб бориб қўярмишман... Машинани силлиқ ҳайдармишман. Алай-балай деб айлантириб ўтиришга сабрим чидамади, мақсадга кўча қолдим: «Ўзимиз силлиқ йигитлардан-да», дедим. «Силлиқ йигит-бўлганингиз учун чиқдим-да, машинангизга» деб жаранглатиб кулиб юборса бўладими! Мен ҳам хаҳолаб туриб, «Ўзимизнинг дидимиздаги қизчалардан экансиз» деб елкасига қоқиб қўйдим. Бир қараш қилди-бир қараш қилди — асти қўявер! Бунақасини кўрган эмасман: ҳам хуморли, ҳам ёқимтой, ҳам норози, ҳам ишваю нозланиш, ҳам таҳдидли... хуллас, елкасига қоқиб қўйганим ёқдими-йўқми — билолмадим. «Келган-кетганингизда йўқлаб туринг» деб машинадан тушди... Онаси мен учун туққан экан, ўзиям!.. — Уктам атрофга аланглаб лабларини чапиллатиб ялади. У овқатнинг таъмига тамшандими ёки бошқа нарсагами — Бек ажрата олмади, ўз хаёли билан бўлиб узундан-узоқ савол берди:

— Агар ўша кутишингда сира ишинг битмаса, ўтираверсанг, ўтираверсанг, министринг муовини қачон имзо чекишини айтмаса, сен уйга қайтишинг, ишларинг бошингдан ошиб ётганини ўйлаб қирсққа ағанагандек кутаверсанг жа-а, устомонлик қилсанг, навбатда ўтирганларнинг бетига оёқ қўйиб ичкарига кириб чиқсанг, кейин хижолат чекасанми? Ёки ноиложликдан шундай қилганинг учун афсусланасанми? Ҳозир асабийлашиб, эзилиб, тоқатсизланиб турганингдаги аҳволинг қандай қилиб зум ўтмай тамом

унутиб юборасан? Жилла қурса, беихтиёр ўйларсан, ахир?!?

Уктам стулга ясланиб мамнун жилмайди, кейин сўз ўйини қилиб кулди:

— Мен беихтиёр деган ҳолатга тушмайман, нимаики қилсам ихтиёрим билан, кўриб-билиб, тушуниб-етиб қиламан, мен беихтиёр ўйга толадиганлар тоифасидан эмасман. Маъқулми?..

Уктам Бекнинг тақсимчасига қаради.

— Мана, — деди у дўстининг овқатига имо қилиб, — сен ихтиёр-беихтиёр дегунингча мен овқатни паққос еб битирдим, шундай жонон таомни совутиб ўтирибсан. Э, ол-е, овқатингни, ёмоғиң шу бўлгач, ишларинг бундан ортиб гўр бўлармиди?!

Уктамнинг жаҳли чиқа бошлаганини ўзи ҳам сезмади. Рўпарасида бақрайиб ўтирган дўсти жуда ношуд, нотавон кўриниб кетди кўзига ва оғзига келганини шартта-шартта айтиб ташлашга лаб жуфтлади:

— Қилган ишимни беихтиёр ўйлайманми-йўқми, нима қизиғи бор? Ҳа, қизиғи ҳам бор, дейлик, сариқ чақалик наф тегадими қизиқ учун ўйлагандан?! Қаёқдаги алмои-алжойи ўй-хаёллар ҳақида бош қотиргунча, ўзингнинг кимлигингни билиб қўйсанг бўлмайди?! Бекнинг кўзлари баттар катталашиб, чаккасидан тер чиқиб кетди. Уктам қўлини паҳса қилиб гапида давом этди:

— Масалан, мен уч юз-тўрт юз одамнинг бошини қовуштириб йўлга сола оламан. Ҳаммасини беш қўлдай таниб олишга, ҳаммасининг дийдиёсига қулоқ солишга қурбим етади... Демак, жамиятга керакли одамман. Сен-чи, сен? Дунёга келиб нима орттирдим, ўзим кимман, одамларга нафим тегяптими, деб ўйлаб кўрганмисан ҳеч?.. «Трамвайчиман» дерсан. Лоақал, шу ишингни эплаштириб, рангингга ранг кириб, одамлар қатори қаддингни тутиб юрсанг қани эди, Бек!

Афти-ангорингни кўриб... Эртаю кеч бошингни кўтармай меҳнат қилганинг билан ҳеч нарса чиқмайди, билгинг келса, жамиятга қора ишчилар эмас, ўз қадр-қимматини англаган мияси бутун ишчилар кўпроқ керак!..

Бекнинг бадани қизиб, боши гувиллади, ранги қум ўчиб, қулоғига гап кирмай қолди. У ўртоғини жуда узоқ вақтлардан буён энди учратгандай, кўзларига ишон-қирамай унга тикилди. Уктам ҳам фавқулудда сўз кутиб жим бўлди, «ҳа, нима?» дея Бек томон бошини энгаштирди. Бек авзоини ўзгартирмай, босиқлик билан паст, лекин дона-дона қилиб шивирлади:

— Бир сўминг борми?

Уктам тушунмади. «Нима?!» деб бошини у томонга янаям энгаштирди, Бек кўрсаткич бармоғини чўзиб, «...сўм, сўм» деб такрорлади. Уктам шу заҳоти кўкрак чўнтагидан тўрт-бешта бир сўмликини чиқариб унга узатди. Бек ҳардамхаёл бир кайфиятда унинг биттасини олди-да, буклаб чўнтагига солди.

— Олавер! — деди Уктам пулни узатиб.

— Энди кетгин.

Уктам оғзини хиёл очганча суратдек қотиб қолди. Бу гап ўзига тегшли бўлишини тасаввурига сифдиролмаганидан ён-верига, ҳатто орқасига аланглади. Бек бирон бир маъно уқиш кейин бўлган ўлик нигоҳини Уктамдан узмай ўтираверди.

— Кетақолгин.

— Сен-чи? — деб сўради Уктам баттар ҳайрон бўлиб. — Қаёққа кетай?..

— Гапирма... Қаёққа бўлса ҳам... фақат кет... Тушундингми?

Бек жуда совуққонлик билан, аниқ-тиниқ эшитиладиган қилиб айтди. Уктам стулни оёғи билан тарақлатиб

суриб, қадини ростлади. Афти қизариб, кўзлари катталашди, Бекнинг авзоидаги ўзгаришни тушунолмамай тўсатдан телба бўлиб қолган одамга қарагандай бўзрайди. Кейин юрди, кетаётиб бир-икки дафъа ўгирилиб қаранди, ошхонадан чиқди.

Бек елкасидаги зил-замбил юкни иргитиб ташлаганда энгил тортиди, кўксига ёқимли шабада урилиб вужуди яйради, атрофга аланглади.

Ошхона хўрандаларга ўла, ғала-говур, биров навбатга турган, биров овқат олиб бўш жой излаган, ўтирганлари шапиллатиб чучварани паққос тушириш пайида. Бек эса — ёлғиз. Шу ўтиришда у кўнглига зардобдек йиғилган саволларга жавоб изламоғи керак. Билбакс, қачонгача тайсаллайди. Уктам айтмоқчи, яна «ўз ёғига қовурилиши»га ўрин қолмади. Дангал ҳал қилади-қўяди, аввал касалхонадаги аёлдан кўнгил сўрайди, шофёрни рози қилади, гуноҳини бўйнига олиб виждонни поклайди, сўнг шунга яраша — яна аҳмоқона гуноҳларга йўл қўймаслик учун ҳушёр бўлиб яшайди. Ана ўшанда бир дамлик эҳтирослар алдовига учиб бошқаларнинг кўнглини оғритиб қўймайди. Уша воқеа охиргиси, энди оғирроқ бўлади, ахир ҳамма нарсани вазминлик билан битириш мумкин-ку, мана, Уктам... дарвоқе, Уктамни ранжитиб қўйгани-чи?.. Демак, охирги қўполлиги мана шу. Яна нима жин уриб Уктамдек қадрдонига тўнглик қилди, нега ҳайдади уни? Тўғри, Уктамнинг бачкана саргузаштларини эшитиб ўтиришга сабри чидамади, унинг ўрнига Бек ўз хаёли билан ёлғиз қолгиси келаётган, боя Амаки тайинлаган маслаҳатни бир тош-торозига солиб кўриши керак эди. Амакининг айтганлари қулоғида...

Яъни, Айри гузарини топиб бориши, у ердаги чорраҳа ўртасида туриб сувга тикилиши, кўнгил изҳорини сувга тўкиши керак.

Амаки уни худди олис юртлардаги кимсасиз ғор ёки чангалзорга макон қурган сеҳргар ҳузурига юбораётгандай гапирди: «Пиёда юрасан» деди, «Бораверасан, бораверасан, чап томонда уқорилаб кетган тупроқ кўча келади, бурилмайсан, сенинг йўлинг тўғрида, дуч келган йўловчидан ҳам сўраб-суриштираверма, ўзинг топиб борганинг маъқул» деди.

Амакининг ўзи сеҳргар эмасми? Гап-сўзлари намуноча сирли — эртақ айтяптими? Уша дақиқада Амаки жуда қаримсиқ, ҳў-ў юзни уриб қўйган, ҳатто юз эллик йил яшаган, лекин сира ўйламайдиган одам бўлиб кўринди кўзига. Бек киприк қоқмай унинг гапига қулоқ тутди.

«Яна икки чақирим юрганингдан кейин йўл бирдан тораяди, чўчима, дадил боравер, кўча торайиб-торайиб охири ичакдек кичраяди, энг тор жойидан яккакифт бўлиб ўт. Уша ердан ўтиб олсанг бас — у ёғи кенг майдонга чиқасан. Фақат қулоғингда бўлсин — майдонга ўтма, тўппа-тўғри Айри гузарига олиб борадиган чорраҳа ўртасига етгин-да, туравер, қимир этма. Чорраҳанинг остидан сув ўтади, катта анҳор шовқин солмай, сокин оқади, сен уни бирдан кўрмайсан, бир оз кутганингдан сўнг сувнинг булбулнинг хонишидек ёқимли жилдир-жилдири эшитилади, сен ундан кўз узма, тикилаверсанг, тикилаверсанг сув аста-секин тиниқлашади, тоғ дарёсидай анҳорнинг туби кўрина бошлайди. Ана ўшанда эс-ҳушингни йиғ, чалғима: фурсатни бой бермай гапир, гапиравер, гапиравер, кўнглингдаги бор ҳасратингни тўкиб сол, одам зоти яқинлашгудек бўлса қайрилиб қарама, гапиравер... у ёғи ҳаммаси хайрли бўлади, ишинг юришиб кетади. Борақол, ўғлим, бор... Мушкулнинг осон бўлсин...»

Бек Амакининг ҳеч кимникига ўхшамаган йўриғи учун кўнглида ташаккур билдирди, ўтирган жойида уни хаёлан кучди, қари, серажин, нокнинг танасидек бужур

юзидан ўпди. «Хайрият, бошқалар ташвиши билан яшайдиган шундай одамлар бор» деб ўйлади. Севинди.

...Ошхонага келаётган одамларнинг кети узилмайди, келаверади, келаверади; киргач, тўғри овқат сузиладиган томонга юради, навбат эгаллайди, англаб залга, овқатланаётганларга қарайди, навбати яқинлашган саяин тақсимчаларга сузилаётган овқатдан кўз узмайди, ниҳоят, қўлига теккан тақсимчани кўтариб бўш жой излашга тушади, топади, ўтириб олиб умрида чучварани биринчи марта кўргандек фавқулодда иштаҳа билан оғзига тиқиштира бошлайди, дам-бадам чучварани чапиллатиб ейишлари, сувини хўриллатиб ичишлари эшитилади, овқатланиб бўлганлар хотиржам суянчиққа ясланади, уч бурчак қилиб қирқилган сарғиш қоғозга одоб билан лаб-лунжини артади, кейин виқор тўкиб вазмин қадамлар билан ташқарига чиқишади... Ҳар куни шу... Одамлар бир хил, стол-стуллар, тақсимчаю қошиқ-санчқилар, паққос туширилаётган таом, ҳатто иштаҳалар ҳам бир хил. Бек совуган чучварасига қарай олмади, қарагудек бўлса баралла сўкиниб юбориши ёки кўнгли беҳузур бўлишидан чўчиди, шу боис ўрнидан даст турди-да, шошилиб ташқарига чиқди. Агар у йўлни тиккасига йўлқадан солса ва мабодо чинор ёнида Уктам уни кутаётган бўлса терс бурилиб жўнаб қолишга иродаси етмаслиги, индамай машинага ўтириб, «Кетдикми?» деб сўраши муқаррар эди. Феъли ўзига маълум: биров билан муомалада кўнглида борини ошкор қилади-қўяди, бетингда кўзинг борми демай сўхбатдошини қайириб ташлайди ва зум ўтмай уни мулзам қилиб қўйганидан дили озор чекади, тилини тия олмаганидан койинади, қайтиб шундай қилмасликка сўз беради, лекин кези келгани ҳамон яна бетгачопарлигидан қолмайди.

Бек чучварахонадан чиқаётиб шуларни ўйлади. Чинор ёнида Уктамга дуч келиш эҳтимолидан чўчиб дарҳол ўннга бурилди, энсиз гулзорнинг ўртасига оёқ учини қўйиб хатлади ва хиёбонини кесиб ўтиб, катта кўча ёқасидаги гавжум йўлакка ўтди — йўловчилар орасига сингиб кетди.

Ён-верингдан, рўпарангдан одамлар гуррос-гуррос ўтаверади, йўловчиларнинг охири кўринмайди, хилма-хил қиёфа, хилма-хил афт-башара. Муҳими — ҳеч қайсиси сенга гап қотмайди, жимжит. Кетаверсанг, чурқ этиб оғиз очмай юраверсанг, шундай дамларда таниш-билишинг ҳам дуч келмаса, дуч келса-да, индамай ўтиб кетаверса, сен ўз хаёлларинг билан ёлғиз қолаверсанг, йўлда давом этсанг...

Аллақайси шаҳарга борган дўсти айтганди:

...икки-уч кунга мўлжалланган юмушини битириб улгурмабди, бир ҳафта-ўн кун ўтибди ҳамки, иш жойидан силжимабди. Шаҳар катта, ғиж-ғиж одам, лекин дард-ҳасратига қулоқ соладиган кимса йўқ. Хуноби ошиб хафақон бўлаёзиди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб хаёл суриб бораётган экан, кўчанинг нариги томонида танишини кўрибди. Қичқириб юборай дебди-ю, хаёлини бузгиси келмабди, тўсатдан худонинг ўзи етказган, учрашса, муқаррар ёрдами тегадиган одамани кўрмасликка олибди — индамай йўлига кетаверибди.

Бу қилиғи учун кейин роса пушаймон ебди, ўша заҳоти танишидан маслаҳат ё ёрдам сўрамагани учун ўзини буралатиб сўкибди. Бироқ бўлар иш бўлган, танишини қаердан излашни ҳам билмас экан. Фалақнинг гардишини қарангки, эртасига шаҳарда ўша таниши хаёлчан акамни суриштириб топибди. Қучоқлашиб, ўпишиб сўрашибди. Нима дебди, денг? «Кеча мириқиб хаёл суриб кетаётган экансиз, фикрингизни бўлмай деб чақирмадим.» Ажабо, у ҳам бу йигитни кўрган экан-у, мулоҳазага бориб...

— Бизда-чи, бизда?!

Каллангдаги хаёл билан кимнинг неча пуллик иши бор? Уй суриб кетаётганигда елканга бир уриб ўтакангни ёради, ёнингга машинасида келиб ўгирилиб қарамагунингча сигнал бераверади. Узининг кўнгли тусанган овқатини кўярда-қўймай сенга тиқиштираверади, кўнглинг тусайдими-йўқми, сенга ҳемиралик қизғи йўқ ташвишларини, оилавий машмашаю ҳасратларини ипидан-игнасиғача тўкиб солаверади. Дод деб юборсанг — телба бўлибди дейди, дийдиёларингни тинглагим келмаяпти, мени тинч қўй десанг — одамгарчиликдан чиқдинг ҳисоб! Йўқ, буниси етмагандай қайси аёлни қандай қилиб илаштиргани, у билан қандай ўпишганигача айтади, айтаверади, сен эса илжайиб, тиржайиб тинглашинг, ора-чора, «У, зўрсан-ку!» деб ҳайратга тушишинг ҳам керак. Муросаю мадора учун.

— Муомала одобини яратганнинг отасига раҳмат-э!

Кетгин, бор, дўстим, ҳозир кўзимга кўринма, каллангда ивирсиган алмои-алжои ташвишларингга кейин, бирон бўш вақтимда, асабларим дош берган пайтда қулоқ соламан, дўстгинам, ана ўшанда бугунги кўполлигим учун узр сўрайман! Ҳа, дўстим, ҳозир машинанга ўтир-да, фақат мени ўз ҳолимга қолдир, борақол, юмушларингни битир...

Бек Уктамни койиса-да, ўзи тезлик қилганини, кўполлигини ичдан тан олар, шунинг учун у кўнглининг туб-тубида узр сўрай бошлаган, қисман бўлса-да айбдорлигини сезаётган эди.

Бир оз сабр қилганида, лоақал, муроса учун чидаганида Уктамнинг бетига чопмаган, дўстлигига раҳна туширмаган бўларди. Ахир, кўпинча шундай қилади — ўзига ёқмаган сўхбатдошининг бетига бақрайиб туриб ҳам унинг гапларига қулоқ солмайди, «ҳа, ҳа» деб жилмайиб ўтираверади. Баъзан бу устомонлиги жуда оғир кечади, шундай бўлса-да, сўхбатдошининг кўнглини оғритмаганлигига севинади. Бугун эса, йўқ, шу кунларда асаблари панд беряпти. Унинг бу абгорлиги ўтган кунги тушидан бошланди. Уша куни эрталаб уйғонгач, бир оз мулоҳаза юритганида, кўрган тушининг аламини Далавойдан олмаганида, олдига тушган «Волга»ни кўриши ҳамон тезликни пасайтирганида, пасайтирмаса ҳам тормоз тутқичини дарҳол тортганида — одатдагидек тинчгина яшаётган, эрта туриб ишга ошиқаётган, одатдагидек куни билан травмай ҳайдаб кеч қоронғисига толиқиб уйига қайтаётган, ухлаб қолган болаларининг пешонасидан одатдагидек бир-бир ўпиб ўзи ҳам ўрнига чўзилган бўлмасиди!..

У гавжум йўлқадан узоқ юрди. Рўпарасидан, ён-веридан ўтаётган одамларга қарамади. Фақат дам-бадам хаёли тўсатдан бўлиниб, гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонига ўгирилиб кўярди. Бир сафар ёш, хушрўй қизнинг мовий кўзларига кўзи тушди. Қиз кулимсиради. Кулгичлари чуқурлашиб ўйноқи нигоҳида савол аломати пайдо бўлди, кейин тескари ўгирилди — Бек муддаони англамади, кетаверди...

Хиёл юргач, назарида биров атайин рўпарасидан яқинлашаётгандек туюлди — беихтиёр бошини кўтарди — ҳайбатидан от ҳурқадиган ўрта ёшлардаги киши тиккасига устига босиб келаверди — Бек у кишининг жисми-жасаидан кўра кўзи, шилпик қовоқлари даҳшатлироқ эканини кейин пайқайди — катта-катта, қонгаш кўзларидан кўзини олиб қочди, гуноҳини яширмақчи бўлганидек бошини солинтирганча қадамни жадаллаштирди...

Бек тўқнаш келаётган нигоҳларга чап беришга уринди, ҳеч кимга тик қарамади, шунда у ғайришуурий алфозда бошини орқага бура бошлади — кимдир, йўқ,

кимлардир уни таъқиб қилаётганга ўхшайверди... Бек бораётиб бирдан тўхтади — таъна-дашном, дўқ-иддао аралаш тикилиб келаётган аёлни олдинга ўтказиб юборди — енгил тортиди. Кетаверди... Илгарилаб бораётган аёл Далавойнинг хотини эканини сўнг пайқади — жувон негадир манглайига рўмол танғиб олганди, у ўгирилиб Бек томонга яна бир қараб қўйди. «Боши қаттиқ оғриятти, шекилли», деб ўйлади Бек ва жувонни тўхтатиб кўнгли сўрагиси келди, лекин шу заҳоти хаёли чалғиди — уни орқадан, ёнидан, баъзан рўпарасидан мудом кузатишаётган... Бек нигоҳлар исканжасига тушган эди.

У КЎЗлар таъқибидан қутулиш учун ўзини йўловчилар тўдасига урди... бироқ зум ўтмай, нигоҳлар измаиз етиб кела бошлади — дам касалхонадаги аёл, дам котиба қиз, дам опаси, диспетчер аёл — ҳаммасининг кўз ифодаси бир хил — таънали, синчков эди. Бош инженернинг кўзидан эса маъно уқиб бўлмади, фақат у қўлини кўтариб «ҳап, саними?» дегандек пўписа қилди. Бекнинг кўзига унинг чап кафти ва ундаги олтинчи бармоғи кўринди — кулди, кулатуриб ҳаммасига бир йўла қўл силтагиси, ҳаммасининг баҳридан ўтиб жадал жўнаб қолгиси, кетганча кетавергиси, таъқибчилар етолмайдиган жойларга ғойиб бўлгиси келди. Аммо у қадамини тезлатишга улгурмай рўпарасида кутилмаганда Амаки пайдо бўлди. Бекнинг юраги ҳаприқиб кетди. Амакининг ажиндор бетидан, қуюқ қошлари остидаги бит кўзларидан ўпиб олгиси келди — улгурмади. Амаки Бекни кўрмасликка олиб орқага ўта бошладию бирдан тўхтади, Бекка ёнбош келди — у билан ёнма-ён йўлга тушди. «Ғойиб бўлмоқчимисан, Бек?» деб сўради. Сўнг саволига жавоб кутмай гапирверади: «Қаёққа қочасан, ўғлим?! Таъқиб этувчи нигоҳларни унутиш мумкин, аммо улардан қочиб қутулишнинг чораси йўқ... Уқдингми? Ҳеч ким... Бирон лаҳза бўлсин, ўша нигоҳларни унутдингми — бас, ноқобил ишлар келиб чиқаверади... ҳар ким умр бўйи қандайдир нигоҳлар кузатувида юради, уларни унутган дамда имонидан айрилади, қадр-қимматини оёқ ости қилган одамгина улардан қочади, қочмоқчи бўлади...»

Бек сочларининг остини реза-реза тер босганини, улар битта-битта думалаб пешонасига тушаётганини, кейин муздай томчиларга айланаётганини сездди, Амакининг нариги ёнида келаётган йигитга қаради — унинг қўй кўзлари, кулимсираб турган рангпар юзи қўйиб қўйгандек ўзига ўхшади, Бек жилмайди, у йигит ҳам жилмайди — Бек ўзини кўзгуда кўраётгандек бўлди. Кетаверди...

Одамлар сийраклашди. Бекнинг хаёли тиниқлаша бошлади. Йўлак гавжум бўлса, сон-саноқсиз йўловчилар ўтаверса, орасида сен ҳам кетаверсанг, фақат таниш-билишлар учрамаса, ҳамма — бегона, ўз ишинг, хаёлинг билан ёлғиз гаплашиб бораверсанг, бораверсанг, йўл тургамаса, ёмғир ёғиб турса ҳам майли, майли эмас, шивалаб турса янаям дуруст, ёмғирнинг тинимсиз, бир маромда шивалаб ёғиши хаёлингга айтилаётган қўшиқнинг — одамларга бўлган муҳаббат қўшининг куйидек унга жўр бўлса, ёмғир ва хаёл, таёл ва ёмғир жўрликда сени булутлар бағрига қадар кўтариб кетса... Ёмғир томчи-ла-са... томчилаяпти... шивалаб ёғаяпти...

Бек қадамни жадаллатди. Йўловчилар сийрак, унда бунда шошилиб бораётган битта-яримта одам кўринади. Бекнинг димоғига тупоқнинг тафти урилди. У сергакланди. Шу заҳоти тушида қандайдир ҳидни сезганини эслади.

...Каравотда Далавойнинг хотини ётганини кўрганида Бекнинг димоғига аввал касалхона палаталарида бўла-

диган ҳид урилди, «касалхона эмас-ку, бу ер» деган фикр ялт этиб ўтди унинг хаёлидан, кейин у ис ўзига жуда таниш, трамвай ҳайдайдиган кабинасининг ҳидига айланди. Бек тушида маст бўлиб қолаёзди. Ҳайдовчи кабинасининг ҳиди қандайлигини ўнгида англаб, фаҳмлаб кўрмаган Бек буни тушида сезганидан таажжубга тушди, уйғонганида кайфиятини расво қилган ҳам ўша эди, эҳтимол...

Ҳозиргина қизиб, чанги ўйнаб ётган ерга сув сеппилгандан кейин бирданига кўтариладиган тупроқ ҳиди Бекнинг димоғини ёрай деди. Янги уйланган кезларида кўчада кетаётиб ёки трамвай ҳайдаб бораётиб ўзидан хотинининг аллақандай бир сеҳрли ҳиди келганини сезар, бу ажиб ҳид хаёлларни чирмаб осмонни фалакка кўтариб кетар, Бек сархуш бўлиб қолар, кейин у тотли «таъм» зумда йўқолар эди. Бора-бора ундай ҳидлар сезилмайдиган бўлди. Энди касалхона ҳиди, ҳайдовчи кабинасининг ҳиди, тупроқнинг ва яна аллақандай нотаниш, нотайин ҳидлар, ислар...

Бек дам тезлашиб, дам секинлашиб томчилаётган ёмғирнинг тинишига умид боғлаб пана жой изламади. Кўприк панжарасига суяниб сувга тикилди. Сув бетига нуқта қўяётган томчилар тобора кўпайди, Бек асфальт йўлга қаради — ёмғир ёғаётгани сезилмаётгандай эди. У йўл ёқалаб нари-бери бориб келди. Йўловчилар шошилиб, ҳатто югургилаб ўта бошлади. Бек кўприкка яқинлашди, пана жойга бориши учун кўприкдан ўтиши, яна юз-юз элли қадамча юриб гузар бозорчасидаги том остига яшириниши мумкин. Лекин Амаки кечикмасликни, худди ўша жойда туриб кўнглини сувга ёриши зарурлигини қаттиқ тайинлаган, Бек ўша одамни қандай бўлмасин ҳозир кўриши шарт, шунинг учун пана жой излаб юрмайди, ёмғир челақлаб қуйган тақдирда ҳам парвосига келтирмайди!

Бек бошини елкалари орасига қисди, «биқир-биқир» лаб қайнаётган сув бетига қаради, костюми ёқасини кўтарди, баданига илиқ ҳарорат югурди. Бир қарорга келишга улгурмай ёмғирнинг шашти пасаиди.

Лоақал қандай одам келишини айтганида ҳам осон кўчарди. «Эрками-аёлми, ёшми-кексами — учрашганда кўрасан, фақат «трамвай тойиб кетдимми?» деб сўрайди у. Эсингдан чиқмасин.» Бек тиши оғриётган одамдек илжайди... «Трамвай тойиб кетдимми?» Ҳа, тойиб кетди. Шунга оёққа турғизига ёрдам беринг. Илтимос. Ёрдам бера оласизми? «Трамвайингиз йиқилганми?» Йўқ, йўқ, фақат сал издан чиққан, холос. Шунга изга солишга... имконингиз бўлса... «Имкон борликка борку-я, лекин сал издан чиққанга ўхшамаяпти-да. Сал нарсага мендан ёрдам сўрашамайди. Менга энг охирида — сўнги чора сифатида келишади». Жуда тўйиб кетдим. Сабр-тоқат тугади — тупроқнинг иси ёқаяпти, тушуняпсизми, тупроқнинг иси?! Лаънати тасодиф! «Тасодиф эмас! Тасодиф деб ўзингни алдама. Сендай уста ҳайдовчи рўпарангда машина пайдо бўлганида вагонни тўхтатишга улгурмаслиги мумкин эмас». Воқеадан хабарингиз борми? «Хабардорман. Уша дақиқада сен ўзингдан, бошқалардан, масалан, «Волга» шофёридан, ҳатто касб-корингдан нафратланганинг касофати ҳам вагонни тўхтатишга улгурмагансан. Негаки, феълнинг айниб турганда ҳеч қандай оқибатни ўйламайдиган одатинг бор». Нега бундай деяпсиз? «Айбингга иқроор бўлмаганинг учун». Ахир йўл ҳаракати қоидасига кўра... «Мен ундан муқаддасроқ қоидани назарда тутаяпман. Ўзингни оқласанг — ихтиёрини. Тўғри-да. «Тўғри эмас. У — таскин, ёлғон тасалли. Бировнинг машинасини пачоқлаганинг, бегона аёлнинг ўтакасини ёрганинг ёки вагондагиларнинг эсхонасини чиқариб юборганинг эмас, балки «Нима бўлса бўлар!»

деган хаёлга борганинг — гуноҳингдир. Чунки энг ра- зил гуноҳлар ҳам ҳамма нарсадан қўл силтанган лаҳ- зада бошланади». Гуноҳ?.. «Мен ҳеч қайси қоғозга тушмаган ва тушмайдиган гуноҳни айтяпман». Майли, розиман, нима десангиз тайёрман. Фақат, худо ҳаққи, тезлатинг, топган-тутганим сизники, фақат... «Топган- тутганинг эмас, беш сўм бўлса кифоя». Беш сўм?.. «Ҳа, беш сўм. Ҳатто лойга тушган бўлса ҳам, мана шу билч-билч лой йўлга ташласанг, ўзим энгашиб олсам ҳам розиман». Лой йўлга? Нега?.. Фақат болаларинг ризқидан эмас, орттирганинг бўлса, ташласанг-да, мен олиб кетгач, ўзинг нарида туриб орқамдан кузатма- санг...» Бўлди. Бас қилинг!.. Узим зор бўлиб турганда топилдики нега эгасига қайтариб беришим керак? Ҳеч ким миннатдор бўлмайди. «Ана, кўрдингми, яна таскин, тасалли излаясан. Узингни оқлаясан. Ушанда ҳам...» Бўлди. Бўлди, деяпман-ку...

...Эҳ-ҳе-е, ўспирин эди. Шу йўлда жиянини опичиб бораётган эди. Ушанда ҳам ёмғир дам шивалаб, дам тўхтаб, оёқ ости билч-билч лойга айлана бошлади. Узун энгли кўйлаги устидан қора бахмал кийган увоққина кампир майда-майда қадам ташлаб шипиллаганча ундан илгарилаб олдинга ўтди. Ёмғир тезлашди. Кам- пир қадамни жадаллатди, беш-олти одим узоқлаш- гач, қўлтиғига қисиб олган пушти одми қийиқни ём- ғирпўш ўринда бошига ёйди. Шу пайт қийиқча орасидан кўк қоғоз — беш сўмлик пул учиб йўлга тушди. Бек таққа тўхтади. Дарҳол орқага, ён-верига аланглади. Зоғ йўқ. «Олайми-олмайми, олайми-олмайми?» Бир фикрга келганига қадар кампир кўприкка етаёзди. «Бўлди, — деди Бек, — бўлди, дори оламан...»

Шамоллаб томоғи оғриётган тўрт ёшли жиянини врач кўриб, шапалоқдек қоғозни тўлдириб дори-дармон ёзди. Бек кўчага чиқди-ю, ёнида ҳемири йўқлигини, уйга қайтиб дори учун пул олиши, кейин яна жиянини етаклаб дорихонага бориши зарурлигини ўйлади. Ёмғир эса тобора тезлашар, йўл лой, елкасига опичиб олган жияни юзига томчи урилаётганидан ғингшир эди... Бек пулни олди. Чунки атрафда одам зоти йўқ, кампир кетиб бўлди, устига-устак лой билчиллатиб уйга бориб келиши керак. Жиянини бундай ҳавода узоқ олиб юриш ҳам ноўрин. «Осмондан тушди, — деди Бек севи- ниб, — шундай зарур вақтда ўзи оёқ остига келиб тушдими, демак, менга насиб қилган экан. Тасодиф- ликка тасодиф-а, лекин қонуний ва зарурий тасодиф».

Бек кўприқдан ўтиб, дарҳол анҳор ёқасидаги қўш- қаватли дорихонага кирди, бир чангал дори олди, жия- нини етаклаб кўчага чиққанида ёмғир зўрайган, уч- тўрт одам йўлга тушишга журъат қилолмай бўғот па- насидан турар эди. Бек уларнинг қаторига борди. Бо- раётиб, кўзи бозорча томондан қайтиб келаётган кампирга тушди. У бошига ёпинган қийиқчанинг икки учини энгаги остидан ўтказиб бир қўллаб тутган, ён- верига аланлаганча қунишиб аста-секин қайтар эди. У кўприқдан ўтди, аланглади, яланг оёқларига — тўпи- ғигача лой сачраган, калиши лой — боя келган томони- га кетиб борарди.

Кампир узоқлашгунча Бек ундан кўз узмади, кампир- нинг боши ва зиғирдек жуссасига ёпишган пушти қийиқ кўринмай қолгач, Бек жиянининг қўлидан силтаб тортиб бўғот панасидан чиқди.

...Бек рўмолчаси билан бўйнини, пешонасини қаттиқ- қаттиқ артди, ёдига тушди — ушанда ҳам шундай ар- тинган эди, ваҳоланки, ёмғир аллақачон тинган, рўмол- часи ёмғир сувидан жиққа ҳўл бўлдимми, терданми — Бек ўшанда ҳам, бугун ҳам фарқига етолмади...

Нима бўлди? Ким билан гаплашди? Нега бирдан ўзгариб қолди? Амакининг холисанлилло кўмагимми шу?

Бек ҳеч нарсани англолмади. Фақат кўксида йиғилган ҳасратларини бировга тўкиб солгандек, ичини эзиб ёт- ган зил-замбил тошларни синдириб-синдириб итқитиб ташлагандек энгил тортди. Шундай ҳузурландики, дунёда ҳеч ким йўқдек, фақат ёлғиз ўзи қолган-у, дунёнинг барча майда-йирик ташвишлари унинг учун жуда арзимас бир эрмакдек, йўқ, эрмак эмас, рўёдек, рўё ҳам эмас, алдоқчи хўракдек, бу ҳам эмас, майли-да, нима бўлганида ҳам энг бачкана нарсасек туюлди — у бахтиёр эди! Кўксида пайдо бўлган мусаффо бўшлиқ- дан энгил тортди, энгил тортган сайин ҳаётнинг мазму- нини йўқотиб қўйгандек бўлар, бунга сари бояги, ке- чаги, бугунги аҳвол-руҳияси мазмунлироқ кўринар, бу фикридан дарҳол қайтар... бир тўхтамга келолмас... бир-бирига зид хаёллар уни гузар бозорчасига етак- ларди. Бир уйнинг томидек келадиган бостирма ости- га тўпланган сотувчи, олувчи ва бекорчилар тўзиб а- трофда ёйилди. Бекнинг кўзи сув ёқасидаги панжарага суюниб турган лўли хотин, уни қуршаб олган хотин- халаж, бола-бақрага тушди. Тўғри ўша ёққа юрди.

Лўли хотиннинг ўнг билагада қанотлари кўм-кўк, калта қайрилма тумшўғи сарғиш тўтиқуш қуниб турар, хотин одамлардан пул олиши билан тўти лиқ тўла қутича ичидан қоғоз найчанинг биттасини чўқиб чи- қарар ва уни пул берган одамга узатар... қоғоз найча олганлар тўдадан ажраб чиқиб уни ўқишга тутинишар эди.

— Вой, тавба-а, — деди бозорчи аёллардан бири шанғиллаб, — вой, астағфурилло, эрта-индин қизим ту- ғишини бу тўти қайдан билди экан?..

— Э, нафасингни ел учирсин, — деб қарғанди бошқа бир аёл.

— Ҳа, нима, эрга тегасан дебдими? — деди қи- зиксиниб ҳамон ёқасини чангаллаб турган аёл унинг ёнига келиб.

— «Хушёр бўлинглар, шу кунларда овқат бозорни мелиса босади», — деб ёзибди. Ҳу-у, кабоб бўлгур!..

Фиғони кўкка етаётган аёлни кўрган Бек тўтиқуш- нинг «таъбири»га қизиқди. Чўнтагидан бир сўм чи- қарди. Тўтиқуш қоғоз қутичанинг ичига зич қилиб терилган найча қоғозлардан бирини чўқиб тортди ва тумшўғини Бек томонга чўзди. Бек қоғоз ўрамини сиқимлаб четга чиқди. Секин юратуриб очди, уч қаторгина ёзувни ўқиди:

«Сендақа одамнинг бутун умри булбулнинг бир марта мастона хонишига арзимади!»

Бек таъқиб қилинаётганини тўсатдан сезиб қолган ўғридек саросимага тушди. Қоғозни шошиб ғижим- лаганча тез-тез юрди. Катта кўчани кесиб ўтиб ҳа- сипдай тор кўчага ичкарилади. Теварагида ҳеч ким йўқ эди. Қоғозни текислаб кўз югуртирди, шивирлади, сўнг овозини баралла қўйиб сўзларни дона-дона талаффуз- да такрорлади:

«Сендақа одамнинг бутун умри булбулнинг бир марта мастона хонишига арзимади!»

Бек ич-ичидан нимадир тошиб чиқаётганини сезди, зум ўтмай бу «нимадир» сиқилиб қолган ҳаво мисоли кўксига қадар кўтарилди-да, бўғзига етди — Бек оғзини тўлдириб, овозининг борица хахолаб юборгани- ни сезмади. Шундай қилмаса ёрилиб кетар эди, шу боис кулаверди, ўзини тиймади, кулаверди, ҳузур- ланиб, яйраб, кўчани бошига кўтариб кулди, ҳеч зоғ йўқлиги жонига оро кирди — дам овозининг борица, дам пиқир-пиқир кулаверди,

«Уйга кулиб кирганим маъқул»

«Жобирга айтинг, гуноҳимдан ўтсин, унга бир яхшилик қилиш ниятим бор ҳали», деди. Нима қиласиз, бизам эшитайлик десам, йў-йў, ўзига айтаман, бу «секрет» деди. Энди ука, неча йиллик қадрдонсизлар... У ер-бу ерга бориб юрма тагин. Бизам ёрдам қилармиз. Ана, тўнғичинг армиядан келиб ҳеч қаерда ишламай санқиб юрибди. Айт, фермага бориб кунда бир кўринса бўлди, буюғини биз тўғрилаймиз». Ферма бованг ана шундай гапларни гапирди, Муродбой. Мен мол эмасман-ку, қайси томонга етакласа кетаверсам... Ўзи келди, ўзи гапирди, ўзи кетди, сасимни чиқармадим. Шу одам менинг додимга етармиди, ука?! Камбағални туянинг устидаям ит қопар экан-да...»

— Қўйинг, Муродбой, бу кунлар ўтар-кетар. Тан яраси битар, дил яраси битмас... Хўжамқул акам тенги одам... Бўлмаса...

«Хўрлиги келди бечоранинг. Камлик босди фақирни... Ах-х, дунёи қўтир! Ёмон бўлди-ей, ёмон бўлди... Эшитган қишлоққа ҳам яхши эмас-да, шу гап. Энди Опшоғу Қўнғирот, Чиғатою Холбек нима дейди... Бир элнинг мардуми бир-бирини шундоқ...» Мурод чўпон Жобирнинг оғриқ зўридан оқара бошлаган юзига қараб шуларни кўнглидан ўтказди.

— Ётинг, оға, оёқни узатиб ётаверинг. Мен бир укангиз бўлсам... Қани, ўзи нима гап бўлганди, бир бошдан гапиринг энди.

Жобир чўпон оёғини узатиб ёстиққа ёнбошлади. Жонига сал ором ингандай манглайи ёзилди. Эсламоқ оғир, сўзламоқ ундан ҳам оғир эди. Аммо ошнасининг сазаси ўлмасин учун истар-истамас гапира бошлади.

... Кун тиккага келганда бедаси ўриб олинган бедапоя ўртасидаги қари тутнинг соясига икки чўпон келиб ёнбошлади. Хўжамқул тугунчасини ечиб ичидан бўйни узун шшани олди. Яғири чиққан дўпписи билан ўзини елпиб ўтирган Жобир унга саволомуз тикилди.

— Ҳе-хе, ҳайрон бўлдингми, Жобирвой? Шу, хабаринг бор, катта ўғлимиз магазинчи. Шоввоз кеча мошин олиб келибди. «Газ йигирма тўрт!» Шу, фермадагиларни уйга чақириб бир «ҳақ» бермоқчимиз. Бу энди, хамир учидан патир, ҳе-хе-хе.

— Ҳа-а, кеча эшитувдим, муборак бўлсин, Хўжамқул оға.

— Раҳмат, жигар.

— Ия, очдингизми дарров, биз ичмаймиз, оға. Ўзингиз бемалол, бобойнинг худойисини яқинда бердик, дарҳол ичаверсак эл-улус гап қилар...

— Шундайми, ҳа майли, ўзинг биласан, — деди Хўжамқул, — эби, пиёла олмасиз-да. Бошга кўтарамизда энди.

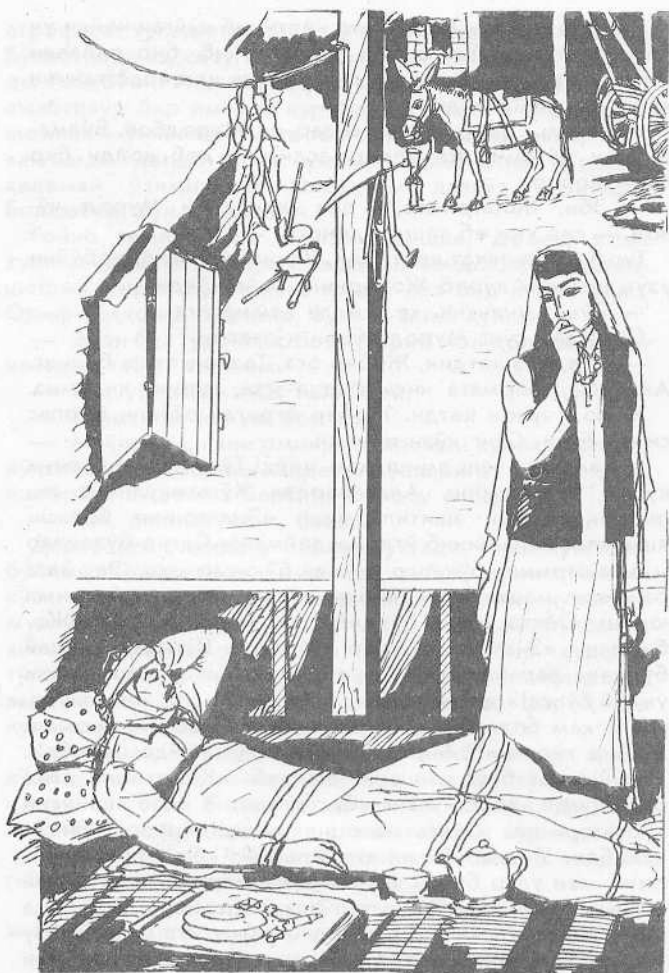
У шшанинг бўғзидан қултуллашиб ичди, шшани яримлатиб ерга қўйди-да, яхна гўштга қўл чўзди.

— Шу, катта ўғлинг сал бодироқ чиқди-да, Жобирвой, — деди у оғзини тўлдириб гўшт чайнаркан. Ёйилиб ўтлаётган сигирларни кузатиб ўтирган Жобир ялт этиб унга қаради.

— Нега боди бўлар экан? — деди у орланиб.

— Боди дегандан кейин боди-да! Биз бир гапни билмай айтмаймиз, жигар. Ана, ўтган куни шалоқ матасекилини ёнимдан шамолдай елдириб ўтиб кетди. Юз-кўзим, — ароқ ўз ишини қила бошлади, Хўжамқул алжираб қолди, — оппоқ чанг бўлди. Э, отанг Амир Олимхон бўлсам сал мундайроқ ҳайдаб ўтмайсанми, қизиғар. Итдан бўлган қурбонликка ярамас... Ҳиқ. Шу... қолганиниям кўтарайлик... Ана, бўлди! Ҳ-и-ҳ! Отангга ўхшаймай ўл, тирранча...

Хўжамқул бўшган шшани бошидан ошириб отиб юборди. Жобирнинг қони қизиди. «Нима деб вайсапти бу ифлос, нималар деб сасияпти?!»

— Отасига тил текизманг! Ўғлим ўтса ўтибди, йулга хўжайинмисиз ё? Ўзингизникилар тузукми, одамларнинг ҳақидан уриб қолиб, ҳаромдан келган пулга мошин олди! Уялинг, ўғлим неварангиз тенги бола ҳали!

Хўжамқул чайқалиб ўрнидан турди. Яна бир марта «ҳиқ» деб ўқчиди-да, гандираклаб Жобир томонга бирикки қадам босди. Кўзлари қонга тўлди, тишларини қисиб пишқирди:

— Сасингни торт, қанжиқ! Ҳозир миянгнинг қатиғини чиқараман!

Жобирнинг баданини нотаниш, олдин сира туймаган бир қалтироқ эгаллади. Бир зумда, ер-осмон айланди, аччиқ ва аламли хотиралар қуюндай ёпирилиб келди: отасининг бевақт ўлими, ўзининг фермадаги йигирма йиллик ҳалол меҳнати, хануз беш-ўн сўм ортиролмагани, яқинда ҳарбийдан келган катта ўғлининг мундай бесару сомон юриши — ҳамма-ҳаммаси бўғзига тош бўлиб тикилди. Бир пайтлар худди раҳматли отасидай полвон келбатли бўлса-да, бугунга келиб шашти сезиларли камайгани, иликлари пучайиб, қадди бир оз букилгани, шунча йил ҳалол ишлаб, ўғлига янги мотоцикл олиб беролмагани, уни вақтида уйлангиролмагани учун, барча-барчаси учун Хўжамқул айбдордай, дилидаги бор қаҳру заҳрини, аламу изтиробини жамлаб ҳайқирди:

— Ҳе, энангни..!

Қолган гаплар бир зумда содир бўлди: у урди-бу урди, у тепди-бу тепди, сўнг қаердандир Хўжамқулнинг икки ўғли пайдо бўлди...

... Мурод чўпон Турсун опа келтириб қўйган чойни уч бора қайтарди. Ўзига бир пиёла қуйиб, бир пиёлани Жобирга узатди. Ошнасининг қўллари қалтираётганини кўриб юраги эзилди.

— Их-ҳм... Улар кўплашдилар-да, Муродбой. Бўлма-са мен Хўжамқулга олдирмасдим, — деб қолди бир пайт Жобир.

— Эби, Жобир оға, — дея жонланди Мурод чўпон, — сиз уни еб ташлардингиз.

Турсун опа овқат келтирди. Унинг қўлтиғидаги бўйни узун шишани кўриб Жобирнинг ранги ўчди:

— Йўқот унингни, ҳе... Асли ҳаммасига...

Овқатдан сўнг Мурод чўпон кўзғалди.

— Эса, биз кетдик, Жобир оға. Тезроқ яхши бўлинг.

Айтганча, фермага чиқинг аста-аста, гурунг қиламиз.

Мурод чўпон кетди. Жобир оғриган оёғини бирпас силаб ётди. Сўнг кўзи илинди.

... Ҳаммаёқ чанг эмиш, ҳам-маёқ! Тўрт қадам нарини кўриб бўлмашмиш. Аллақердан Хўжамқулнинг хирлдоқ товуши эшитилармиш: «Энағарнинг боласи, янги «пат-пат» миниб ўтдими дейман!» Сигир-бузоқлар маърашармиш, буқалар тинмай бўкирармиш. Фермага раиснинг машинаси келибди. «Ҳа, синфдош, бу нима юриш. Оёққа нима бўлди?» деб сурабди раис Жобирдан. «Э-э, жўра, хор бўлдик. Шундай-шундай бўлди», дермиш у. «Ия, ярамасларни қамаш керак ундай бўлса!» дермиш раис синфдоши. «Кўйинг, жўра, унинг ҳам бола-чақаси чирқиллаб қолмасин», дермиш Жобир хўрсиниб. Бир пайт Хўжамқул пайдо бўлибди. У кўйнидан бўш шишани чиқариб: «Қаматманг раис бова, мен эмас, мана бу айбдор!» деб шишани кўрсатармиш. Сўнг мотоциклни елдириб Рўзиқул келибди. У ғазаб билан қичқирибди: «Ота, рухсат беринг, мен улар билан яккама-якка чиқаман!» «Э-э, кўй ўнглим, ўтган гап ўтди-кетди. Улар кўплашганда қаерда эдинг, зўр бўлсанг...» дермиш Жобир қўл силтаб. Шу вақтда чанг орасидан Хўжамқулнинг магазинчи ўғли янги олган машинасини миниб чиқибди. Машина асов отдай гижинглаб, гоҳ ўннга, гоҳ чапга ташлаб Жобир билан Рўзиқулнинг ўстига бостириб келаверибди. Чўпон жон аччиғида: «Ўғлим, қоч, босиб кетади! Буларнинг одамга раҳми йўқ!» деб қичқирибди. У ўз овозидан ўзи уйғониб кетди. Қора терга тушиб кетибди. Ҳовлида машина сигнали эшитилди. Эшик очилиб, аёлининг қотма гавдаси кўринди.

— Ановилар... келишди, — деди у. «Ановилар»нинг отини айтишгаям жирканди шекилли, энсаси қотиб бир оз турди-да, сўнг чиқиб кетди. Хўжамқул катта ўғли

билан кирди. Чўпон уларни кўриб оқариб кетди. Тўлғониб ёнбошига ағдарилди.

— Қандайсиз, Жобирвой? — деди Хўжамқул уялин-қираб. Ўғли ҳам бетакаллуф гиламга чўкди-да, эшитилар-эшитилмас «саломалейкум» деб қўйди. Жобир тескари қаради.

— Ука, бизни кечиринг, — деди Хўжамқул манглайини силаб, сўнг «ихм» деб, давом этди, — энди, беайб — парвардигор дейдилар... Бир хатолик биздан ўтди. Адашмаган банда борми... Мана шуни олиб кўйинг, керак-яроғингизга ишлатарсиз.

Хўжамқул ўғлига имо қилди. Ўғли кўйнидан каттагина тугунча чиқарди.

— Роппа-роса беш юз! — дея тугунчани Жобирнинг олдига ташлади у. Чўпоннинг тили калимага келмай бўзарди, бўйин томирлари ўқловдай ўйнаб чиқиб, қўллари мушт бўлиб тугилди. «Сотиб олмоқчи мени, ифлос! Шу кунга қолдимми, ў-ў, ярамаслар?!»

— Кетинглар! — деди Жобир ғазаб билан шивирлаб.

— Э, ёлбораверасизми, ота! Туринг, кетдик! — деди ўғил шерланиб.

— Жим бўл! — Кўзининг пахтаси чиқиб унга ўқрайди Хўжамқул. Сўнг Жобирга юзланди:

— Ҳай-ҳай, ўзингизни босинг, жигар, ҳар қалай, бир қишлоқнинг одамимиз. Улик-тиригимиз ўртада. Мана ўғлингиз бўй етиб қолди, армияниям тугатиб келди. Шу, Норбой тоғамизнинг кичик қизига кўнгли бор, деб эшитаман. Майли, ўзим ўртага тушай. Тоғамиз кўп инжиқ одам, лекин менинг сўзимни синдирмайди. Келинг энди, икки ёшни қовуштириб, савобнинг тагида қолайлик, жигар. Тоғамизга айтаман, сизга кўп зўрлик қилмайди. Културний қилиб ўтказамиз тўйни. Артистларини, мана, жиянингиз топиб келади. Тўйни шу ойдан қолдирмаймиз. Нима дединг Райим? Топасанми артистларни?

«Жиян» бош ирғади. Жобир икки ўт орасида қолди. Нима қилсин? Ҳайдаб чиқарсинми буларни, унда ўғлининг бахтини боғлаган бўлиб чиқар. Анови куни уста Норбойнинг қизидан гап очилганда ўғли нима деди: «Ота, йигитнинг гапи битта бўлади, Ойхондан бошқаси бизга тўғри келмайди, тамом, чорт-морт!» Жобир бўғзига тиқилиб келаётган фарёдини зўрға босганча хириллади:

— Бўпти, менинг даъвоим йўқ. Лекин... пулни олиб кетинглар...

Кўзи тиниб, қулоқлари ғувиллай бошлади. Олисан Хўжамқулнинг «Йў-йў-йў, пулни олинг, жигар. Тўйга биздан тўёна», деган сўзлари элас-элас эшитилди.

Сўнгни босмачи

Янги ҳукумат Ғойиб темирчига унчалик ёқмади. Айниқса, «кўрпа-тўшак, мол-давлат, ҳатто хотинлар ҳам ўртада бўлармиш» деган гапни эшитгач, бутун ихлоси сўнди. Ахир, Асадулло махсумдай мўътабар одам тунов куни ўз оғзи билан айтди-ку гузардаги йиғинда: «Урусияда қиёмат-қойим бўлибди! Худодан қайтган бир тўда ялангоёқ подшо ҳазратларига қарши бош кўтарибди. Уша баттоллар кўзга чалинган, қўлга илинган сулув қиз-жувонларни отга ўнгариб кетаётган эмишлар. Энг муҳими шуки, бўталарим, улар худонинг борлигига шак келтирадилар. Бу — ўша ялангоёқлар шайтоннинг муридлари эканлигидан далолат».

«Шундай табаррук зот имонини сотмагандир — ёлғон гапирса?! Демак, бу исёнчилар — диндан қайт-

ган! Оқ подшоки уларни жиловлай олмаяптими, буларнинг бир гапи бор... Бир ҳисобда-ку, тўғри қилишган — тоқай чидаш керак бундай кунга! Биринг икки бўлмаса... Аммо, яратган эгамга шак келтириш... Ҳали бу ерларгаям келишар, тадорикни кўрмасак... Ўзинг учун ўл етим-да, камбағалга ким ҳам қайишарди. Бор-йўғи бир темирчи бўлсам. Э, айтмоқчи, анови яшириб қўйганларим...»

Асбоб-ускунаю қишлоқ аҳли қолдирган кетмон, ўроқ, қақир-қуқурлар, бурчақда беш-ўн челак кўмир... Темирчи қия очиқ эшикдан ҳовлига кўз ташлади: қош қорайибди. У шоша-пиша кўмир уюмини бир четга сурди-да, ерни уч-тўрт қарич чамаси қовлади. Чўзинчоқ сандиқни тортиб олди ва унинг қопқоғини кескин бир

силтаб очди. Ҳа, мана, турибди: иккита қилич, милтиқ. Қиличлардан бирини олиб, дамига бош бармоғини теккизиб кўрди — оловдай! Роса тоблаган-да ўзиниям. Қани, келиб кўрсин-чи, ўша худобехабарлар. Ғойиб темирчи ҳали тетик. Эндигина қирқдан ошди, ҳали кўзлари равшан, билаклари чўяндай. Зарбига унча-мунча одам дош беролмайди. Келишаверсин!

У қуролларни сандиққа, сандиқни тагин жойига яшириб, шошилмай ҳовлига чиқди. Кўқда юлдузлар энди юз кўрсатаётир. Нима қилса экан, Ориф бованинг олдига чиқсамикан? Бобой ҳамма балодан хабардорда. Гузордаги дўкончасида ўтириб маҳсини эрмак қилади, ўтган-қайтгандан уни-буни суриштиради.

Ғойиб темирчи дарвоза сари йўналди, шу пайт бирдан бултур баҳорда ўғилчаси Аҳмаднинг қўлини ҳалоллатганда Нурматбойдан олган қарзи эсига тушди. Эртаиндин қистаб келади мешқорин... Қаердан топиб беради? Кўчага чиқиб, Ориф чолнинг эшигига етганда ҳам бу хаёл хира пашшадай миёсида айланарди.

Ориф чаққоннинг бировни хафа қилганини ҳали ҳеч ким эшитмаган. Етти яшардан етмиш яшаргача ҳаммани «сиз»лаб, исмига «бой»ни қўшиб гапирди. Чувак юзи, сийрак соқолли, кўзлари доим кулиб турадиган бу чол элнинг тўй-маъракаларида елиб-югуриб хизмат қилади: самовар қайнатади, чой ташийти, ўчоққа ўт ёқади. Қишлоқда тўртта Ориф исмли чол бор, шу сабаб уларнинг ҳар бирини лақаби билан чақиришади. Ғойиб темирчи кириб борганида чол димоғида алланимани мингиллаб маҳсига пардоз бераётган экан.

— Ҳорманг, чаққон бова. Ассалому алайкум, — темирчи чолнинг ёнидаги пастак курсичага ўтирди.

— Э-э, Ғойиббоймилар, валекум ассалом. Бор бўлинг, бор бўлинг, келинг, ука. Қани, омин, йигитни йўлдан урмасин. Анови чойнақдаги чойни майдаланг, Ғойиббой, бир ўзим, томоқдан ўтма-ай турувди. Ҳм-м, машқингиз пастроқми?

— Энди нима бўларкин деб ўйлаб ётибман-да, бова, — Ғойиб темирчи чойдан ҳўплаб чолнинг оғзига тикилди, — ё охирзамон деганлари шумикан, а?

— Ҳеҳ-ҳеҳ, соддасиз-ей, Ғойиббой, соддасиз. Охирзамонингиз нимаси, ука, дориломон денг, дориломон! Ҳали янги гапдан хабарингиз йўқми?

— Хабарим бор, тунов куни Асадулло махсум...

— Э, қўйинг ўша қорни катталарингизни, ука! Мен бошқа гапни айтяпман. Кеча гузарда кат-та йиғин бўлди, сиз қаерларда юрибсиз ўзи?

— Уйда ётувдим, сал тобим келишмайроқ... Хўш, яна махсум ваъз айтдимми?

— Йўқ, чарм камзул кийган бир йигит келди, оти Болшабек экан, ўзи айтди. Халқнинг олдида ўз оғзи билан: «Мен — Болшабекман», деди. Уша Болшабекбойнинг айтишича, Урусияда дориломон бўлибди. Йўқсиллар давлат тепасига чиқишибди, уларнинг каттаси бир донишманд одам экан. Зўр олишув бўлиб, кў-ўп қонлар тўкилибди, Ғойиббой. Алқисса, оқ пошшонгизга сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолибди-да! Уша донишманд йўқсилларга Нурматбой, Асадулло махсумга ўхшаганларнинг ерларини тортиб олиб берибди. Кўрдингизми? Қорни катталарингиз нега питирлаб қолишганини энди билгандирсиз?

Темирчи анграйиб қолди. Нималар бўляпти ўзи? Махсум бутунлай бошқа гапларни гапирган эди-ку, ё алдадимикан? Кимга ишониш керак: махсумгами, Болшабекками?!

— Болшабекбой яна айтдики, — дея Ориф чаққон қўлидаги маҳсини бурчакка ташлаб бошқасини олди, — амири Бухоро ҳам қимирлаб қолибдилар. Файзуллаҳужа деган бир доно йигит камбағалларни

атрофига тўплаётганмиш. Э-э, дунёда нима гаплар бўлаётибди-ю, сизу биз ётибмиз-да деворнинг қавагида, Ғойиббой! Айтмоқчи, ўша донишманд калхўз деган ажабтовур бир иморат қурибди. Шунинг ичига кирган жамики мўминлар теппа-тенг бўлиб қолар экан, бойкамбағал деган гапни унутар экан! Ана кўрасиз, ҳадемай ўзимизнинг Олотдаям калхўз қурилади, Болшабек шундай деяпти.

Ғойиб темирчининг кўнгли ёришди. Демак, яхши кунлар ҳадемай келади, ўша донишманд... Эби, шошма-шошма, ундай бўлса нега эркагу аёл бир кўрпачада... Ориф чаққонга барибир, ёшини яшаб қўйган...

— Энди биз турайлик, бова, бориб мол-ҳолдан, болачақадан хабар олайлик.

— Э-э, ўтирибсиз-да, Ғойиббой.

— Қиладиган юмуш бор эди.

— Майли эса, қани омин, дориломон кунлар келсин, йўқсилпарвар донишманднинг ўзларига боқий умр, ишларига қушойиш берсин! Оллоҳу акбар.

— Хай, омон бўлинг, бова.

Дарвозаси олдида у бирпас тўхтади. Икки кўнгилли бўлиб қолди-ку энди. Оғир хўрсиниб, Олотнинг йўлига кўзини тикди. Борлиқ туннинг қоронғи кучоғида мўдрар, ҳаммаёқ жим-жит эди. Шундай бўлса-да, хаёлида ҳализамон атроф қудратли бир суронга тўладигандай қиличларнинг шарақлаши, милтиқларнинг варанглаши ва қиз-жувонларнинг ачиқ фарёдлари қулоқларни битирадигандай туюлди унга...

Сертупроқ кўчадан шамолдай елиб келган отлик қўштавақали нақшинкор дарвоза олдида тўхтаб, уни қамчининг сопи билан устма-уст тақиллатди. Дарвоза очилиб, Ориф чаққоннинг ихчам гавдаси кўринди.

— Э-э, келинг, Жўравой, эсон-омон бориб келдингизми? Қани, ичкариланг, ука.

— Сардор қаерда? — сўради Жўра пиён отнинг жиловини чолга тутқазаркан.

— Ичкарида, меҳмонхонада уч-тўртта улуғлар билан маслаҳатлашиб ўтиришибди. Сизга кўз тикиб турувдилар, ука, кўп сўрадилар.

Ун бир болорли ҳашаматли меҳмонхонанинг тўрида Ғойиб сардор ёнбошлаб ётибди. Хиёл берида ўтиришган Асадулло махсум, Нурматбой, Гулмат қози сукутда.

— Ассалому алайкум, сардор, — деди Жўра пиён ичкарига кирган ҳамона қўлини кўксига қўйиб.

— Валекум, келдингми, Жўрақул? Хўш, қани айт-чи, нима гап ўзи?

Жўра пиён ўтирганларга бир-бир кўз қири билан қараб чиқди. Уч-тўрт жойида тиф излари қолган ўктам чеҳраси хотиржам тортид, сўнг сўз бошлади:

— Бориб, билиб келдим, сардор, аҳвол худди ўйлаганингиздай экан. Қоракўл тўс-тўполон, ит эгасини, пишак бекасини танимади. Вобкентда қизиллар Ҳошим понсадни қон қақшатишибди. Қоракўлга келиб у яна йигит тўплабди. Бир одамнинг айтишича, у: «Ғойибга этигимни ялатаман ҳали, минг дод деса ҳам Қоракўл билан Олот меники!» дебди. Шу айтганига, дангал олдига бориб энағарнинг калласини учуриб юборай дедим-у, тагин: «Тез қайт, биров билмасин», деган гапингиз эсимга тушди, сардор.

— Ҳм-м, хўш, нима гап бор?

— Адашмасам, эртага тушдан кейин шу ерда бўлишади — уч юзга яқин йигити билан.

— Ях-ши... — чимирилди сардор ўйга чўмиб, сўнг бошини кўтарди, — бўлди, сен боварер, Жўрақул. Дамингни ол, машадингни қил. Керак бўлсанг ўзим чақиртираман. Чаққон бова, ўнбошиларга айтинг: кечқурун кенгашамиз.

Ориф чаққон билан Жўра пиён таъзим қилиб чиқиб кетдилар, бир оздан сўнг «улуғ»лар ҳам қўзғалишди. Меҳмонхонада унинг ёлғиз ўзи қолди. Сўнги икки-уч ой ичида бўлиб ўтган воқеалар бир-бир кўз ўнгидан ўта бошлади...

Уша — чарм камзулли йигит келиб-кетгач, қишлоқ бойлари қимирлаб қолишди: «Бир чора топиш керак, йўқса ҳадемай мунақа чарм кийганларнинг уруғи кўпайиб кетади!» Абдухалил мингбошининг уйдаги кенгашда шу қарорга келинди. Қишлоқнинг обрўли, оғзи катта казо-казолари йигирма чоқли йигит тўплаб, уларни отлантиришди, қуроллантиришди, кейин полвон келбатли Ғойиб темирчини иримига уларга сардор этиб тайинлашди. Мингбоши, агар қизиллар келса, «бизнинг қишлоқ осойишта, ҳамма теппа-тенг, қўриқчигаям муҳтож эмасмиз. Мана, сара йигитларимиз бор. Шундай экан, бизни тинч қўйинглар», деб уларни қайтариб юборамиз, шунга кўнишмаса, Ғойиб сардорнинг йигитлари бир зумда суробларини тўғрилаб қўяди», деди.

Бойларнинг боқувда семириб, сағриси йилтираб ётган учкур отларини миниб, елкаларига бешотарларини осиб олган йигитлар Ғойиб сардор бошчилигида қишлоқнинг тинчлиги ва осойишталиги йўлида сўнги томчи қонлари қолгунча жанг қилишга қасам ичдилар. Сардор бўлишни Ғойиб темирчи ҳеч кутмаган эди, жангарилиги ҳам муғомбирлиги тудди. Одамни синамоқчи бўлсанг амал бериб кўр, деб бежиз айтишмаган-да. Аввал бошда у бўз йигитлардан яна юз элликка яқинини тўплади, ашаддий қиморбоз бўлса-да, танти ошнаси Жўра пиённи ноибим, деб эълон қилди. Ана шундан кейин... Абдухалил мингбошининг кичик қизи Гулойимга одам қўйди. Мингбоши: «Хўй ялангоёқ, ҳаддингни бил!» Гулойимни иккинчи хотин қилиб олди, бу ҳам етмагандек, аввал мингбошининг, кейин бошқа бойларнинг ерларини бўлиб, қашшоқларга берди. Бойларни синдириб, элнинг ихлосини қозонгач, янаям доврўқ қозонишни истаб қолди. Шу ният туфайли тўдасида темир интизом ўрнатди: халқни талаган икки йигитини элнинг кўз олдида отиб ташлади.

Ўзлари бош қўшиб уни кўтар-кўтар қилишган «улуғлар» энди унинг пайини қирқиб ҳаракатига тушдилар. Айниқса, данғиллама иморатидан ва парипайкар қизидан айрилган мингбошининг фиғони фалакка чиқди. «Лўлидан ботир чиқса, ходирига ўт кўяр! Йўқотиш керак бу ялангоёқни!» деди бир куни у Асадулло махсумга. Вобкент томонда йигит тўплаб элни талаб юрган Ҳошим понсадга хуфийа одам жўнатди. Понсад дабдаба билан қишлоққа кириб келмоқчи эди-ю, аммо сардорнинг йигитлари қишлоқ четидаги тўқайда унинг кунини кўрсатди, қанча босмачининг қони тўкилди. Бир ойдан сўнг Совет ҳокимиятини ўрнатиш учун қишлоққа келган оз сонли қизиллар ҳам унинг қаршилигига дуч келди. Қишлоқни у босмачиларга ҳам, қизилларга ҳам бермасликка қарор қилган, сардор бўлиб узоқ йиллар давр сурмоқчи эди...

Эртаси кун тушга томон тўқайдаги соқчилар узоқда чанг кўтарилгани ҳақида хабар келтиришди. Унбошилар билан маслаҳатлашган сардор йигитларининг бир қисмини Жўра пиён бошчилигида тепаликнинг нарёғига жўнатди — пистирмага қўйди. Қолган йигитларини эргаштириб ўзи тўқайнинг нарёғидаги ялангликда Ҳошим понсадга рўпара келди. Жанг бошланди. Аввалига олисроқдан туриб отишдилар, сўнг иккала томоннинг отлиқлари аралашиб кетди. Қиличлар кун тиғида ярақлади, отлар кишнади, кўзи қонга тўлган йигитлар наъра тортишди. Сардор бировни тўппонча-

дан отди, бировнинг бошини қилич билан ўчириб юборди, яна бировини бир тепиб отдан ағдарди. Унгу сўлидагига зарба берди, ҳайқирди, йигитларини руҳлантирди. Лекин ғаним ҳам кўп эди, зўр эди — қисиб келаверди, сардорнинг йигитлари камчилик эди — чекинишди.

«Жўрақул қаерда қолди? Йигитларни ташлаб қочдими ё, ярамас!» Шу пайт тепалик томондан бургутдай учиб, дарёдай тошиб: «Ҳайт, ҳайт!» дея қийқиришиб келаятган отлиқлар кўринди.

— Укаларим! Ўғилларим! Жигарларим! Келинлар, келаберинлар! Ҳали қиличга ушлаб турибмиз!

У шундай деб рўпарасига келиб қилич кўтараятган босмачини кўз илғамас тезлик билан бир тепиб отдан ағдариб юборди.

— Азимбек, бўш келма, ука! — дея сардор шерланиб ҳайқирди ёнидаги йигитга. — Ана, Жўра пиён келаятир. Асир олманглар, йигитлар. Отиб ташлайберинлар, — қичқирди у, — ит эмганларнинг ҳаммаси бир гўр!

Ҳошим понсаднинг йигитиман деганни ер тишла-тишди. Улжа олинган қуролларни отларга ортиб қишлоққа қайтишди.

— Таксир, Олотдан... қизиллардан элчи келувди... — деди Ориф чаққон ёнбошлаган кўйи ўтирганларни бир-бир кузатаётган Ғойиб сардорга.

— Эби, нега дарров айтмадингиз?!

— Энди... савашдан чарчаб қайтингиз...

— Кирсин!

Ун олти-ўн саккиз ёшлардаги озғингина йигитни эшикка рўпара қилишди.

У дадил юриб ўртага келди.

— Хўш, элчини ким бу аҳволга солди?! — Йигитчанингни юзида қамчи изи кўқариб турарди. — Хўш, ким?!

Даҳшатли жимлик чўқди. Сардор пичоғини қинида суғурди. Пичоқнинг сопига: Йигитнинг бахти билагида дир, деган сўзлар битилган эди.

— Гапир! Йўқса, ҳаммангни битта-битта қатл этдираман. Агар, айбдор айбини бўйнига олса, мана шундай пичоқни совға қиламан. Буни бир пайтлар ўзил ясаганман.

— Таксир... — Юсуф ўнбоши ўрнидан турди. Сардорнинг бароқ қошлари чимирилиб, кўзлари оловланди.

— Бу бола... боя, сиз жангда пайтда келувди. Мен йигитларим билан қишлоқни қўриқлашга қолдирувдингиз. Бир пайт... бу келиб қолди. Кўп маҳмадона бол экан, ҳеч чакаги тинмайди. Шундан сўнг мен... бир-икки қамч... ақли кирсин деб...

— Пиён, олиб чиқ! — деди Ғойиб сардор хириллаб Жўра пиён омбурдай қўллари билан Юсуф ўнбошининг ёқасидан жуфтлаб ушлаганча ташқарига судради. Бир неча дақиқадан сўнг ҳовлида тўппонча икки марта варанглади.

— Ҳамманг эшит: кимда-ким мендан беижозат бир қадам кўяр экан... — деди сардор ғазаб билан, ҳовлига ишора қилиб. Утирганлар тахта бўлиб қолишди.

— Қани, ўғлим, гапир энди, — деди сардор селюмшаб элчи йигитга.

— Мен Шўро ҳукумати номидан сизга...

— Бир дақиқа! — қўлини кўтарди сардор, — Шўр ни ким тузган? Кофирларми? Кофирлар! Сен мусулм боласан-ку, а? Нега уларга қўшилдинг?

— Шўролар ҳукумати номидан айтаманки, қуролларни ташлаб...

— Бас! — қичқирди сардор, — бориб ўшаларин айт, мен қишлоқни сенлардан ҳам, босмачидан ҳам сақлайман деб қасам ичганман, сўзимда тураман! Пиё

бу болани қўйворинглар, кетсин! Аммо олдин чап қулоғини кесиб ташланглар, токи бизни унутмасин!

Икки йигит элчини судраб кетди. Даврага яна таҳликали сукунат чўкди.

— Чакки қилдингиз, сардор. Таомили бунақа эмасдику, — деди ниҳоят Исроил элликбоши, — элчининг бурниям...

Тўппонча варанглади, Исроил элликбоши гурсиллаб дастурхонга қулади...

Сардорнинг йигитлари ғалаба нашидасидан маст, осойишта ухлашмоқда. Унинг ўзи эса дўндиққина кичик хотинини ўпиб-эркалаб чарчади ва қайноқ оғушда ухлаб қолди. Ниҳоят, тонгга яқин уйқунинг кўринмас лашкари барчани енгди: қишлоқ оромини кўриқлаб турган соқчиларнинг ҳам кўзлари илинди. Қизиллар кўкдан тушгандек пайдо бўлдилар. Тонг ёришгунча Ғойиб сардорнинг қарийб барча йигитлари ўққа учди.

Отхонага бекиниб олган икки дўст — Ғойиб сардор билан Жўра пиён икки томондаги шинакдан тинмай отардилар. Қизилларнинг ҳалқаси тобора торайиб келмоқда. Нима қилиш керак? Қани нажот? Қани у ёвқур йигитлар? Сўнги ўқ қолди... Шу билан ўзини... Йўқ, ҳали яшаш керак! Яшаш керак! Яшаш!.. Сардорнинг кўзларида ваҳший бир олов ёнди. Ана, Жўра пиён ҳамон отяпти. Унинг эски қадрдони — ўнг қўли, ҳеч балодан ҳам кўрқмайдиган Жўра пиён отишаяпти ҳали! Тўппончаси иккита экан занғарнинг! Баракалла, пиён! Отавер, жигар! Ҳозир... Йўқ, йў-ўқ, хомтама бўлма, сардор, уларнинг кўзини шамғалат қилиш қийин-ов. Чалғитиш керак, чалғитиш...

— Жўра, қоч, сен қоч!

Жўра пиён унга томон ўгирилди.

— Қоч деяпман сенга, қоч! Отни мин-у қоч! Йўқса иккаламиз ҳам ўлиб кетамиз, Жўра!

— Бу нима деганинг, сардор? Ахир...

— Қоч, йўқса ҳозир... фақат тўппончаларингни менга қолдир, отишиб турай, сен қутулиб кет!

— Сардор, ахир сен...

— Ишинг бўлмасин, Жўра, қоч, қоч, тезроқ!

Ғойиб сардор жонини қутқариш илинжида қилган ҳаракати Жўра пиённинг тақдирини ўзгартириб юборишини туш кўрибди дейсими. Сардорнинг макрига учган Жўра пиён отини елдириб йўлга чиққач, ҳали кўприкка етмаёқ ўққа учди. Ҳарҳолда, унга нимадир бўлишини сардор ҳам билар, лекин пиёни қизиллар даволаб, кейин ўзларига қўшиб олишини, у босмачиман дегани зир титратиб, «Жўра ботир» деб ном чиқаришини, кейинчалик қишлоққа келиб, Гулойимга уйланишини у қаёқдан билсин!..

Жўра пиён эгарга минган заҳоти сардор отнинг сағрисига уч-тўрт қамчи туширди-да, отхона дарвозасини бирдан очиб юборди. От катта йўл томон елдай учиб кетди. У ер-бу ерда писиб ётган қизиллар: «Ана, қочди!» дея қийқиришиб унинг изидан тушишди. Уларнинг диққати чалғиган худди шу лаҳзада отхонадан яна бир отлиқ ўқдай отилиб чиқди, зум ўтмай тўқайзор ортида кўздан йўқолди...

... Орадан ўн йил ўтди. Бу вақт ичида Олотда босмачилар тугатилиб, Совет ҳокимияти қарор топди. Баҳор кунларининг бирида Ғойиб сардорнинг бурунги ҳовлиси, ҳозир қишлоқ Шўроси жойлашган бинога ғалати бир киши кириб келди. Юзларини соқол қоплаган бу чолнинг қадам олиши бежо эди. У қорувулнинг, яъни ўша — сизу биз билган Ориф чаққоннинг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай тўғри Шўро фаолларидан Гулойим опа ўтирган хонага кирди. Бир неча дақиқадан

сўнг хонадан Гулойим опанинг жон аччиғида чинқиргани, сўнг алланиманинг гурсиллаб қулагани, кейин ўқ овози эшитилди. Ориф чаққон ичкари кирдию тахтадек қотди, тисарилиб чиқди-да, одамларни бошлаб келди. Хона ўртасида икки кишининг қонга беланган жасади ётар эди. Гулойим опанинг тўрт жойига пичоқ санчилган, тўппонча дастаси шаҳодат бармоғи устида ётар, бегона киши эса остонага етар-етмас қулаган эди.

Милиция бошлиғи Жўра пиён ғазаб ичра келиб чолнинг тепасига энгашди ва унинг тумшуғи остида ётган пичоққа кўзи тушиб, кўкариб кетди. Пичоқ сопида шундай битик бор эди: «Йигитнинг бахти билагидадир».

Проза бўлими қошидаги кенгаш аъзолари Абдунаби Ҳамроев ҳикояларини муҳокама қилади:

Хуршид ДУСТМУҲАМЕДОВ:

Отахон адабларимиздан бири аллақайси йиғинда, «босмачилик ҳақидаги асарлар ҳақиқатда бўлган босмачилар сонидан ортиб кетди» деб киноя қилган эди. Уша киноя аслида шу мавзудаги асарларнинг кўпайиб кетганига эмас, балки уларнинг аксариятида босмачилик ҳаракати икки томчи сувдек бир хил тасвирланганига тааллуқлидир.

Хайрият, бир хил фикрлаш даври ўтиб бормоқда. Китобхонни олди-қочди воқеа-ҳодисалар эмас, ёзувчининг мушоҳадакор бадий нигоҳи — қарашлари тарбиялаши мумкинлиги тобора аёнлашмоқда. Босмачилик ҳаракатига муносабат борасида бундай нигоҳнинг илк маҳсулини биз «Боғдон қашқари» қиссаси, кейинроқ «Қил кўприк» романида кўрган эдик. Еш қаламқаш дўстимиз Абдунаби Ҳамроев ҳам «Сўнгги босмачи» ҳикоясида бош қаҳрамоннинг мураккаб характерига худди шу янги нигоҳ орқали кириб боришга ҳаракат қилибди.

Ғойиб темирчи «ит эгасини, пишак бекасини танимаган» алғов-далғовли кунларда аросатда қолади — «икки кўнгилли одам»га айланади. Кўнгилдаги иккиланиш пировардида амалий фаолиятга кўчади, яъни бўз йигитларга сардор бўлиб, қишлоққа босмачиларни ҳам, қизилларни ҳам йўлатмаслик ниятида ҳаракат қилади. Қаҳрамоннинг «ватанпарварлиги» ҳам, мантиқий фожиаси ҳам шу иккиланишдан келиб чиқади. Ғойиб сардорнинг қизиллар элчисини қабул қилиши, айниқса, унинг Жўра пиённи чалғитиб, отхонадан қочиб қолиши «саҳна»лари тиниқ тасвирланган.

Бирок йигирма чоқли йигитга иримига сардор этиб тайинланган Ғойибнинг қисқа вақт ичида яна юз эллик нафар йигитни қўл остига бирлаштириши, бойларнинг ерини тортиб олиши, ҳатто мингбошининг кичик қизига зўрлик билан уйланиши ҳодисаларининг баёни ҳаддан ташқари тезлашиб кетган. Юсуф ўнбошини қатл эттириш, элчининг қулғини кесиш, Исроил элликбошини дастурхоннинг устида отиб ташлаши ҳам қарийб бир неча дақиқа ичида юз беради. Айтмоқчиманки, муаллиф ҳодисаларни қалаштириб ташлаб, уларни бадий мушоҳада чигиригидан ўтказиши — шу ҳодисалар баҳонасида қаҳрамоннинг руҳий оламини чуқурроқ ёритиш лозимлигини унутиб қўяди. Дориломон замон келаётганини англаб етган Ориф бобо нима қилиб Ғойиб сардорга ёлланиб кетганини ҳам ўқувчи тушунмайди...

Иккинчи ҳикояда ҳам вазият кескин: Жобир жисмоний азобларидан ортиқроқ руҳий қийноқ исканжасига тушади. Қаҳрамонни бадий ҳолатга «тушириш» фавқулодда топилма эмас, лекин муаллифнинг инсон характерини турмушнинг ана шундай чигал лаҳзаларида тадқиқ этишга мойиллиги яққол сезилиб турибди. Муҳими ҳам шу. Бинобарин, Абдунаби Ҳамроев келгусида қоғоз қоралаш машаққатидан ҳайиқмай янги ҳикоялар ёзиши, уларни «Кўнгли бўш одам»дагидек айни бадий тадқиқ бошланадиган жойда тугатиб қўймаслигига ишонса бўлади.

Шаҳодат ИСАХОНОВА:

Абдунаби Ҳамроевнинг қаламига мансуб «Кўнгли бўш одам»ни ўқигач, рости, севиндим. Чунки асар илк саҳифасиданоқ кишини ўзига тортади, беихтиёр сиз Жобир чўпоннинг ҳасратига, ташвишларига шерик бўласиз, ҳикояда кечаётган жараённинг иштирокчисига айланасиз.

Илк таассурот алдамчи бўлади, дейишади. Назаримда, истеъдоднинг нечоғлик табиийлигини ҳис этишда ана шу таассуротнинг ўзи ҳам кафилликка ўтишга қодир.

Кейинги пайтларда саводли ёзилган ҳикоялар борган сари кўпаймоқда. Уларнинг тили равон, тасвир ҳам бағоят гўзал, тағин асар қаҳрамонлари бугунги куннинг энг долзарб масалалари хусусида фикр юритишади, мақсадлари ҳам катта уларнинг, воқеалар хилма-хил. Лекин бу хил ҳикоялар билан танишатуриб, нимагадир кўнглингиз тўлмайди. Нимадир етишмаётгандек туюлади сизга ва излаб-излаб ахирги топасиз. Табиийлик — жонли сўз, ҳаётий тасвир, инсоний дәрד, оғриқли қалб кечинмалари йўқ уларда.

Абдунаби Ҳамроевнинг ҳикояларини ўқиб, қувонганимнинг боиси ҳам шуки, уларда барчаси, яъни воқеаю муносабатлар ҳам худди ҳаётда бўлгани каби бошланади, табиий йўсинда кечади, тугалланиши ҳам бу фазилатдан холи эмас. Жобир чўпонни олайлик. Унинг бирон-бир гапи, ҳолати сизга эриш туюлмайди. Аксинча, ғуссаси қалбингизни банд этади. Жобир чўпоннинг Хўжамқулдан таёк егани эмас, шундай бир танг шароитда ҳатто жи-гарбанди — Рўзиқул ҳам жонига ора кирмаганлиги, «ферма бова»нинг эса одил ҳакам бўлиш ўрнига адолатдан кўз юмиши, зари бўлган зўрларнинг ёнини олиши кишини ўксинтиради.

Ҳикояда муносабатлар ҳам узундан-узоқ тафсилотлар орқали таҳлил этилмайди, балки зарур чизгилар, характерли деталлар, ҳатто нутқий имкониятлар воситасида очиб берилади. Дейлик, Жобир чўпоннинг аёли — Турсун опа ҳикояда эҳтиёж юзасидангина эслатиб ўтилади, лекин асар сўнгида бир оғизгина «анавилар келди» деган гапи билан кўз ўнги-нингизда хийла мукамал намоён бўлади.

Албатта, Абдунаби Ҳамроевнинг ҳикоялари нуқсонлардан холи эмас. «Сўнгги босмачи»даги айрим эпитетлар фикримизнинг далилидир. Ушбу ҳикояда Жўрага қўйилган

лақаб, афсуски ўзини оқламаган. Маълумки, «пиён» сўзи лексикамизга кейинги даврларда кириб келган, ҳатто йигирма йиллар илгари ҳам бирон кишига нисбатан шундай лақаб тақалганини эслай олмайман. Шу маънода, ҳикояда тасвирланаётган вақтни назардан қочирмаган ҳолда Жўрага тақалган «пиён» лақабига эътиборни қаратсак, муаллиф бу даврни керакли даражада билмаслиги ойдинлашади. Гарчи бу жузъий нуқсон саналса-да, асар қийматиға путур етказади.

«Йигитнинг бахти билагидадир». Пичокнинг сопидаги бу ёзув шубҳасиз, чиройли деталь — дастлаб ҳикояда айтиб ўтилади, якунда эса яна эслатилади. Шу деталь воситасида ёш ёзувчи Гулойим опанинг қотили кимлигини ойдинлаштиради. Бу детални чиройли дейишимнинг сабаби бор: муаллиф Ғойиб сардор қисматиға муносабат билдиришда жўн йўлдан бормайди. Вақтида темирчи бўлган, эл қатори яшаган Ғойиб сардор маълум бир гуруҳнинг таъсирида кўлиға қилич олади, аросатда қон тўқади. Унинг сўнги саъйи-ҳаракати ҳам ёвузликдан иборат бўлади. Бир пайтлар ўзи яшаган ва сопиға: «Йигитнинг бахти билагидадир» дея битган пичоғи билан Гулойим опани ўлдиради. Нега? Чунки у ақидасидан кечган, йўлини йўқотган...

«Сўнги босмачи» назаримда кенг кўламли тасвир тақозо этадиган асар. Лекин муаллиф воқеаларни жуда сиқик ҳолда тасвирлайди. Бу эса, табиийки, ўқувчини тангроқ аҳволға солиб кўяди.

Раҳимжон ОТАЕВ:

Бу оламда фаришта ҳам, иблис ҳам йўқ. Аслида инсон тасаввури яратган ўзаро зид шу икки кутб орасида ЯШОВЧИ ОДАМЛАР бор. Умри мобайнида у қайси кутбни манзил тутиб яшаши эса, табиийки, муҳит таъсириға ва айниқса, унинг шахсиға боғлиқ. Осойишта муҳитда ҳалол кун кечириш қийин эмас, лекин шароит чегараланиб, тазйиқ кучайса ҳар қандай одам ҳам икки йўлдан бирини танлашға, яъни муҳитға мослашиб «шайтонға ўртоқ тутинишға» ёки муқаддас ҳисларни асраш ниятида тақдирини гаровға қўйишға мажбур бўлади.

Назаримда, Абдунаби Ҳамроевнинг ҳар иккала ҳикоясида ҳам шу нуқта — одамнинг у ё бу тарафға оғиш ҳолати таъсирчан ифода этилган. «Сўнги босмачи»даги Ғойиб темирчи ҳам, «Кўнгли бўш одам»даги Жобир чўпон ҳам аслида ҳалол, меҳнатқаш. Лекин Ғойиб темирчи ўзини покдомон кўрсатишға устаси фаранг нопоклар муҳитиға тушади, охир оқибатда «курашиб» ҳалок бўлади. Шароит руҳан синдирган Жобир чўпон эса, аксинча, «шайтонға ўртоқ тутинади» — виждониға қарши боришға мажбур бўлади.

Ҳикоялардаги персонажлар нутқида сезиларли даражада ўзига хослик йўқ эмас, тасвир ҳам тиник. Муҳими — улар жиддий ижтимоий мазмун-мундарижаға эға, мағзи тўқ — фикр тайин. Менимча, булар воқеанавислик малакасида холи ноёб истеъдодға хос аломатлардир. Зеро, ижод ҳуққабоз тўпни ўйнаган каби сўзларни абжирона ўйнатишдангина иборат эмас, ўзига хос фикрни бадий образ воситасида бетакрор йўсинда ифодалаш санъати ҳамдир.

Ишонч билан айтиш мумкинки, ушбу ҳикоялар иқтидор соҳибининг қаламиға мансуб. Келажакда қайси кутбни манзил тутиши эса, албатта унинг ўзига боғлиқ. Бизнинг тилагимиз шуки, истеъдодли укамизға олий манзиллар ёр бўлсин!

ПРОЗА БЎЛИМИДАН: ёш ёзувчи Абдунаби Ҳамроевнинг икки ҳикоясини жузъий таҳрир билан сиз — азиз журналхонлар ҳуқмиға ҳавола этдик. Шунингдек, сиз проза бўлими қошидаги кенгашнинг айрим аъзолари бу ҳикоялар ҳақида билдирган фикр-мулоҳазалар билан ҳам танишдингиз. Уларнинг қарашлари турлича. Хўш, сизнинг-чи? Сиз ёш мунаққид ва носирлардан қайси бирининг фикриға қўшиласиз? Ким ҳақ? Сизни баҳсға чорлаймиз.

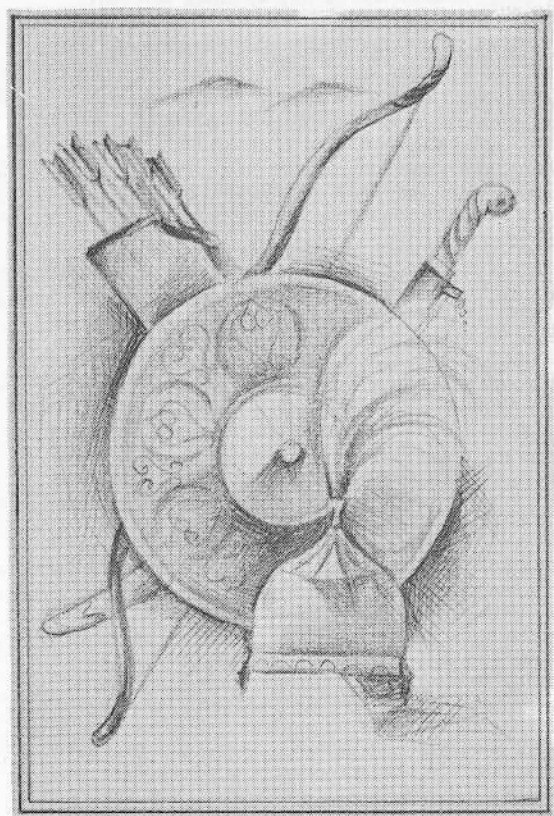
Бундан буён бўлим бошловчи ёзувчилар асарларини мана шу тарзда ҳам ёритиб боришни режалаштирмоқда. Бундан мақсад — ёш қаламкашлар ижод сирларини англаб етишида кўмаклашиш, шунингдек, сиз — азиз журналхонлар билан жонли мулоқотни йўлга қўйишдир.

Мақсуд Шайхзода

Жалолиддин Мангуберди

Тўрт пардали тарихий фожиа

Учинчи парда
БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Парда очилганда хароб бир манзара кўринади. Йиқиқ деворлар, чўким иморатлар, кесилган дарактлар катта бир фалокатдан дарак бермоқда, уфқда ёниқ тоғлар ва тепалар кўринади. Саҳна орқасидан бир чолнинг ғамгин ашуласи эшитилади.

Ч о л

Бўйла бир девонаман, менадан қочар девоналар,
Ёстуғим тош-у, тикан, хонам бўлиб вайроналар.
Сувда гар аксимни кўрсам, ўз-ўзимдан алҳазар,
Хаста соямдан чўчиб солмасман унга бир назар!

Саҳнага паришон сочли, девонасифат бошқа бир чол
чиқиб келиб ашулани давом эттиради.

Эл хароб, умид сароб, давлат туроб, кўнглим кабоб,
Ё худо, мен табакай кутгум самовотдан жавоб?
Бир замон инсон аро одам эдим мен пурвиқор,
Хонумон, номусу ном, имон бўлибдур тору мор.

Сафар кийимида Султонбегим бир мулозима билан
кириб келади.

Султонбегим
Сўйла бобо, сен кимсан, бу ер қайси юрт, ўлка?
Нега чўккан ҳар ёққа кўп паришон бир қўлка?

Ч о л

Сўрама, қўй, оҳ, қизим, тирнамагин ярамни,
Дўзахийман, йўқотдим гўё Боғи Эрамни.
Не қиласан номимни, унутибман ўзим ҳам,
Алланима дердилар, эсдан чиққан тамоман.
Бошим кўрган балони кўрса эди битта фил
Эриб сичқон бўлурди, ўлмаганда... Тингла, бил!
Бу офатга азройил мўғул хони Чингизхон,
Дунёдаги қоплонлар уруғига у ҳоқон.
Кўз олдимда сўйилди авлодларим, хотиним,
Ёш қизгинам зўрланди, мен урилдим бетиним.
Уғлим ҳалок қилинди, боғланиб от думига,
Бир қизим қайнатилди ташланиб сув хумига,
Кичик ўғлим кўмилди тириклайин тупроққа,
Бундан кейин не керак умр мендай аҳмоққа?

Султонбегим
Каттамиди айбингиз? (маъюс)

Ч о л

Инсон эдим, вассалом.
Улар қонга хумори, ташнадирлар, бил, болам,
На фалақдан жавоб бор, на дуодан савоб бор,
Кўп маҳкам қулфланган илоҳий баланд дарбор!
Хафа бўлдим оламнинг худосидан, раббидан,
Кўмак, имдод сўрадим пайғамбардан, набидан.
Ҳайҳот, улар кар экан, инсон дарбадар экан,
Дунёда нафас олиш ўзи серхатар экан.
Қўл-бутоғи кесилган самарасиз бир тўнка —
Мана менман... Яшамоқ лозиммикан ҳеч менга?
Умримда ягона бир маъни бўлса — интиқом,

Султонбегим
(ўйланиб)

Оҳ, бечора ватаним, бир афсона бўлибдур,
Мўйсафидлар девона, боғ вайрона бўлибдур.
Йўлларимда кўрганим ўлик эрлар ва туллар,
Қаерларга қочибдур у ғазалхон булбуллар,

*Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

Сув қуриган, чўл куйган, бўғилгандир мироблар,
Дилим торин уздилар бу сарсари хароблар.
Йиғламайин ўтарми бундан ғариб бир йўлчи,
Бу девона ота ҳам шум хабарчи, бир фолчи.
(Чолга)

Бобо, айт, шу тепанинг қанақа бир номи бор?

Чол

Аташга улгурмадик, кўп даҳшатли бир минор.

(Чол тепадан бир кесакни олиб, Султонбегимга кўр-сатади.)

Султонбегим

(қалтираб)

Оҳ, бу кесак эмас-ку... Аллақандай бир калла!

Чол

Каллалардан бу минор... Пайқадинг, баракалла!
Шу қишлоқда аҳоли тўламаган эди бож,
Мўғул кесиб бошларни, шундай топди тез илож!
Бу ерда истиқомат қилар битта девона,
Бу бадбахт бойқушларки, ихлосманди вайрона!

Султонбегим

(титраб)

Оҳ, бу даҳшат!

Мулозим

(қиличини ушлаб)

Тез юринг, йўлдан билсак бир хабар!

Султонбегим

Бобо, сўйла, қаерда Жалолиддин ўрдаси?

Чол

У сойнинг чап ёнида, ҳув тепанинг орқаси!

Аммо бу йўл кўп сирли, ётлар бундан беҳабар!

Султонбегим

(кета туриб)

Сир олган ўзга эмас, қизингиз, кўп мўътабар!

Султонбегим ва Мулозим кетадилар. Чол зоҳиран ҳеч ажратиб бўлмайдиган бир ғорга кириб, тешикни бекитади. Ғор ичидан чолнинг яна ғамгин ашуласи эшитилади.

Чол

Бўйла бир девонаман, мендан қочар девоналар,
Ёстигим тош-у, тикан, хонам бўлиб вайроналар!

Яроқбек тўра ва унинг орқасидан бир тўда мўғул изчилари кириб келади.

Қодоғон нўён

(Яроқбекка)

Хоразм кийимида икки киши эдилар,
Изма-из пойлаб келиб кўп йўл босдим баробар.
Шунда ниҳон бўлдилар...

(ерга ётиб изларни искаб олади ва туриб сой томонни имлайди)

Сой томон кетган улар...

(Яроқбекка)

Бу томонда бор экан яширин сўқмоқ йўллар,
Сен мулозим, соқчилар сендан шубҳа қилмаслар.
(бир бўғча беради)

Буни Султонбегимнинг тухфаси деб берасан!

(бир ханжар беради)

Буни улўғ ҳоқоннинг жазоси деб урасан!

Яроқбек

Мен отамнинг табаррук хуни учун қасоскор!

Қодоғон нўён

Барибир-ку, ҳоқонга бу зарбангда хизмат бор.

Менга қара, (кўр кўзини кўрсатиб)

Уйлама, мен туғаси шундай кўр,

Темур Малик ўқидан бу кўзимдан учди нур!

Яроқбек

Темур Малик?

Қодоғон нўён

Биламан, у отангнинг қотили.

Унинг ҳам бор пайида ёронлардан бир хили.

Аммо сен-чи, бургутлар бошлиғига ханжар ур,
Сўнгра ҳоқон қасрида султонлардек давлат сур!

Яроқбек

Ё, омад!

(кетади)

Қодоғон нўён

Хизмат қилган мўғулга жоҳил, тентак мусулмон,
Олқишлаймиз шу тусда бир-бировни ҳар замон!
Темур Малик кўзимга ўқни узиб, деганди:

«Қаҳримизни кўрмоққа бир кўзинг, бас, кет, энди!»

Шу бир кўзнинг ўзи ҳам душман изин пайқади,

Шу йўл улўғ душманга тўғри олиб чиқади.

(қайтиб кетади)

Чол

(ғордан чиқади)

Илоҳим, ҳар ёқда хиёнат, пастлик,

Одамзод қонидан кўзларда мастлик.

Улимлар шоҳиди кўзлар девона,

Фикрим-чи? Кўр эмас, фаҳмим — нишона!

(қочиб кетади)

Парда

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Парда очилади. Жалолиддин қароргоҳи. Чодирлар. Жалолнинг катта чодир. Жалолиддин сипоҳи қиёфада бир тўнка устида ўтирибди. Бир четда Насавий ўз дафтарига сўнгги чоғлардаги воқеа тафсилотларини ёзмоқда.

Жалолиддин

Ўқигин ёзганингни, дўстим Насавий,
Шерикдур қилич бирла қалам иккави.

Насавий

(дафтарга қараб)

«Хоразмшоҳ воз кечди жангдан, жанггоҳдан,
Лаққа балиқ қочгандай ютқич тимсоҳдан.
Хароб бўлди Бухоро, маҳв бўлди Урганч,
Пок тупроқни топтади мажусий жирканч.
Аммо шер Жалолиддин тортди наърасин,
Тиғ суғуриб, ўпирди мўғул маррасин.
Беш улўғ жангларда қочди ёв — ваҳший,
Рост дептилар: «мўғулни қочирган — киши!»

Жалолиддин

Хийла бизни мақтабсан, дўстим тарихчи!

Насавий

Тарихни сиз ясайсиз, бизлар ёзамиз,
Ишингизга яраша бор андозамиз.

(чиқади)

Маҳрам

Келибдир қалъадан Яроқбек тўра!

Жалолиддин

Айт, кирсин!

(Маҳрам чиқади)

Кўрайчи, қочиқдан сўнгра

Қайси ноибига сиғинмиш султон!

(Яроқбек киради)

Яроқбек

Ассалом! Валиаҳд, сардори-замон!

Жалолиддин

Нечук хабарлар бор узоқ элларда?

Яроқбек

Ишингиз бўлмишдир дoston тилларда.
Сизни кутмақдадир эзилган ўлка.
Боқади интизор доимо йўлга.
Сизга ҳасадкорлар тамом пушаймон.
Онангиз, синглингиз қалъада омон.
Сизга юбордилар сипоҳий ҳилъат,
Сафарда ярар деб сардорга, албат.
Кўп дуо айтишди малика, хоним!..
(бўғчадан тўнни олади)
Ўзим кийинтирай — шудир армоним!
Жалолиддин
(хурсанд)
Ҳа, мени кўп ўйлар азизаларим.
Афсуски, айирди бу жанг, шу ғаним.

Елкасини ўгиради. Яроқбек чопон остидан ханжар чиқаради.

Яроқбек

Отам қонин унутмасман ҳеч!

Ханжар ўқталади. Шу чоқда девона чол отилиб кириб, Яроқбекнинг орқасидан пичоқ санчади. Унинг орқасидан маҳрам, Насавий кириб келадилар.

Чол

Шукурким, мадакор қолмапикан кеч!
Эшитинг аввало, ўлдиринг кейин,
Ҳа! Мен-ку қотилман, аммо бу хоин...
Умримда илк одам ўлдиришим шу.
Аммо нажот топди бир эл, ёшуллу!
Ғоримда пойладим мен яширинча —
Битта кўр нўёну шу малъун, бача.
Озурда эканлар Темур Малиқдан,
Сизга қасд қилгали бўлишди бир тан.
Ханжар ўқталганга қададим наштар,
У ёғи маълумдир, ҳикоят етар!
Жалолиддин
Тиғ уриб, Жалолнинг кўкрагини сан —
Қутқардинг лашкарнинг юрагини сан.
Инъомлар берилсин чолга фаровон!

Чол

Не лозим, шаҳзодам, улуғ қаҳрамон,
Керакмас менга ҳеч туҳфа, инъомлар...
Керакмас унвонлар, олий мақомлар
Садоғангни эшитдим, ўзга керакмас,
Кимсасиз кўнглимга шунинг ўзи бас!
(қочиб кетади)
Жалолиддин
Ки шу хил бўлсайди ҳамма оталар!
Насавий
Шу хил ота бўлса барча катталар!

Насавий чиқади, мулозимлар Яроқбек жасадини олиб чиқадилар.

Жалолиддин

Афсус, бадбахт бўлса бир ўлка агар,
Унинг ўғиллари кўр бўлур ё кар.
Шундай бузуқларни фитнакор Чингиз
Мақр ила тузоққа олди, у хунрез.
Аммо менга ботмас найзаю ханжар,
Мени ўлдиролмас қилич ё заҳар,
Сувларга чўкмайман, жардан йиқилмам,
Номард қўлидаги ханжардан не ғам?

Насавий

(киради)
Сизга ажиб бир совға сардор!
Жалолиддин
Чингизнинг калласими, уфунат, мурдор?
Насавий
Йўқ, бошқа!
Жалолиддин
Хўш, мўғул тутқунларими?
Насавий
Йўқ, бошқа.
Жалолиддин
Ҳа, ёрдам қўшинларими?
Қўшинларки, кутаман Ғиёсиддиндан?
Насавий
Йўқ, бошқа!
Жалолиддин
Кутдирма! Дарҳол сўйла сан!

Насавий чодирнинг дарпардасини кўтаради. У ерда Султонбегим кўринади. Насавий чиқади.

Султонбегим

Йўқ, оғам бу на амир,
На мўғулдан бир асир.
Ва на Чингиз калласи...
Бу бир қизнинг ҳийласи.
Бу урганчлик ғариб қиз —
Танирмисиз?
(кучоқлашиб кўришадилар)
Жалолиддин
(ҳазилона)
Ҳажжи келин, бу қандай жаҳонгашталиқ?
Кувёв жонга тегдими? Севги шунчалик!
Султонбегим
Ёрим — бирдур ва лекин оғам ҳам битта.
Туғилмайди иккинчи оғам, албатта.
Сиз жанг ичра, ҳар лаҳза ҳолингиз қалтис!
Дийдорингиз ғанимат, ниёт шу ёлғиз!
Жалолиддин
Сўйлагин саргузаштинг, бўлайин огоҳ!
Султонбегим
Чиқдик Хоразмдан ғурбатда эвоҳ!
Яшириндик онам-ла мулки Эронда,
Хаёлим, ўйимда Урганч ҳар онда.
Шоҳ зиёратига кетди Бадриддин.
Мен эса оғамни соғиниб ғамгин —
Ҳижронга чидолмай чиқдим қалъадан,
Ўтдим дарёлардан, боғ-у, даладан.
Йўлимда учради вайрона-ю, дашт,
Насиб бўлди дийдор, мана, саргузашт.
Жалолиддин
Кўп улуғ совғасан, азизим, сингил,
Келишинг яхши фол мен учун, билгил.
Султонбегим
Ўзим бўлсам ҳамки кўп улуғ совға,
Сизга бир армуғон келтирдим, оға!
(унга бир узук чўзиб)
Ғалати бир узук, ўзи ҳам тумор,
Низою жангларда ҳар дам халоскор.
Ким буни бармоққа бир тақса агар
Ўлимлар, яралар бўлур бехатар.
Самарқанд шаҳрида улуғ аллома
Буни Бадриддинга қилмиш иона.
У жангда юрмаса узук не керак?
Сарқарда оғамга берур деб кўмак —
Бир омад келдию қўлга туширдим,
Эсдалик қатори сизга келтирдим.

Жалолиддин

(узукни қараб)

Кўп нафис, мунаққаш, сеҳрли узук!

Султонбегим

Устида дуоСИ, ундан ҳам тузук!

Лекин ўқиб бўлмас, мушкул муаммо!

Жалолиддин

Муллага ечмоқлик осондур аммо!

Ҳазрат Насавий!

Насавий узукни олиб, доводдаги сиёҳни унинг кўзига суркайди, сўнгра ипак қоғозга босиб, Жалолиддинга кўрсатади.

Насавий

Сардор, бу муҳрдур, кечиринг мани,

Ло ҳавло... Сиз ўқинг шу калимани!

(узук ва қоғозни топшириб чиқади)

Жалолиддин

(қоғозга қараб)

«Подшо Бадриддин шоҳи — барру баҳр,

Султони — Самарқанд, Мовароуннаҳр»

(Султонбегимга)

Эрингга шоҳликини сўз берган Чингиз,

Бу ҳам хўжасига ишлаган шаксиз.

Юртига сарлашкар бўлишдан кўра —

Шоҳлик номи билан мўғулда тўра...

Ғалати бир узук, ўзи ҳам тумор.

Эмиш: «ўлимларга қарши мададкор».

Энди шу узукда очилди тилсим,

Оҳ, ёмон даҳшатдир ғазабим, ҳирсим!

Унинг бир бошига юз марта ўлим!..

Эринг бир сотқиндур, бечора синглим!

Султонбегим

Вой, энди тушундим, сўйларди доим:

Самарқанд тахтида бўлурмиз ҳоким,

Бош эгмай ҳеч кимга мустақил, эркин!

Жалолиддин

Зоҳиран пок сўз-у, маъноси чиркин,

Покиза лабингга сен-ку ҳамиша

Кўндирмай юардинг ҳаттоки пашша.

Энди кўр, лабингга лаб қўйган малъун.

Ялайди Чингизнинг у қонли қўлин.

Узукни ерга ташлаб чиқади. Султонбегим чуқур алам ичида узукни ердан олади.

Султонбегим

Тўй куни жанг чиқиб, дилпора бўлдим.

Юртдан йироқ тушиб, овора бўлдим,

Эвоҳ, номард экан суйилган ёрим!..

Энди бас, энди бас, эй биру борим

(қўлидаги узукни бармоғига тақиб)

Шунча жилвакорсан мунаққаш, нозик,

Кўп юрдинг, сен унинг қўлида, узук!

Лекин олмос кўзинг шунча бемаъни,

Уларда хиёнат ўқилар, яъни!

Илойим, чиройнинг замирида ҳам

Чиркинлик яшайди ифлос, номахрам!

(узукка қараб)

Сенга нишон босмиш севги, дейдилар,

Сени ишқ васлидан белги, дейдилар.

Лекин воқиф бўлгач махфий муҳрингдан

Воз кечдим ҳуснингдан, ишқу меҳрингдан.

Воз кечдим у нокас соҳибингдан ҳам,

Сени ташлагандай тупроққа оғам —

Чиқардим бармоқдан, дилдан, хотирдан,

Сен ҳам хароб бўлгин, йўқолгин бирдан!

Узукни ташлаб, чодирдан чиқади...

(Жалолиддин ва Элборс кириб келадилар)

Жалолиддин

Гапиргин, гапиргин Темур Маликдан,

Офарин, у доим мардликда яктан!

Элборс

Бизни кўп овора қилди зўр қалъа,

Тўғри ҳамла қилди...

Жалолиддин

Ҳа, баракалла!

Элборс

Темур Малик ўзи ўтиб дарадан

Қувди мўғулларни катта маррадан,

Олинди Банокент қалъаси дарҳол,

Тушди қўлимизга кўп асир, кўп мол,

Сойга тўлган эди минг кесик калла,

Ёвларнинг калласи...

Жалолиддин

Ҳа, баракалла!

Элборс

Ниҳоят ўн яра еса ҳам сардор,

Тушмади отидан, турди устивор,

Мен ҳам қўлда ханжар, оғзимда ялла,

Бақадри имкон...

Жалолиддин

Ҳа, баракалла!

Элборс

Ҳозир ҳамма лашкар катта ўрмонда,

Турган пистирмада тайёр шу онда...

Амир Бадриддин бирла кенгашиб...

Жалолиддин

Ким, ким?

Элборс

Шоҳ номидан келибди шошиб...

Жалолиддин

Нима қилар унда, у шайтон сотқин?

У ё мурдор бўлсин ва ёки тутқин!

Оҳ, Темур Малик кўп улуг сардор,

Ва лекин соддадил — ҳийлада ночор.

Мулозим!

(мулозим киради)

Отлангин туркман отига,

Бориб айт, қўшиннинг сўл қанотига —

Ўрмондан чиқсинлар, сойга ўтсинлар,

Бадриддин хоинни дарҳол тутсинлар!

У Темур Маликка бир ҳийла қурган,

Ёмон бир ниятда у ерда юрган.

(мулозим чиқади)

Чиқ жарнинг бўйига, Элборс паҳлавон,

Йиртқич тўда бирла тур унда пинҳон!

(Элборс паҳлавон чиқади)

Мулозим!

(иккинчи мулозим киради)

Отланиб жўнагин, чиққин тез тоққа,

Қўшни тоғдан тушсин орқа қишлоққа.

(мулозим чиқади)

Жалолиддин

(ўзича)

Бизнинг мавқеларни ҳам бирин-кетин

Ёвга маълум қилган сотқин Бадриддин!

(ўйлаб)

Адир бўйи ётар аскар жим,

Кун ботмасдан қиламан ҳужум,

Шапақ отдай ёввойи мўғул

Кунга қараб юролмас нуқул.

(Насавий киради)

Султонбегим ҳозир серқайғу,

Чодирда тинч ухласин у.

Сўраб қолса мени башарти,
Тагин ошиб кетмасин дарди...
От соламан бостириб ёвга,
Унга мени чиқди де овга!

Насавий чиқади. Ҳансираб бир чопар киради.

Чопар

Ёмон хабар келтирдим, ҳозир
Темур Малик бўлмишдир асир!
Жалолiddин
А, Бадриддин, амир Бадриддин?
Қани, қўлга тушдимми хоин?

Чопар

Дарвозани Бадриддин очган,
Сардор асир тушгач, у қочган.
Жалолiddин
Оҳ, даҳшатли, кўп ёмон хабар,
Минг ўлимдан минг марта бадтар.
Бир қанотим синди Темурсиз,
Гўё қолди бир кўзим нурсиз.
(мулозимга)
Дарҳол қўйинг бедовга эгар,
Ҳужум учун шайлансин лашкар!

Мулозим чиқади. Узоқда ҳужум қилаётган аскарларнинг «оллоҳ-оллоҳ!», «ур-ур!» садолари... Жанг-овар кийинган Султонбегим ва орқасидан Насавий кириб келади.

Насавий

Унамайди шаҳзода, бегим!
Жалолiddин
Ким бўйсунмас саркардага, ким?
Султонбегим
Оғам, оғам, жанговар оғам,
Мен ҳам сизга бўлгайман ҳамдам.
Кўп хафасиз, мен хабардорман,
Мен синглингиз, мен ҳам сардорман!
Сизга жон ва сут берган она —
Наҳот бўлса менга бегона?!
Айбим нима? Аёллигимми?
Кокилимми?
Жалолiddин
(уни қучоқлаб)
Баракалла синглим! Ким дейди?
Жалолнинг йўқ ўғил укаси...
Тухматдир бу... Мана ботир эр.
(мулозимга)
Бир от беринг, тезчопар, бардам
Жалолiddин синглисига ҳам!

Мулозим чиқади. Жалолiddин ва синглиси чодир эшигига чиқадилар. Узоқдан жанг-ғовға садоси. Бошқа мулозим чопиб келади.

Мулозим

Эровулар суриб кетдилар,
Даштга қочар мўғул дарбадар.
Жалолiddин
(севиниб)
Оҳ... Оҳ...
Қасам бўлсин тангрига, валлоҳ,
Тирикликда энг ширин ҳолат —
Ёв қочишин кўрмоқдир фақат.

Жалолiddин қиличини суғуриб, ўпиб баланд кўтарди. Синглиси ҳам шундай қилади. Жалолiddин на-риги томонга қараб буйруқ беради.

Ҳужум, қўшин!
Қон-қасос учун!!!
Қилични суғур!
Мўғулни ур-ур!

Жалолiddин ва Султонбегим югуриб кетадилар. Узоқда катта оломон Жалолiddин буйруғини қайтариб «Ҳужум, қўшин!», «ё оллоҳ-ё ҳақ!» дея нидолар кўтарди, отлар кишнаши, қилич, қалқонлар шарақлаши эшитилиб тураркан, чодир ичида якка ва тикка турган Насавий дафтарига нималарнидир шошиб ёзмоқда.

Насавий

Ҳа... Шу йўсин туғилар тарих.

Парда

Тўртинчи парда

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Парда очилади. Чингизхон қароргоҳи. Босиб олинган шаҳарлардан биридаги кошона. Ҳоқоннинг аён, нўён ва навкарлари камарбаста тургани ҳолда, Чингизхон тахтада ўтирибди. Деворда қатор михларга қоқилган каллалар кўринади.

Чингизхон

Фалаклар ёзгандай бўлдим оламгир,
Одамзод туғилган бўлай деб асир.
Нега мавжуд эрур кўҳна дунёлар?
Ким айтар маъносин, аё, донолар?
Оёғим тагида қадимги тожлар,
Ўлкалар ҳам ўлар, ҳам тўлар божлар.
Мени жаллод дейди олам бариси,
Хатодир, мен ўзим ўлим тангриси.
Адолат ё инсоф? Не дегани у?
Тупурдим буларга, минг карра тфу!
Бу дунё бир жангал, мен эса қоплон.
Изимни алишмам юз инсон билан.
Ранглардан ширини — ранги хуниндур,
Ким нола тингласа, уники ҳузур.
Бирдан ўлдирмасам дейман кишини, —
Дарҳол битирмасам санъат ишини.
Даставвал кессаму олмасам жонин,
Менга ёлборсаю мен ичсам қонин.
Қўлимда инграса, энди мен бўғсам,
Улмасдан бурунроқ оташда ёқсам.
Ва сўнгра кулларин олиб ҳидласам...
Ана кайфу лаззат, ана бахтли дам!
(нўёнларга)
Қани Жалолiddин? Қани ваъдалар?
Ётсам ҳам қулоққа наъраси келар!
Эҳ сиз, мақтанчоқлар, мағрур нўёнлар,
Сизга устоз бўлмиш қайси қуёнлар?
(ўзича)
Менинг ўғилларим, уларни денг-чи,
Улар саркардами ва ёки кўнчи?
Беш тоғ-қир қочирди мўғулни Жалол,
Адашсам мени ҳам қиларди қамал.
Нўён
Ғам еманг, ғам еманг, эй улуғ ҳоқон,
Уни маҳв айламак сизга кўп осон.
Бир наъра тортсангиз бўлур паришон,
У саҳро ўғриси...
Чингизхон
Ёлғондур, ёлғон!

Жалол қандай дақшат, сен ўзинг иқрор.
Номини эшитсам мен ҳам беқарор.
(нўёнга истеҳзо қилиб)

Дарёда наҳангдур, саҳрода арслон,
Хайрият, у эмас юртида султон.
Кўп ҳам таажжубдир дунёнинг иши:
Яхши инъом олар нолойиқ киши.
Хоразмшоҳ учун шундай бир фарзанд,
Отаси на англар, на бўлар хурсанд.
Оҳ, кошки тўрт ўғил ўрнига фалак
Менга бирин берса Жалолиддиндак.
(хаёлга ботиб)

У гарчи душмандир, аммо улуғ ёв,
Агар у қўлимга тушса беаёв
Ёриб кўкрагини, ичардим хунин,
Сўнгра... тиз чўкардим олдида унинг!
Хўш, борми дараклар Хоразмшоҳдан?

І Нўён

Қочар бир қалъадан, бир хилватгоҳдан.
Кетидан изма-из отличлар чопар,
Сичқон инидан ҳам бир кунни топар...
Лекин асир этдим ҳарамхонасин.

Чингизхон

Офарин!
(хазинадорга)
Динордан ўн минг донасин
Нўёнга берасан шу хизматига.
Ва лекин бу қилган жиноятига —
Хой жаллод! Уз бунинг калласин ҳамон! —
Хушомадгўйликда айтилган ёлғон
Қўшинга хиёнат қилишдан ёмон.

І Нўён

(тиз чўкиб)
Менинг хизматларим, ҳоқон, марҳамат!

Чингизхон

Улсанг ибрат бўлур, бу ҳам бир хизмат!
(жаллод нўённи олиб чиқади)
Душманни кўзига илмаган сардор,
У сардор эмасдур, мақтанчоқ айёр.
Билингиз, сиз томон ўтса бир сотқин
Ундан фойдаланинг, усталик қилинг.
Аммо адо бўлгач қиларлик иши
Ўлдилинг, керакмас ундай бир киши.
Ўзининг юртини сотса у агар
Бир кунни сизларни сотувси бадтар.
Шу тахлит айладим элларни ишғол
Майдонда мен енга олмасам дарҳол —
Ўртага туширдим заҳар ё ханжар,
Ё пора, ё олтин, ширин ваъдалар.
Душманлар сафига сололдим нифоқ,
Неъмату давлатдан, қуролдан — тузоқ!
Шундай олмоқчиман бутун дунёни,
Хон бўлур мўғулнинг ҳар бир нўёни.
Мўғул отларининг туёғи босган
Ҳар бир ер ҳоқонга мулкдир ё маскан.
(навкар киради)

Навкар

Қабулга мунтазир амир Бадриддин!

Чингизхон

Ҳай-ҳай, кириб келсин, кириб келсин, денг!

Бадриддин кириб таъзим қилади ва Чингизхоннинг қўлини ўпади.

Бадриддин

Олий хизматингда, айтай ҳоқоним,
Бажо кетирилди аҳду паймоним.
Мен Темур Маликни туширдим асир!

Чингизхон

Самарқанд тахтининг вориси ҳозир!

А... Жалолиддин-чи?

Бадриддин

Қийин жуда ҳам!

Чунки Жалолиддин менинг қайноғам.

Бу ишни пайқаса синглиси албат,

Менга лаънат ўқир азал-то абад.

Чингизхон

(қаҳқаҳа ва истеҳзо билан)

Муҳаббат, Муҳаббат! Аҳмоқона сўз!

Бошқа хотинларда йўқми қошу кўз?

Муҳаббат? Бу сўзни кимлар тўқиган?

Гўл шоир ёзгану тентак ўқиган.

Сен агар шоҳ бўлсанг юзлаб гулизор

Ётоғинг бошида яланғоч, тайёр.

Келсин асиралар!

Хоразмшоҳнинг ҳарам аҳли хонимлари кириб келади. Улар гўзал, кибор кийимларда, лекин маъюс ва пажмурда.

Чингизхон

(иблисона қаҳқаҳа билан)

Ана Хоразмшоҳ бошида гуллар,

Менинг бир зарбамдан — ҳаммаси туллар!

Чингизхон бир коса май ичади. Туриб, айланиб ҳар қайси аёлга яқиндан қараб ўтади. Унинг даҳшатли қарашлари олдида хотинлар букилиб, мункайиб қоладилар.

Мунгли бир ашула айтинглар, қани,
Йиғлангиз, эзилинг, кулдилинг мани!

Асиралар жим. Чингизхон ишораси билан ясовуллар асиралар тепасида қамчиларини шувиллатадилар. Улар қўрқиб ашула бошлашади.

Асиралар

(хор)

Қалъанинг дарвозаси

Очиқ экан кечаси.

Очиқ экан, кирибди

Мажуснинг итбаччаси!

Оҳ тўрам, воҳ тўрам,

Қайда қолдинг беқарам?

Шабадахон, секин эс,

Ҳолимизни сўраб кез.

Ҳолимизни сўрагач

Урганч ёққа элтгин тез!

Оҳ тўрам, воҳ тўрам,

Қўлим сиқар номаҳрам!

Кўз ёшим томчисидан

Кўл бўлди қон тусида.

Биллоҳ, елкам ярадур

Мажуснинг қамчисидан!

Оҳ тўрам, воҳ тўрам,

Гўрга элтар бу ярам!

Чингизхон

Энди ўйинга ҳам тушинглар, кўрай,

Нозик баданларинг ўзим текширай!

Хоразмча рақс. Унда асираларнинг мусибати ифодаланган. Сўнгра мўғул баковуллари ва чавандозлари ҳам «Қамчи рақси»ни ўйнаб, хотинлар ўртасига тушадилар.

(май ичиб,
битта хотиннинг қўлидан ушлаб)
Сўйлагин, бу кимдур, амир Бадриддин?
Бадриддин
Олтинчи хотини Хоразмшоҳнинг!
Чингизхон
Жаллод, мана сенга кўп ширин тухфа,
Сенга ҳам каниздур, ҳам юмшоқ кўрпа!
Сўйлагин бу кимдур, мана буниси?
Бадриддин
Бу Хоразмшоҳнинг тўртинчи қизи!
Чингизхон
Баковул, ол, сенга шу дўндиқча қиз!
Унга тинчлик берма кечаю кундуз.
(олиб кетади)
Қани, буниси ким, амир Бадриддин?
Бадриддин
Кенжа хотинидур Хоразмшоҳнинг!
Чингизхон
(Бадриддинга)
Ниманг кам Султон, ё Хоразмшоҳдан?
Ол, сенга хушбўй гул узганман шоҳдан?
Сенинг-ку сирларинг оламга аён,
Энди босқинларга бел боғла ҳамон.
Ўзинг савалашгин Жалолиддин-ла,
Иқболинг кулмоқда, сўзимни тингла!
Сени кутиб турар тож Самарқандда!
Бадриддин
(ўзича)
Бу тожнинг заҳмати шунчалар катта!
(Чингизхонга)
Амрингда ҳозирман, ҳоқоним, ҳар дам!
Чингизхон
(хотинларни кўрсатиб)
Жўнасин ҳарамга қолган аёллар,
(ўзича)
Асалга ўч бўлур одатда чоллар!
Бошқа хотинларни баковуллар суриб
чиқарадилар. Бадриддин ва Кенжахони
ним қолади. Чингиз ҳам ярим маст
чиқади.
Бадриддин
(хонимни қучоқламоқчи бўлиб)
Бу кеча меники бўласан, хоним,
Чун сени илтифот қилди ҳоқоним,
Шукр қил ўйнашинг эмас гадой, оч,
Қўйнингга киргувчи бу — соҳиби тож!
Кенжахоним
(нафрат билан)
Йўқолгин, сен номард, домод эмас, ёт,
Шоҳнинг хотинига таклифинг уят!
Бадриддин
Сиз шоҳга қирқинчи хотин эдингиз,
Энди-чи, Султонга севикли каниз!
Кенжахоним
Беномус, эсингни едими мўғул?
Белинга камарсиз юрганинг маъқул!
Султонмиш? Беватан, белашкар бир қул!
Бадриддин
(ғазабланиб)
Шоҳ қочоқ, тахт барбод, нечук бу даъво?
Қатлинга боисдур кибринг, бенаво!
Ҳой навкар, сен яхши каллакесарсан!
Болтангни шу чечак бирла безарсан!
Кенжахоним
(кетаркан)
Беватан банда!

Олиб кетадилар. Бадриддин ҳам орқаларидан чиқади. Оғир мусиқа остида нўёнлар кириб келадилар. Қўл-оёқлари занжирда бўлган Темур Маликни киргизадилар.

Қодоғон нўён
(унга яқинлашиб)
Танидингми, менман, Қодоғон нўён?
(Темур Малик жим)
Бир кўзимни соғ қўйган замон
Уйламабсан, танирман сени —
Кишанларда сўроқлар куни?
(Темур Малик жим)
Сен ҳоқонни айладинг сарсон,
Қирдинг мўғул лашкарин бесон.
Яширмагин, сен Темур Малик,
Камтар турма энди шунчалик!
Темур Малик
Гуноҳкорлар гуноҳдан тонар,
Мен сардорман, тиғ сурмак ҳунар!
Гувоҳ экан ер ҳамда осмон!
Янчганимда сизни қуртсимон —
Гувоҳлигинг кўр шайтон, бекор!
Ҳа, мендурман, бил Темур сардор,
Шундай жавоб хонга ҳам тайёр!

Чингизхон маҳрамлари билан кириб келади. Ҳамма тиз чўқади. Темур Малик тикка туриб қолади. Чингизхон тахтга ўтиради.

Қодоғон нўён
Тиз чўк асир, бандалик кўрсат!
Темур Малик
Сардорда йўқ бундайин одат!
Букилмайди тиззамиз ҳеч вақт!
Чингизхон
(ўзича)
Кўп сазовар, ёвуз, жангарий.
Афсус, эмас Чингиз сардори,
(деворни кўрсатиб Темур Маликка)
Боқ, барчаси соҳиби фармон!
Ана будур шоҳи — Туркистон,
Ана будур Қашғорнинг хони,
Бу бадбахт бош қипчоқ султони,
Бу Эроннинг сипоҳсолари,
Бу-чи, аҳмоқ Чин ҳукмдори,
Ё менга сен бўлурсан сардор,
Ёки бир миҳ сенга ҳам тайёр!
Темур Малик
Ҳукмингни тез чиқар, жаллодни буюр,
Улимдан қўрқмайди шу Темур Малик,
Ва билки қўлимга тушсанг агар сан
Ҳўкиздай сўярдим ўзим бўғзингдан?
Чингизхон
Ботирсан ва лекин ақлинг кам, эвоҳ!
Қадринга етдими айт, Хоразмшоҳ?
Менга ўт, бўлурсан қўшин улуғи,
Сенга беш қалъада нўёнлик туғи!
Темур Малик
Хоразмшоҳга мен бўлмадим сардор,
Жалол амри билан мен аламбардор!
Юртимга навкарлик улуғворликдур,
Қалъамда эрк туғи чин туғдорликдур.
Ватанга қулчилик — шоҳона мансаб,
Ғазотдан қайтмасман, билгил, бадмазҳаб!
Чингизхон
Биласан ягона фарзандинг асир?!

Темур Малик
Оҳ даҳшат, бу хабар мотамангиз сир!
Чингизхон
Эҳтимол, сенда бор оталик меҳри.
Ҳа десанг ўғлингнинг омонда умри.
Темур Малик
Ўғлим тирик қолса балки умрбод —
Мени лаънат бирла айласинми ёд?
Йўқ, йўқ бундан кўра у бўлсин барбод —
Ўларкан, раҳмат, деб мени қилсин ёд.
Шарафдан кўз юмиб топилган нажот
Ўғридан садақа сўрашдай уят!
(Чингизхон Қодоғон нўёнга ишора қилади)
Чингизхон
Мирғазаб ўзинг бўл, Қодоғон нўён!
Қодоғон нўён
Темурлар иригай панжамда бу он.
Донишманд
(саҳна орқасидан)
Кўзларим... кўзларим куюди, имдод!
Темур Малик
(ўзича)
Донишманд... э фалак, дастингдан фарёд!
Кошки қулоқларим бекилса кардак,
Чида, Темур Малик, чида, эй юрак!
Чингизхон
(заҳархандалик билан)
Балки у кўр эмас ҳали унчалик,
«Ҳа!» де, рози бўлгин, эй Темур Малик!
Темур Малик
Билардим, сен қонли қассоби одам,
Энди тушундимки, кабопзасан ҳам!
(боланинг ноласи)
Чингизхон
Балки, ҳали унинг бир кўзи тирик.
«Ҳа» де, рози бўлгин, эй Темур Малик!
Темур Малик
Кошки қулоқларим бекилса кардак,
Чида, Темур Малик, чида, эй юрак!
(бола ноласи)
Даҳшатли урушларни кўрдим,
Бир шери жаён каби бўкирдим,
Аммо шу қадар азобни асло,
Берган эмас эди ҳақ-таоло,
Е раббано!
Донишманд
(орқада)
Ота! Ота!..
Темур Малик
Эвоҳ, куйар у нури-дийдам,
Аламдан қуриди кўзимда ёш, нам!
Ўғлим, мени эшит, чидам бер,
Шербачча ҳам бўлур ахир шер!
Сабр эт, сенга чора этиб ман.
Тўтиё келтирай ҳали Ямандан.
Отланса отанг бедовга чиндан
Нур гавҳаринг топади Ҳинддан.
(ўзича)
Ҳайҳот, сиқар қўлимни занжир.
Майдонда тутиб Бухоройи шамшир,
Е раббано!
Чингизхон
(навкарларни чақириб)
Навкарлар, нега сиз ишламайсиз соз?
Навкар
Қанча ҳам куйдирсак, чиқармас овоз!
Чингизхон
Лаънат, нафрат, ҳазар, бу юрт, бу элдан,

Келтиринг!
(юз-кўзи қонли Донишмандни келтирадилар)
Донишманд
Вой, бир кўзим билан танидим сени!
Темур Малик
Отанг сотқин эмас, гувоҳ бўл ўзинг!
Чингизхон
Уйинг!

Навкарлар қизиган темирни Донишманднинг кўзига боса бошлайдилар.

Темур Малик
Жигар қонга ботди мотам ичида,
Чида, Темур Малик, эй юрак, чида!
(ўғлига)
Жим тургин Донишманд, чин ўғлим эрсанг,
Гарчи жуссанг кичик, ўзинг зўр эрсан.
Буюраман эрдай ва шердай ўлгин,
Хоҳишим бирла сен туғилган эдинг,
Жим туриб ўлишинг энди хоҳишим!
Навкарлар болани қийнайдилар. Лекин бола жим.
Донишманд
Ириб куйса ҳамки, димоғим, тишим,
Дада сен буюрдинг, мен жимман, ишон!
Темур Малик
(ўзича)
Сардор бўладиган ўғил паришон!
Чингизхон
Чекинлар тўхтовсиз кўзига милни,
То сўқир қилайин бу юрт, бу элни!
(Донишмандни олиб чиқадилар)
Темур Малик
Сукутинг бирла енг аблаҳ мўғулни!
Гар Темур Маликнинг кўр бўлса ўғли,
Авлодин кўзлари бўлур ёруғли.

Навкар кириб Чингизга секин сўзлайди. Чингиз ғазаб билан навкарни итариб ташлайди.

Чингизхон
Ҳа... қаердан... ўтипти дединг?!
Жалолиддин... Ҳа... Жалолиддин?!
2-навкар
(кириб)
Ёвлар сойда!
Чингизхон
Қани Чиғатой?
2-навкар
Қўшинлари потрар пойма-пой.
Чингизхон
Уҳ, уч ойлик меҳнатим барбод,
Чоп, қўшинлар қайтиб чиқсин бот!
Темур Малик
(таъна билан)
Тутқун шерга дўқ қилмоқ осон,
Эркин шердан бўлдинг ҳаросон!
Чингизхон
Фурсат берма, чиқариб маҳв эт,
Кетмоғимга бўлмасин шоҳид!
Темур Малик
(чиқа туриб)
Жалолиддин ўлмас қаҳрамон
Юрт яшаркан, ўлсам йўқ армон!
Чингизхон
Жалолиддин босмиш баногоҳ,
Жанг қилмаймиз, чидамас сипоҳ!
Ташланг қасру чодирда дарҳол —

Хазиналар, либослар, зар-мол!
Улар бўлсин бунга саргардон!
Чекинсинлар қўшинлар ҳамон!

Чингизхон ва аъёнлари шошилиб чиқиб кетадилар.
Мулозимлар қимматли буюм, таиға ва жавоҳирларни
сочиб, уларнинг кетидан чиқадиладар. Ташқарида жанг
сурони эшитилади.

Парда

Иккинчи кўриниш

Жалолоддин қароргоҳи. Чодирлар. Урушдан қайт-
ган қуроли сарбозлар икки саф тортиб туради. Зафар
марши чалинмоқда. Тўлқинли ва бардам мусиқа оҳанги
остида «Жалолоддин!», «Жалолоддин!» деган табрик
нидолари эшитилмоқда. Жалолоддин, унинг орқасидан
Султонбегим, амир ва сардорлар кириб келади.

Жалолоддин

Раҳмат сизга, сипоҳлар, раҳмат, амирлар,
Дам олинг, амрим кутинг, азамат эрлар.
(аскарлар тарқалиб кетади)

Насавий

Султонбегим кўрсатди улуғ жасорат,
Душманларга етказди зарар — ҳасорат!

Султонбегим

Қарасам, бир чеккада бир душман аъён,
Бир танҳолик изларди бамисли қуён.

Тўғри отни солдириб айладим асир!

Жалолоддин

(шўх)

Сен менга сардор эдинг, энди бир вазир!

(Насавийга)

У асирни бу ёққа олиб келтиргил!

(Насавий чиқади)

Қани бўлса сендайин яна юз сингил.

Султонбегим

Ҳаммаси ҳам вазирми?

Жалолоддин

Йўқ... бу кўп мушкул.

Ҳар соҳиби мансабга фуқаро керак.

Султонбегим

Хўш, биттасин чиң севиб қолса-чи юрак?

Жалолоддин

Наҳотки севмоқ гуноҳ? Мен кимдан ёмон?

Яхши севса яхшироқ урушар ўғлон.

Лекин Султонбегимдай бўлсин, вассалом,

Ҳусни, феъли сен билан баробар тамом!

Султонбегимнинг қалпоғини кўтаради. Қалин кокил-
лар елкага тушади. Жалолоддин кокилларни қўлига
олиб:

Яна бир шарт: кокили кокилинг монанд
Менинг саркаш кўнглимга бўлосин каманд.

Асирни келтирадилар. У сояда. Юзи кўринмайди.

Султонбегим

Сени асир айлаган менман бир аёл.

Сен ким?

(асир жим)

Жалолоддин

Сен ким?

(асир жим)

Султонбегим

Баён айла, сен кимсан, мўғул нўёни?

Бергай токи жазангни ҳукми раббони!

Насавий

Бу сукут аломати — ризодир сардор,

Айтинг, жазоси қандай жазодир сардор!

Жалолоддин

Қонли ёвнинг жазоси итлар ўлими!

Асир тиз чўқади. Еруғда юзи кўринади. Бу — Бад-
риддин. Унинг бир қўлида суғирилган қилич, иккинчи
қўлида кафан.

Бадриддин

Ҳеч қасдим йўқ, шу қилич ёдгорингиз,

Шу кафаним, ўлдиринг ихтиёрингиз!

Асир бўлиб тушувдим мўғулга ногоҳ,

Чунки ярадор эдим ҳақ-у, ноҳақ.

Султонбегим

Йўқ, гапингиз ёлғондир тўғриси айтинг,

Мен биламан, сиз эмас Амир Бадриддин!

Бадриддин

Боқинг менман, унутмоқ шунча тез, э воҳ!

Султонбегим

Сиз Бадриддин эмассиз, сиз Бадриддин шоҳ!

(амир Бадриддинда ўзгарди)

Муҳрингизда шундай-ку! Сиз Бадриддин шоҳ!

Насавий

Хиёнат деб аталар сиз қилган гуноҳ!

Бадриддин

(Султонбегимга)

Эслагин севгимизни, висол чоғларин,

Самарқанднинг ойдиндаги гулзор боғларин!

Султонбегим

Қани ваъданг, вафодор бўлгайман дединг,

Маъшуканинг қалбими нажот умидинг?

Бадриддин

Олийҳиммат дейдилар севги даргоҳин,

У ерда авф этарлар ошиқ гуноҳин!

Жалолоддин

(Бадриддинга)

Ватан, севги, садоқат назарингда ҳеч,

Уйлаганинг тож бўлди сенинг эртаю кеч!

Сотдинг Темур Маликни қуриб дасиса,

Сўйла, недур хоиннинг жазоси, сўйла!

Бадриддин андешада. Худойчилар кирадилар.

Худойчи

Хоразмшоҳ шу онда.

Қалъаи «Сар-жаҳон»да

Яширинча омонда,

Куёвнинг аҳволидан

Хабар олгач у, шу дам

Тартиб бўлди шу фармон:

Амирга амин у амон.

Бўшатилин тез куёв,

Қалъа борсин у дарров!

Фармонни Жалолоддинга беради. Бадриддин хур-
санд. У худойчига бир халтача олтин ташлайди.

Бадриддин

Аҳсан олло, олий ҳиммат шоҳимизга офарин!

Соқчилар уни узр билан бўшатмоқчи бўладилар.

Жалолоддин

(қатъий)

Модомики, шоҳ жангдан қочар овора,

Фармони ҳам соқутдир бу бир хатпора.
(фармонни йиртиб ташлайди)

Бадриддин

Шаҳаншоҳнинг амрига бу исёнкорлик,
Бу исломда фитнадур, оқу падарлик!

Насавий

Шомонийлар бутига чўқинган «ислом»!

Жалолiddин

Чирик фармон йиртилар. Йиртдим, вассалом!
(Худойчига)

Шундай нажоткор экан ҳазрати султон,
Нега қилар хоинга нажотни эҳсон?

Асоратда юраркан ҳарамхонаси,
Унга кимдур ўлканинг бир бегонаси?!

Йўқдур мендан бошқа соҳиби фармон.

Огоҳ бўлгай азмиждан дарбадар султон!
(Худойчилар кетади)

Насавий

На кун кўрган, на кеча шундай даҳшатни,
Қурт ер экан ичидан кекса дарахтни!

Афсус буюк бир давлат бўлса-да Хоразм,
Тахтнишлари бўлдилар беғайрат, беазм.

Жалолiddин

Буюр синглим ҳукмингни, буюр шу маҳал —
Ижро қилай ҳукмингни мен ҳам беҳаял!

Султонбегим

У ишқидан айнади, айнадим ундан,

Унинг юзин унутдим мен ўша кундан!

Шу қалбаки севги учун топталди кўнглим,

Шу хўрланган севгим дер: ҳабисга ўлим!

(чодирдан чиқади)

Жалолiddин

Аммо аблаҳ тулкининг яна айби бор:

Юртфурушлик учун у ўлсин икки бор —

Икки марта ўлдиргин буни жаллод тез.

Аввал ўққа михлагин, сўнгра бошин кес!

Бадриддин

Мусулмонлар қўйманглар, мен шоҳга домод!

Насавий

Домодликнинг ишини уздинг сен бадзод!

Жалолiddин

Калласини айлантир, кўрсин эл, диёр,

Билсинларки, хоинга шу оқибат бор!

Бадриддин

Тавба қилдим, валиаҳд, умримни аянг.

Бу бир хато, жаҳолат, маъзурман дилтанг.

(жаллодлар Бадриддинни олиб чиқадилар)

Жалолiddин

Қўрқоқ ўлар ҳар лаҳза, мард фақат бир гал,

Соя янглиғ юради биз билан ажал.

Ундан қочсанг қувади, қувсанг қочади,

Ялинмоқнинг, ажабо, борми ҳожати?

Насавий

Кошки ҳеч туғилмаса хоинлар дейман!

Жалолiddин

Туғилса ҳам барибир қириб ҳайдайман!

Кўрганмисан, Насавий, Амударёда,

Баъзан соҳил бўйида ётган бир хода —

Тегишади сувларнинг саркаш лабига.

Шунда ўша ходани секин, оҳиста

Қимирлатиб судрайди — тўлқинлар уста.

Тегиб-тегиб ташлагач сувнинг бағрига,

Полвон дарё ортади уни сағрига —

Бўғиб, эзиб гирдобда ўйнатар тошлар,

Хоразм денгизига муттасил бошлар!

Мен ҳам Амударёман — ўжар, қасоскор,

Йўлларимда ҳар тўғон бўлур тор-мор.

Фармоним шу: дам олсин бир оз лашкарлар.
Янги ҳужум амрида кутсин хабарлар!

Жалолiddин чодирга, Насавий бошқа томонга чиқиб кетади. Амир Ағроқ бир гуруҳ қипчоқ сарбозлари билан кириб келади.

Ағроқ

Аммо ёмон бўлмади йигитлар, ўлжа!

1-Сипоҳ

(ўзича)

Бировга хазина, бировга кулча!

2-Сипоҳ

Энг менга боп ўлжа-чи, ёвнинг қочиши!

Ағроқ

(саҳна орқасини имлаб)

Уша тулпор оти-чи, шоҳона бедов!

(саҳна орқасида шовқин, Амир Музаффарнинг овози)

Музаффар

(саҳна орқасидан)

Ҳо... ҳо... қонни тўккан биз, мазахўр қипчоқ.

Яёв чопкан бизлар-у, от минган олчоқ!

(ўз сарбозлари билан кириб келади)

Амир Сайфиддин Ағроқ, ҳақорат етар,

Қизимга тажовуздан бу ишинг бадтар.

Писиб бординг орқамдан, бизлар қон тўқдик,

Менга тегиш тулпорни минмаклик... нечук?

Ағроқ

Бадбахт ғурлар, ҳаромхўр, амир — мақтанчоқ,

Биз шоҳаншоҳ тағойи, аслимиз қипчоқ!

Музаффар

Ваҳший қипчоқ, даштий гўл!

Ағроқ

Жим, ҳаромзода! (қамчи билан савайди)

Тилингни тий.., ўғри ғур!

Музаффар

(кета туриб)

Ҳа, шундайми ғур бўлак, қипчоқ ҳам бошқа.

Тағойилар бир ўзи қолсин савашга.

Юринг ғурлар, керакмас бизга шон-шуҳрат!

(кетадилар)

2-Сипоҳ

(кета туриб)

Тағойилар бир ўзи кўрсатсин ғайрат!

Ағроқ

Бизга тўхмат, адоват, уларга давлат,

Юринг дашти қипчоққа, унда бор омад.

(қипчоқлар ҳам кетадилар)

Жалолiddин

(чодирдан чиқиб келиб)

Яна менинг уйқумга иблис қилди рашк.

Гўё жанжал... Балки бу сипоҳ қилган машқ!

Ҳафталар мобайнида мизғидим бир оз,

Тушлар кўрдим қайғули, ғамгин жонгудоз.

Улим мангу уйқудир дейди шоирлар,

Аччиқ хато: ўлмасдан буни ким билар?

Туш олами бир боғдур, хаёллар, қушлар,

Аммо, афсус, гўрларга кирмайди тушлар!

Кўрдим чаман... Урганчда... Амударёда —

Орғувоний косада хушбўй бир бода,

Менга тутиб қадим дўст дер эди кулиб:

Кўп соғиндим шаҳзода сендан айрилиб!

Яна бир бор ичайлик, сувдан кечайлик...

Майни ичдим, танидим, у — Темур Малик!

Йиғламас деб ўйлайди мени одамлар,

Аммо чақмоқ тошга ҳам кўнар шабнамлар.

Яшириб мен оламдан кўз ёшларимни

Кечалари эслайман йўлдошларимни!

Насавий

(кириб)

Тонг ёриша бошлади, ҳазрати сардор!

Жалолиддин

(кулиб)

Тарихчига шарт эрур бўлмоқлик бедор,

Ўтиб қолса басавлат бирон ҳангома —

Кўрмай қолсанг бануқсон бўлади нома.

Менга айт-чи, урушдик, шунча жанг қилдик,

Гоҳо ёвни йиқитдик, гоҳо йиқилдик.

Қалъаларни фатҳ этдик, лашкарни эздик,

Боди сар-сар сингари элларда кездик,

Калламизни кесдилар, каллалар кесдик.

Саҳроларда югурдик, дарёда суздик,

Босдик, енгдик, енгилдик ва яна енгдик,

Қилич ўпиб, ўқ узиб, айғирлар миндик.

Шуни ютиб кетмасми бевафо замон

Жайхун — сойга ташланган бир кесаксимон?

Хўш, ёзганинг не бўлур, кимларга етар?

Насавий

(дафтарни кўрсатиб)

Кўп юлдузлар ўчади, ўчмас шу дафтар!..

Ўқир азиз авлодлар юз-юз йилларда!

Жалолиддин

Ўқийдими?

Насавий

Албатта!

Жалолиддин

Ўқийдими?

Насавий

Ҳа!..

Жалолиддин

Бўлмаса ёз: шиддатли олти жанг бўлди,

Чингиз қочди Жалолдан, ҳоли танг бўлди.

Бугунги таърихни ёз еттинчи жанг деб,

Кимга қилар худованд зафарни насиб?

Туриб айланади. Уфққа қарайди. Уфқда сахро қуёши.

Шундай тузоқ қурганман, Чингизга билсанг,

Ногаҳоний ҳамладан бўлар ҳангу манг.

Чақир, келсун амирлар.

(Насавий кетади)

Қуршаб олай бу ерда уч ёқдан тамом,

То оламдан бу мараз биткай, вассалом.

(Насавий, Элборс ва бир неча амирлар келади)

Қани бошқа амирлар? Қани Музаффар?

Насавий

Хафалашиб кетибди ғурлар баробар.

Жалолиддин

Қани Балх қўшини? Қаерда Аъзам?

Насавий

Чиқишолмай, қочишиб кетибди улар.

Жалолиддин

Қани қипчоқ амири. Сайфиддин Афроқ?

Насавий

У ҳам кетган ва кетган лашкари қипчоқ!

Низо чикди ўртада ўлжа туфайли!

Жалолиддин

Амирларнинг кўп нафси, ўлжага майли

Уруғлар ўртасида чиқарди низо.

Зафарнинг маррасида даҳшатли қазо!

Мулозим

(югуриб киради)

Сардор, бўлинг хабардор!

Тоғ йўлидан мўғуллар келмоқда, сардор!

Жалолиддин

Сафлаб қолган лашкарни, тузинглар тўғон!

Довонни эгаллаб тур, Элборс паҳлавон.

Орқамиз Жайхун сойи ва ғурбат эллар,

Маҳкам туринг, бўлғайман ўзим сарлашкар!

Ҳамма кетади. Жалол ёлғиз. Султонбегим келади.

Султонбегим

Оға, сиздан севинчи, азиз — меҳрибон

Онам келди қалъадан эсон ва омон!

Жалолиддин

Ҳар чоқ хурсанд бўлай десанг, сингилжон,

Бир мусибат юз берар бизга ногаҳон.

Қочиб кетди амирлар, келмоқда мўғул,

Онасини шу ҳолда кутарми ўғил?

Она келади. Маҳрам ашёларни чодирга киритади.

Она

Сени кўрмак охири бўлди муяссар,

Ўғилгинам энди мен ўлсам йўқ кадар!

Жалолиддин

(кучоқлаб)

Кулфатли бир лаҳзада ташриф буюрдинг,

Елғиз қолмиш майдонда, бил, Жалолиддин.

(ўзича)

Онамни қутқазайми дарёдан ўтиб,

Ёхуд яна урушай сафларни тутиб?!

Яхши ўғил яхшими, ё яхши сардор?

(онасига)

Ана қара, яъжуждай, бўлишиб ғужум

Бир тўдага мўғуллар қилмоқда ҳужум.

Она, фотиҳа бер!

Бўлсун покиза дуонг жангда мададкор.

Она

Худо ёр бўлсун.

Жалолиддин

(синглисига)

Посбон бўл онамга, жангга тайёр бўл!

(онасини ўлиб кетади)

Ҳужум, қўшин, қон-қасос учун!

Қилични суғур, мўғулни ур!

Султонбегим ва она тепаликдан уфққа қарайдилар.

Султонбегим

Қара, оғам отни жангга суради

Она

Кўзим яхши кўрмайди, дилим кўради!

Султонбегим

Қара, оғам шер каби зарба уради!

Она

Кўзим яхши кўрмайди, дилим кўради!

Султонбегим

Бок, ўнг ёқда мўғуллар қочар паришон!

Она

Ёв онаси йиғласин, қирғин беомон!

Султонбегим

Оҳ, фалокат сўл ёқдан қочиб афғонлар,

Душман ёққа ўтдилар, тез берай хабар!

(кетади)

Она

Энди қилай сизни деб қиблага дуо!

Шояд ижобат бўлғай ниёз-муддао.

(дарё лабига бориб қўлларини осмонга кўтаради)

Икки лочин етказиб бўлдим номдор:

Битта кизу бир ўғил — иккови сардор.

Битта сийна шунчалик парвариш қилур.

Чодирга кириб кетади. Султонбегим қайтади.

Султонбегим

Душман кўпдур бағоят, мусулмонлар оз,
Минг калхатга не қилур битта шунқорбоз?
(кетмоқчи бўлур)
Оғам билан қўлма-қўл ўлганим яхши!..
(ўйлаб)

Лекин онам, онам-чи,.. мен унга соқчи!

Она

(чиқиб келади)

Буни бергин оғанга, айтгин бу маъжун,
(бир шиша беради)

Биласанми, томиримдан олинган соф хун!
У, очликка йўликса сафарда агар
Бунинг битта ютуми унга жонпарвар.
(Жалол Насавийни кўтариб киради)

Насавий

Сафдан чиқдим, йўқолиб қолмасин дафтар.

Жалолиддин

Бир мушт каби юмулма қолди салтанат
Қабилаю уруғга тушди адоват!

Насавий

Нафас битар, азройил, йўқол, бадбуруш!
Нима билан тугади еттинчи уруш?
Нима ёзай сардорим... Учар нафас — ҳуш!

Жалолиддин

Ёзки... ҳали битканмас еттинчи уруш

Насавий

Дилим қонидан ёзай сўнг фожиани!
Алвидо... Жалолиддин, ҳазрат шаҳаншоҳ!

Жалолиддин

Омин... муяссар қилгай айтканинг оллоҳ!
Шундай умрин тугатди буюк тарихчи,
Улуғ жангга васиқа шу қўлнинг иши.

Султонбегим

Кўмсақ ватан ерида биз буни дарров
Юртдаги ҳақимизга бу турбат гаров.
(Насавийнинг ўлигини олиб чиқадилар)

Она

Энди сизлар борингиз ғурбат элларга
Тутқун ватан дардини чертиб дилларга.
Қайтиб келгач, гўрларга солинг бир назар
Балки унда сунбулу райҳонлар ўсар.
Мўғулларга бир оқсоч бўлишдан кўра,
Балиқларга ем бўлсам афзал минг карра.

Дунёдан олтин ҳам кетар!

Яшашим етар болаларим!

(сувга ташланади)

Султонбегим

Она, она, оҳ даҳшат... тўхта, тўлқинлар!
Тўхта, дарё, ҳеч онанг йўқмидур магар?
(Жалол чиқади)

Жалолиддин

Султонбегим, не бўлди, онамиз қани?

Султонбегим

У бир мурда, на гўри бор, на кафани!
(дарёни кўрсатади)

Жалолиддин

Азиз она!

Қаерда мен тиз чўкай қабрингга, сўйла!
Билдим, сенинг қабрингдур бутун шу ватан,
Дарё сенинг тобутинг, кўпиклар кафан,
Соҳиллар, иззат ила кўтаринг елка,
Жайхун тўғри элтади тобутни элга!
Қуёш ўзи гувоҳки, азалдан бери,
Амударё оққанмас асло тескари!
Ватан дея курашдим, онадан кечдим,

Унисидан сут ичдим, бу деб қон ичдим,
Мудҳиш толеъ бормушдир Жалолга оллоҳ,
На она бор, на юрт бор, на лашкар, эвоҳ!
(жанг овози)

Кўтаролармикан шу дардни юрак!

Йўқ, қасос олай деб яшамоқ керак!

Султонбегим

Бир маъжун берган эди онам ёдгор,
Деди, қачон қилсангиз ғурбат ихтиёр —
Оч қолса Жалолиддин ичсун маъжундан
Тоқатсизлик ва очлик дафъ бўлур ундан...

Жалолиддин

(шишани ўпади)

Балки юрак қонидур, ёки бир эксир,
Бу эксир бағишлар абадий умр.

Элборс

(киради)

Қирмак билан тугамас бу яъжуж душман.
(овоз)

Улар келаётирлар, сиз асир тушманг.

Жалолиддин

Мен ҳам энди бош қўяй...

Элборс

Инсоф эт, сардор...

Эртаги жанглар учун яшашинг даркор.

Ўт дарёдан, тезроқ кел, кутамиз шуни,

Сен бор бўлсанг, тирилар қасос қўшини.

Жалолиддин

Айлайликми йиғлабон ғурбат ихтиёр?

Султонбегим

Яшанг дейди оғажон сизга бу диёр.

Элборс

Қайтиб келинг, эл бутун бўлмагай мурда
Қиёмат қоим қилур ўликлар гўрда.

Жалолиддин

Элборс паҳлавон, фикринг рост, ўлсақ қарз билан
Ҳақ олдига чиқармиз қайси арз билан.
Дарҳол, дарҳол эгарланг чопонғич тулпор
Бу дарёдан ўтмоқ бор, келмоқлик ҳам бор.
(мулозим кетади)

Ғурбатларга йўл олмоқ улуғ мусибат

Ғурбат ҳам армондур, ватанга хизмат.

Модомики, қўлим зўр, шамширим кескин,

Ҳиндда, Синдда, Эронда топмасман таскин

Ҳа, бил, Чингиз, сен билан ҳисобимиз бор,

Бир ҳисобки, қасоснинг ўзи ҳисобдор.

Ҳали адо бўлмабди улуғ ҳангома,

Насавий битирмасдан қолди жангнома.

Қиличимнинг зарбидан узоқ ва яқин

Султонларни ром айлаб йўл бошлаб тағин,

Эрон араб, рум, арман лашкарин ҳамон

Сенга ҳамла қилдирай бамисли тўфон.

Элборс

Узгаларга не ҳожат, сени кутамиз,

Шоҳим, улус бут бўлса албат ютамиз!

Жалолиддин

Элборс, Жалолиддиннинг энг ширин бахти —

Урганчда Хоразмшоҳнинг қадимий тахти.

Кўкларданми, сувданми, ё ер тагидан,

Балки саҳро бағридан, тоғ этагидан

Бир кун пайдо бўламан шу юрт, шу ерда.

Юрт шайдоси кўмилмас ғурбатда — гўрда.

Улуғвор ниятларга қор қилмас ажал,

Ким юртдан ёвни қувса — мендурман ўшал.

Маҳрам

Отлар тайёр, фурсат оз, тез бўлинг сардор!

Узоқдан Элборснинг найи эшитилади. Жалолиддин
синглисининг қўлини ушлайди.

Жалолiddин

Эшит, азмим у куйдай мангу пойдор!
Биласанми биз қайтар кунда шу мақом —
Йўлимизни белгилар! У кунга салом!

Иккаласи жардан тушиб кетадилар. Найнинг узоқда
чалинаётган садоси ва мўғулларнинг кучайиб турган
нидоси эшитади.

ПАРДА

Тамом

1944 йил.

Умрзоқ асар

Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолiddин Мангуберди» тарихий фожиаси 1944 йилда яратилиб, Ҳамза номидаги драма театрида сахналаштирилди. У адабий жамоатчилик ва кенг томошабинлар томонидан қизғин кутиб олинди. Драматург томошабинлардан, айниқса, Ватан уруши иштирокчиларидан кўплаб мактублар олди. Пьеса ва спектакль ҳақида матбуотда тақризлар эълон қилинди. Уларда асар замоннинг муҳим маънавий эҳтиёжлари билан ҳамоҳанг эканлиги таъкидланган эди. Ойбек ва Ғафур Ғулом «Жалолiddин» драмаси ҳақида («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1945 йил, 18 февраль) шундай деб ёзди: «Бу умумий тўғинлик ва даҳшатли фалокат замонларида Жалолiddин халқ, Ватан, эрк байроқдори каби қасос қиличини кўтарди. Муҳаммад Аловиддиннинг бу ўғли ҳақиқатан ажойиб йигит эди. Табиат унга ўтқир ақл, олижаноб, мардона юрак ва жўшқин ғайрат бахш этган эди. Мўғул босқинчиларини, манфур таловчиларни юртдан қувмоқ учун Жалолiddин тарқоқ қўшинлардан, она Ватан учун курашга отланган халқ оммаси кучларидан бир мушт ясашга бел боғлайди. Ҳамиша баҳодирнинг ёстиғи тош, жанговар оти йўлдош бўлади. У балохўр душманни босади, чекинади ҳам, уради, урилади ҳам. Лекин мўғуллар билан курашда ўз ҳарбий номуси ва шарафига бир томчи доғ юқтирмайди асло. Унинг ақлига, соҳиби тadbирлигига, мардонавор ишларига шайтоний такаббурилик чўққисига минган Чингизхоннинг ўзи ҳам тан беради».

Жалолiddин ким? Унинг ўтмишда юрт эркинлиги учун олиб борилган курашлардаги роли ва ўрни нимадан иборат? Нима учун Мақсуд Шайхзода ўзининг илк драматик асарини яратар экан, худди Жалолiddин мавзуга мурожаат қилди, деган саволларга мазкур фикрлардан тўла-тўқис жавоб олиш мумкин.

Фожида кўпчилик марказий персонажлар — Жалолiddин, Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад Аловиддин, унинг қизи малика Султонбегим, истеъдодли саркарда ва мўғул босқинчиларига қарши курашчи машҳур халқ қаҳрамони Темур Малик, Самарқанд ҳокими амир Бадриддин, машҳур тарихчи Муҳаммад Насавий, даврнинг тараққийпарвар уламоси Шаҳобиддин Хевоқий, Чингизхон реал тарихий шахслар бўлса, Элборс паҳлавон, вазирлар, Яроқбек ва бир неча сарой аъёнлари каби тўқима образлар ҳам мавжуд.

Муаллиф фожида тарихий воқеа ва саргузаштларнинг қуруқ ҳамда сидирга таъриф-таъсифи билан чекланиб қолмаган. У ўзи қаламга олган тарихий даврнинг чуқур моҳиятини очиш, характер ва ҳодисаларнинг ижтимоий-фалсафий умумлашмасини ифодалашда катта санъаткорлик билан иш тутган. Бу ҳолат асарнинг бош қисмида Чингиз офатини даф қилиш масаласида бир томондан Хоразмшоҳ, амир Бадриддин ва вазирлар, иккинчи томондан Жалолiddин, тарихчи Насавий ва имом Шаҳобиддинлар орасида содир бўлувчи кескин мунозарадаёқ кўзга ташланади.

Ўзбек халқининг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган озодлик кураши тарихини аке эттирган бу асар гитлерчи босқинчиларга қарши курашга қўзғалган совет халқини ватанпарварлик, ёвга қарши нафрат ва баҳодирлик руҳида тарбиялашда, муқаддас жангга сафарбар қилишда муҳим тарбиявий ва тарихий-маърифий роль ўйнади.

Аммо муаллиф асарнинг айрим ўринларида Жалолiddиннинг тарихдаги ўрни ва хизматларини бир мунча бўрттириб юборган, Чингизхонга қарши озодлик курашининг етакчи кучи бўлган меҳнаткаш халқ оммасининг роли баъзан Жалолiddин образининг соясида қолиб кетгандек туюлади. Бу нуқсонларга карамай, «Жалолiddин Мангуберди» фожиаси Мақсуд Шайхзоданинг ижодий такомилида янги босқич бўлди. «Жалолiddин», — деб ёзган эдилар Ойбек ва Ғафур Ғулом юқорида эслатилган мақолаларида, — ўсаётган ўзбек драматургиясида шубҳасиз ҳодисадир. Ўзининг фикрий ва бадиий тўлақонлилиги, юксаклиги жиҳатидан «Жалолiddин» бизнинг драматургиямизда юқори пояни ишғол этади... Кўндан бери узун умрли фикрий ва бадиий салмоқдор сахна асарларини орзу қилар эдик. «Жалолiddин» бу орзумизга жавоб беришга қодир.

Ҳа, «Жалолiddин Мангуберди» тўла маънода умрзоқ сахна асари сифатида ўзбек драма санъати хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Муҳсин ЗОКИРҒВ,

филология фанлари кандидати.

ўтган жой — шу ер. Сениям киндигингни шу ерга кўмганмиз, акангниям. Тоғангни манави дарвозадан кузатиб қолганман — урушга. Анави тутнинг тагида кўприк бўларди, шундан ўтди-да, катта йўлга чиқиб мунда-ай бир қайрилиб қаради, шу қарагани, болам, қайтиб уни кўрмадим! Энди шундай уйимизни-жойимизни ташлаб...»

Бувимнинг маломати боис йўнғичқазор кўзимга жуда хунук кўринган ўшанда. Уч-тўрт йил ичида у буткул файзини йўқотди — оёқости бўлди. Ўша — тош уюмлари пойдеворга айланди, кейин унинг устига ғишлар ўрилди — деворлар бўй чўзди. Мунчоқдек тизилган ўйлар орасидан дурустгина йўл тушди, йўлнинг икки четидаги саф-саф ниҳоллар ҳадемай гулга кирди. Шунинг учун ҳам бу қишлоқ Ғужбоғ деб аталди.

Ғужбоғликлар аввал тўпор-тўпор бўлиб яшаган, шу кунга довор биз — бу тўпорнинг болалари нариги тўпорлик ҳамтенгларимиз билан қўшилиб йўнамас, айирмакашлик қилар эдик, ахир, азалдан шундай бўлган-да: у тўпор бу тўпордан қиз олмаган, қиз бермаган. Ўз билгича йўл тутиб уларни овул-ҳамсоя қилган ва бир қишлоққа йиғган Шахдан бувим тугул бошқалар ҳам — каттаю кичик норози эди. Йиллар шамоли бу туйғуни сўндирди ва орадан совуқчилик кўтарилди. Ҳар қалай, ўша — эндиликда исми жисмига ярашмаган қишлоқ бир дарёдил она каби элнинг бошини қўшди, бирига укалик меҳрини берди, бирини акалик ҳиммати билан сийлади.

Мисқозон* уй тўйларидан энди бўшаганида Номоз

*Мисқозон — Зарафшон воҳасида тўйоши дамланадиган қозон.

Муқаддима

Ушбу эссени ўқиб чиққач, ҳамқишлоқларимдан бири, ҳар қалай, масалага бирёқлама ёндашгансиз, дея эътироз билдирди. Унинг даъвосича, ўша давр изсиз кетмаган, юзлаб мутахассисларни айтмаган тақдирда ҳам Ғужбоғдан неча олим ва ҳозир турли амалдаги раҳбарлар етишиб чиққан.

Нима ҳам дейиш мумкин? Аслида ҳам худди шундай-ку, ахир! Ва лекин мен ўтган чорак аср бадалида Ғужбоғдан бундай кишилар етишиб чиқмади деган айбловдан йироқман. Қанча йиллар, қанча сувлар оқиб ўтди-ю, бироқ Ғужбоғ деган қишлоқ яшармади, демоқчиман холос. Ўша олим ва ўша раҳбарлар меҳри, саховати шамолдаги ёмғир каби уни четлаб ўтиб кетди эҳтимол?!

Ҳамқишлоғим гап орасида, ҳаммомчи бобони эсларсиз балки, деб сўради. «Ҳа, албатта», — нимага у шаъма қилаётганлигини англадим. Ўша чол — ҳаммомчи бобо — кекса коммунист, саводсизликни тугатиш даврининг кўзга кўринган жонкуярларидан эди, биз — болалар илиқ сувни сачратиб чўмилаётган пайтда у киши жуғрофиядан сабоқ берарди: «Ер қуёшнинг бир бўлаги бўлиб...» Ҳеч маҳал у зорланмас, лекин эсимни танибманки, йўлдан озган раис билан олишиб, косаси оқармай келарди. У ва у тенгилар урушда ҳам, кейин ҳам

бобо оламдан ўтди — марҳумни ерга қўйишди, кейин Ҳайитгул янги қиз кўрди — бешик тўйи берди, кейин Баҳрон ака уйланди — Салим гуппи машъалани кўтарди, Алиқул бобо йўлнинг танобини тортди: «Келин келди кўзлари пиёлада-а-ай...» Болалар эш бўлди: «Ҳуйбале-е!»

Шу тариқа, бувим хосиятсиз деб атаган ўша жойга одамлар боғланди, яхши ният билан унга ном топиб қўйишди ва... она Ғужбоғнинг тарихи бошланди. Менинг киндик қоним мана шу ерга томган, мен шу ерда ўсиб-улғайдим, шу ерда оламни танидим. Менга жон қадар азиз у. Ҳам кичик, ҳам бепоён Ватан — мен учун — аслида шу!

Ватан!..

Бу туйғу қачон юрагимда илдиз отди? Ўша — киндик қоним ерга томган лаҳзадами? Ёхуд илк бор кўз очиб оламга боққанандами? Ёхуд бугунми?..

«Чўлда ўрмалаб юрган жониворлар ҳам туғилишданоқ ўз маконларини биладилар, ҳавода учувчи қушлар ҳам, денгиз ва дарёлардаги балиқлар ҳам ўз ошёнларини ҳис қиладилар, ҳатто болари ва шунга ўхшашлар ҳам ўз уяларини муҳофаза қиладилар, — шунинг каби одамлар ҳам қаерда туғилиб парвариш топсалар, ўша жойга чексиз меҳр қўйган бўладилар» (Ф. Скорина).

Ғужбоғдан чиққанимга ҳам, мана, роппа-роса ўн етти йил бўлипти, ўн етти йил ичида туғилиб, бир неча баҳорни кўриб ўлиб кетганлар қанча. Одамки бор, киндик қони томган ерга банди у, энг оғир дамларида уни қўмсайди, туғилган қишлоғида ақл бовар қилмас ўзгаришлар юз бергандек, ўзи эса четда юриб, булар-

ялангтўш бўлиб захмат чеккан, киндик қонимиз томган юртга обрў келтирган. Шуларни эсласам, юрагим ғурурга тўлади. Ноҳалоллик, кўзбўямачиликка қарши курашган ҳам шулар эди аслида. Бугун уларнинг баъзиси ўлган, баъзиси тирик. Уларнинг эзгу интилишларини ҳеч ким камсита олмайди, лекин шу курашлардан Ғужбоғга етган наф татирликми?!

— Ҳамонки шундай экан, бундан буён ҳам умид камми? — деди ҳамқишлоғим. Бу гал энди мен эътироз билдирдим: — Шу кеча-кундузда Ғужбоғ яшариш фаслига қадам қўяётир. Кўзларни қувонтириб қанот ёзаётган қайта қуриш насибасидан у ҳам қуруқ қолмас. Элга бош бўлган янги раис юрагида ёли бор киши, шу кунга довор ҳам у тоғни талқон қилиб ташлар эди-ю, хўжаликнинг молиявий хасталиги... Кўпчиликнинг саъю ҳаракати бу тўсиқни янчишга қодир, кўпчиликнинг манглай тери неча Ғужбоғни яшнатиши шаксиз.

Шу йил 4 февраль кuni «Правда»да чоп этилган мақоласида ёзувчи Сергей Викулов айтадики, азалдан маълум: хўжалик иқлими, қўлга киритиш мумкин бўлган каттаю кичик ютуқлар асосан раисга боғлиқ. Айниқса, ҳозирги шароитда...

«Биз эртанги куннинг умиди билан яшайдиган

нинг барчасидан беҳабар қолгандек — бир ўкинч чулғайди юрагини. Йўл азоби — гўр азоби, шу ҳам кўзига кўринмайди, боради, бора-бора соғинч билан узоқдан она қишлоғига кўз ташлайди. Кўрадики, у ҳамон ўша-ўша — бундан йигирма беш йил муқаддам бир мусаввир чизган суратнинг худди ўзи, ўзгинаси. Бу суратнинг қайсидир ўринлари тўлдирилиши, сайқал топиши, дейлик, манзара хиёл жонланиб, жиллақурса, деворлар оқланган, йўлларга асфальт тўшалган, чинорлар барқ урган ва ҳовуз сувлари зилол тус олган тарзда кўринишига эҳтиёж сезасан, уни шундоқ кўрмоқ истайсан, бироқ... бу ишни бошлаган мусаввир аллақачон оламдан ўтган, унинг мўйқаламини тутишга журъат этгулик кишининг ўзи эса йўқ бу оламда. Шунда кўнглинг ўқсийди. Барглари тўкилган шир яланғоч тутлар кўзингга ғариб бўлиб кўринади, ғўзапоя босилган алмисоқи бостирмалар бир ёнга қулаб тушаётгандек, ту-нука том уйлар, назарингда, жиндай чўккан, ерга кириб кетаётгандек. Уксинмай бўладими, ахир? Сен бир дунё йўлни босиб не-не умидлар билан келасан-у...

«Ҳайдар тоғанг оламдан ўтди». «Усмон жўрангнинг хотини яна қиз тўғди». «Очилбой уйига иситгич қўйдирди» — бир йилнинг — уч юз олтмиш олти куннинг янгилиги — шу.

Бир кун, икки кун кўчада хомуш тентирайсан, тупроқ тўшалган йўл, қовжираган дарахтлар — файзини йўқотган олам. Кириб, супада чўнқаясан, онанг кир чаймоқда, отанг азонда кетмон кўтариб чиқиб кетган, укаларинг, жиянларинг ичкарида — телевизорда

одамлармиз», дейди янги раис. Албатта-да. Бугунги сазйи-ҳаракатлар ерга тушган уруғ каби эрта бир кун кўкариб чиқса ким севинмайди! Ким қишлоғини ХХ асрга муносиб чиройда кўришни истамайди, дейсиз! Бунинг учун сизу биз, раисимиз, улус ёнмоғи, ёниб яшамоғи керак, деб ўйлайман.

— Ҳаммасиям майли-ю, лекин... — Ҳамқишлоғим сўнги эътирозини айтатуриб, нечундир инжилди.

— Хўш?

— Қаттиқ кетган жойларингиз кишиларнинг кўнглига тегмасмикен?

— Агар, дилингизни оғритган бўлсам, узр! — дедим мен. — Шу гаплар кимгаки оғир ботса, узр сўрашга ҳамиша тайёрман. Шуни ҳам айтиш керакки, ғужбоғликларга таъна қилатуриб, ўзимни четга олган жойим йўқ. Бу гапларнинг бир учи асли менга тегишли.

Хуллас, серандиша ҳамқишлоғимга шундай жавоб қилдим. Эҳтимол, мен айтмоқчи бўлган гаплар чиндан ҳам баҳсталабдир? Уйлайманки, бунинг ҳеч бир зиёни йўқ. Айтишади-ку, ахир, ҳақиқат баҳсларда тўғилади, деб...

МУАЛЛИФ

«мультик» кўришаётир: «Сеними, шошмай тур!» Бўрининг аламзада бўғиқ товуши деразани зирқиратади: «Ҳап, саними, шошмай тур!» Йиллар, йилларки, уни қуён чув тушириб думини кўрсатмай кетади, йиллар, йилларки, аламзада бўри муштини дўлайтириб тишини қайрайди: «Ҳап, саними, шошмай тур!..»

Қайсики хонадонга бош суқма, шу ҳол: аёллар кир чаяди, бола-бақра эпчил қуёнчанинг макрига маҳлиё бўлиб чапак чалади, овсар бўрини калака қилади — ун йиллардан бери. Жўн, танбал ҳаёт. Шунга кўниккан булар, юраклардаги ўт сўниб қолган гўё.

Хафа бўлиб кетасан-да киши. Ахир, шундай мусаввир бормикен — ярим-ёрти асарини намойиш этадиган ва шундай тентак топилармикен — бир ҳафта мобайнида уни томоша қиладиган?! Сира мумкин эмас-ку бу. Ахийри, тоқатинг тоқ бўлиб, шаҳарга қайтишнинг ташвишини чека бошлайсан, ҳар қалай, осон эмас бу, аввал бир амаллаб район марказига етиб олишинг керак! Автобус йўқ! Демак, катта йўлга чиқишинг, одатдагидек, йўловчи машиналарга қўл кўтаришинг, эҳтимол, тонгдан шомга довура сарғайиб туришинг керак бўлар?! Шунча...

ХХ асрнинг саксон еттинчи йили. Космонавтлар етти қават осмонга чиқиб, Иссиқкўлда чўмилаётган қизнинг сурмаси сувга сиёҳдай таралишини томоша қилиб турган бир пайтда икки кўлинг бир тепангда бўлиб сен ўрта йўлдасан...

Ватан!

Хўш, мен қандай кўрмоқ истайман сени? Тақдиринг кимларнинг қўлида ўзи? Қайда қолди ўша мусаввир?..

II

«Халқим! Халқим!...» — Шоирман деган шундай хитобни хуш кўради. Ва лекин бир мунаққид айтадики, шундай мурожаат этмоққа барча шоирда ҳам бирдек маънавий ҳуқуқ бўлмади. Юртнинг шоири кўрагини ханжар тилган, қон силққан юраги кўриниб турган кимсага ўхшайди. Ўша — қон силққан юрак — халқнинг дарди-ҳасрати. Ўша қон силққан юрак — халқнинг кечмиши, келмиши. Шоир халқи руҳини юксакликка ортмоқлаб чиқишга қодир зот. Шу маънода у тошни думалатган кўйи чўққига интилаётган Сизиф*га монанд. Айни мавридида дунёга келган шуқуҳли асарлар кишиларни улғу эврилишларга йўналтиргани рости, бироқ устивор ҳодисалар ҳамиша шахсларнинг иштирокида кечгани ҳам рости. Зеро, очунда, элат тақдирида бурилиш ясашга фақат уларгина қодирдир.

III

...Унинг йўлини кесиб ўтишга ҳам ҳеч кимнинг ҳадди сиғмас эди.

Ғужбоғнинг ҳаёти ғаройиб ҳодисаларга бой бўлган олтмишинчи йиллар. Баҳайбат пармаловчи машиналар қишлоқ биқинида қудуқ қазийтири. Ишчилар симёғоч ўрнатаётир...

Артезиан қудуқдан бўтана сув чиққан кун панада туриб уни томоша қилганим эсимда. Эгнида кўнғир кителъ, галифе шим, «Беломор-канал»ни тутатганча ариқ лабада турар, туриши, мўйлаблари, кенг яғрини — барибарчаси кимнидир эслатар эди кишига. Ҳозир, бирон юмуш билан этикдўз дўконига кириб қолсам, деворда осиглиқ турган Сталиннинг суратига кўзим тушадию

*Сизиф — А. Камю эссеси қаҳрамони — энг олий манзилга кўз тиккан Инсон рамзи.

беихтиёр уни — Шахсни кўргандек бўламан. Ушанда у қайнаб чиқаётган бутана сувга устивор назар билан тикилиб турган-да, оғиримиз енгиллашди-ёв, деган, сўнг ўгирилиб вазмин одимлаган кўйи «Победа» сари юрган. Орадан йигирма йил ўтгач, — эндигина оқланиб чиққан куни, — яна бир марта — бу гал жуда яқиндан уни кўрдим: боёқиш мункайиб қолган, асо тутган қўллари қалтирар, худди сиздан ва ёки мендан норозидек сира бошини кўтармас, келган-кетганнинг юзига қарамас, бечораҳол ер чизиб ўтириши, назаримда, ўзига ҳам нашъа қилаётгандек эди. Ҳар қалай, менда у шундай таассурот қолдирган.

Уч кун ўтгач, овозини эшитса эл бир сесканадиган Теша жарчи Ғужбоғни оралаб ўтди: «Палончиептикига — таъзияга-а-а!»

Халқимизнинг тузук одатлари бор: биров ўлса, ҳар қалай, кўмади. Марҳумнинг юзини очиб қўйган киши ичкарида қолиб кетишдан чўчигандек ҳапқириб лаҳаднинг оғзига чиқди, кимдир чопонининг барини тутди, одамлар бир сиқим-бир сиқимдан тупроқ ташлашди. Хуллас, қабрга тупроқ тортилди. Шу тариқа ўзига беҳад ишонган, бу — юриш-туриши тугул папирос чекишида ҳам кўзга аққол ташланадиган, турфа хил феъл-атворларнинг, тўпорларнинг қатъий таомилини бузиб турмушга ислоҳ киритган кишининг қадами ердан узилди.

Хўжалик радиоузелида туриб, кунда, кунора у кимгадир таъна қилар, кимнингдир шўрига шўрва тўкар эди: «Ҳой, Фалончи, инсофинг борми ўзи? Нега ғунажинингни пайкалга қўйиб юбординг? Қора кунингга буюрсин десам хафа бўласан, нокас, нима дейин сенга?» «Хў-ўй, Писмадончи, каттаю кичик ўлиб-тирилиб пахта теряпти, нега сен бозорма-бозор улоқиб юрибсан? Олибсотар! Уй қураман деб белинг чиқиб кетганида дардингга малҳам қўйган мана шу колхоз, мана шу одамлар эди-ку! Нега фириб берасан энди? Ёрдамҳақини ундириб олайми ё?» «Пистончибой! Элга хизмат қилинг деб сизни магазинга қўйганмиз. Нега одамларнинг кўзини шамғалат қиляпсиз? Қаматиб юборайинми ё?!..»

Қабристондан қайтатуриб, кимнингки дилини у оғритган бўлса кишилар шунга эслашди шекилли, аксарият юзларда: «Сенинг ҳам келар жойинг охир-оқибат шу ер экан-ку!» деган маломат ифодаси йўқ эмас эди. Кўп ўтмай, анҳорнинг суви тошиб Фалончининг гўрини ювиб кетибди, деган гап чиқди. Эҳтимол, бу ҳам қандайдир аламзаданинг кирдикоридир, ҳар қалай, бугун мен шундай тубан кимсалар мавжудлигига ва улар бундан ҳам қабих, разилона қилғиликлардан сира-сира тап тортмасликларига зиғирча бўлсин шубҳа қилмайман. Лекин ўша маҳал бирон кимса шундай ўйга боргани йўқ, аксинча, катталар бунга марҳум оғир гуноҳга ботиб, ҳатто яратганнинг ҳам қаҳрига гирифтор бўлганлигига йўйишган эди. Уша кунларда йўргакланган чақалоқ ҳозир эр етган, тўю маъракада гап айланиб келиб Шахсга тақалгудек бўлса, у кишим ҳам инжилиб қўл силтайди: «Утган-да Темурлангга ўхша-аб...»

Нега?

Нега шундай?

Бувим нега уни «яхши одам» деган эди?

Аслида Шахснинг ўзи қандай киши бўлган?

IV

Тириклар бино этган олам тенгсиз, лекин уни марҳумият дунёсига сира қиёслаб бўлмайди (Воле Шойинка).

V

У хўжаликнинг биринчи раиси эмас, охиргиси ҳам бўлмаган. Эллингичи йилларнинг иккинчи ярмида қатор майда колхозлар бириктирилган-да, йирик хўжалик тузилган, раҳбар сифатида у, дейлик, тарих сахнасига чиққан. Ва қисқа фаолияти мобайнида юзлаб тўпорларни йўқ қилган, бинобарин, бош лойиҳа асосида Ғужбоғга ўхшаш йигирматача замонавий қишлоқ барпо этган. Тўпорлар бузилиши баробарида боғ-роғлар сақлаб қолинган, табиийки, бу хўжаликнинг мева-чева таъминотига имкон яратган. Ҳозир ўша қишлоқларнинг қайси бирида бўлманг, битта ва ёки иккита хазон кўмган қаровсиз ҳовузларга кўзингиз тушади, улар, — ҳашар йўли билан албатта, — ўша пайтлар қазилган ва атрофи манзарали дарахтлар билан тўсилган, бир тарафида шийпон, бир тарафида боғ бино этилган. Муҳташамгина клуб, иккита ёзги кинотеатр, учта магазин ва мактаб, ошхона, ҳаммом қурилган, марказий йўлга тўлиқ асфальт тўшалган, ипак курти боқиш учун махсус тут плантациялари, таътил пайти ўқувчилар дам оладиган кўркем лагерь барпо этилган. Шу билан бирга хўжалик ғазнасида саккиз миллиондан зиёд маблағ йиғналган. Орадан ўн беш йил ўтгач, район миқёсидаги раҳбарлардан бири туёқ сонини таққослайтуриб, ҳайратга тушгани эсимда: «Буни қаранг-а, — деган эди у, — ўша пайтлар биргина сизларнинг хўжалик саксон тўрт минг қўйга эга бўлган! Кўрдингизми даромад қаёқдан келган! Ҳозир-чи? Ҳозир бутун бошли район чорваси етмиш мингга етар-етмас!»

Бир гал жўрттага Шахс билан бақамти юрган чоллардан — Ҳақназар бобони гапга солдим. Шунда у: «Пича тентаклиги бор эди ўзи, — деди. Албатта, одамнинг ортидан гапириш осон, хусусан, ўлганнинг. Лекин, кейин англашилдики, Ҳақназар бобо унинг феълда кўрган сакталиқ ҳам аслида дуруст аломат экан: — Ҳислатли эди-да қурғур! Ратат бобонгни биларсан? Қачон қарама, эшагини қичаб юргич эди. Рўпарасидан муштдай тирмизак чиқиб чапак чалсаям ўтирган жойида ўйнаб кетаверарди. Фалончиев кўнгли тусабми, зикланибми, вақти-соати билан шунга йўқлаб турарди. Агар, йўлда кетаётиб, Рататнинг қорасини кўрса борми, урасолиб «Победа»дан тушарди-да, бешқарсақни бошлаб юборарди. Кўрган, бу — раис эмас, қип-қизил бир тентак, деб ўйларди. Элнинг юзи-кўзида иккови жазавага тушиб бир ўйин кўрсатардики, уёқ-буёғи йўқ. Узиям артист-партист деганни яхши кўрармиди, ҳар тугул, икки-уч ой ичида Комилжонними ё Фахридинними Тошкентдай жойдан чорлаб келиб, колхозчима деганингни чарчоғини бир чиқарарди-да...»

Шунда мен: «Бирон кишига ё ёмонлик қилганми? Қаматганми?» деб сўрадим. Ҳақназар бобо соқолини селкиллаб бир кулди-да: «Қаттиққўл эди, жайдари дўқ қилишнинг биларди. Шуйтмаса, одамлар дарров ўзидан кетиб қоларди, болам», деди. Оқсоқолнинг нақл қилишича, Шахс итнинг ҳам, ҳатто битнинг ҳам бурнини қонатмаган. Қачон қараманг, асли мингта ташвиш билан юрган, бошини қашишга ҳам фурсат тополмаган...

Мен ҳам уни шундай хаёл қилар эдим...

Болаликда кўрган-кечирганлари киши ёдида муҳрланиб қолар экан. Назаримда, ҳаммаси куни кеча бўлгандек: дафъатан лойиҳа асосида қишлоқлар қад кўтарди, сўнг район марказига автобус қатнай бошлади. Кўчалар денг, кечалари сутдай чароғон — симёғочлардаги чироқлар юлдузлар маржони каби чарақ-

лаб туради, деворлари оқ-оппоқ боғчаю мактаб биноси шаҳарни эслатиб юборади кишига.

Кўкламги экин-тикин арафасидаги, йиллик ҳисобот-сайлов ниҳоясидаги халқ сайллари, байрам кунларидаги шукх, расмий-норасмий кутловлар, мукофотлар... Буларнинг барчаси қандайдир шопмўйлов бригадирга ёки салқинда чўт қоқиб ўтирадиган ҳисобчига эмас, ўша — куннинг тиғида кетмони ялтираган сувчиға ёхуд манглай терини сидириб пахта тераётган чеварга ва ё жазирамада жизганга чиқиб қўй боқётган чўпон-чўлиққа — оддий, қора меҳнаткашга аталган бўлар эди. Кишилар рағбатга нечоғлик эҳтиёжманд...

Ҳозир, шуларни эслар эканман, турмушни безаш, яъни унга маъно киритиш нечоғлик осон, деб ўйлайман — хоҳиш бўлса — бас!

Қайси хўжаликка борманг, ҳозир ўнлаб ташкилотлар мавжуд: касаба союз, комсомол... ҳушёрлар жамияти... Лекин бирон киши касалхонага тушар бўлса, бориб ундан кўнгил сўрайдиган кимсанинг ўзи йўқ. Бирон аёл «Қаҳрамон она» бўлақолса, қишлоқ Советидагилар ўлганининг кунидан келиб нишоню хўжжати ташлаб кетишади. Ё тавба, нима бўлган ўзи буларга, деб ёқа ушлайсан киши!

Кўзим билан кўрганман мен: бирон теримчи ва тракторчининг меҳнатини сийлаб — ҳеч бўлмаганда — колхоз радиоузелидан кўшиқ эшиттирилганида, яъни пластинка кўйиб берилганида каттаю кичик шуни жонқулоғи билан тинглаганини. Кўшиққа ўчликдан эдимиз бу? Йўқ, агар янглишмасам, гап — эътиборда, меҳнатнинг сийланишида, қадр-қимматда эди.

Кузак оёқлаган кезлари йиғим-терим кишиларнинг энка-тинкасини қуритиб юборади. Бу — сир эмас. Шундай паллада баногоҳ радио қитирлаб, микрофоннинг чертилгани, кейин маҳаллий дикторнинг кўтаринки овози эшитилади: «Диққат! Диққат! Колхоз радиоузелидан гапирамиз! Ҳурматли ўртоқлар! Бугун кеч соат саккизда колхоз клубида Комилжон Отаниёзов ижросида катта концерт берилади. Соат бешда ҳар ким ўз бригадаси дала шийпони қошига йиғилиши сўралади. Бригадалар учун алоҳида машина ажратилган, концерт тугагач шу машина уйлариингизга олиб бориб қўяди. Диққат, қайтараман!..»

Қошларини бўяган қизлар, ясан-тусан йигитлар — кўчаларни тўлдириб юришади — байрам бўлади ўша кун...

Эҳтимол, менга шундай туюлар, ҳар қалай, ўша кезлар, назаримда, колхоз бир оилага, яъни ҳар битта аъзоси дастурхони тўкинлиги, хўжалик ҳаёти янада кўркам бўлиши учун елиб-югурадиган тотул оилага айланган эди. Ҳойнаҳой, ўзлари англамаган ҳолда улар раиснинг ундашларию койишларидан руҳ олиб тиниб-тинчишмасди.

Хўжалик хонадонларини газлаштириш бўйича лойиҳа тузилиб, энди водопровод ўтказишнинг режаси чизилаётган бир маҳалда...

...биз — болалар ундан қаттиқ ранжиганмиз. Ранжимай бўладими, ахир?! Самолёт қиялаб шундоқ бош устингдан шудринг сочиб ўтса, ҳамтенгларинг билан унинг изидан чопқиллаб сен қўшиқ айтсанг: «Самолёт, самолёт, Қанотингни пастлаб ўт. Қанотингга хат ёзай, Амакимга ташлаб ўт!..» Шу маҳал йўқ ердан бир отлиқ пайдо бўлса, сени жеркиб: «Кир уйингга!» деса, ўзи — қўлида милтиқ, самолётни қувиб кетса...

Уйинимизни бузганлиги, тагин силтаб ташлаганлиги учун ҳам ўшанда ундан қаттиқ хафта бўлдик. Лекин нега у жазавага тушиб самолётнинг изидан от қўйиб кетди? Нега кейин дефолиацияга, умуман, машина те-

римига қарши чиқди — консерватор деган ном орттирди, Каттанинг ғазабига дучор бўлди? Нега?

Яқин-яқинга довур, кучини кўрсатиш учун у шундай қилган, деган ўйда эдим. Энди билсам, ўшанда у касалхонадан — сариқ касалга чалинган набираси жон таслим қилаётган палатадан қутуриб чиққанча...

Хуллас, Каттанинг ғазабига дучор бўлди: текширтекир бошланиб кетди. Тафтиш устига тафтиш. Аввал бошда улус ажабланди — улар бу ёруғ дунёда шундай раисни ҳам тафтиш қилишга қодир одамлар борлигини ҳатто хаёлларига келтиришмаган эди чамаси, кейин ҳойнаҳой ундан ихлослари қайтди — чунки Шахс худо эмас, пайғамбар ҳам эмас, шунчаки — ўзларига ўхшаган оддий бир одам эканлигини фаҳмлаб қолишди, бу орада идора ходимлари ичида парокандалик бошланди, бош ҳисобчи мажлисда уни «уриб» чиқди. Серҳашам клуб қурдиргани, боғ-роғни сақлаб қоламан деб ерни исроф қилгани, одамларга ёрдам бераман деб хўжалик маблағини совургани «фoш» этилди ва ишдан олиб ташланди. Кейин партиядан ўчиришди ва...

«Шу кеча уни ҳибсга олишибди» деган гап чиққач, кишилар нечоғлик саросимага тушишгани ҳали-ҳали эсимда. Уйларидан илон чиққан каби улар бежо, шивир-шивир қилиб кечга довур кўчада ивирсишган. Ҳозир, ўша тафсилотларни эслайтуриб, минг қўйчиға бир бошчи деган гап нақадар тўғри эканлигига иқроор бўласан киши. Ахир, одамлар ҳар қанча норози бўлишмасин, боши бирикмаган, тегишли муассасаларга бориб «нега бундай бўляпти ўзи?» дейдиган жўмард топилмаган. «Ноҳақдан ноҳақ-а?!» дейишдан нарига ўтишмаган. Ва оқибат, у кетди, ўзи билан файзу қутни ҳам ола кетди...

Шу йил Тошкент циркида Психологик этюдлар намойиш этилди. Ижрочи манежга чиқди ва аҳли залга ўтинди: «Агар, мароқли томоша кўрай десангиз топшириқларимни хайрихоҳлик билан бажаринг!» Кейин у ҳукмфармо овозда деди: «Қўлларингизни юқори кўтаринг, бармоқларингизни чалиштиринг, кўзларингизни юминг! — У Ҳукмбардорга айланди. — Қўлларинг оғирлашиб кетяпти! Зил-замбил бир юк тепадан босиб келяпти! Бармоқларинг бир-бирига қапишиб кетяпти, ёпишиб қоляпти! Ёпишиб қоляпти! Ёпишиб қоляпти!..» Ниҳоят, у яна «сиэ»лаб: «Энди кўзингизни очинг, бармоқларингизни ажратинг, — деди, сўнг изоҳ берди: — Кимнингки қўллари бирикиб қолган бўлса, уринмасин, бефойда.

Марҳамат, манежга тушин!»

Фалақдан тўкилган юлдузлар каби... ўттизтача қизу йигит манежга тушиб берди, чиндан ҳам уларнинг бармоқлари бирикиб қолган эди. Ижрочи тагин ўтинди — муҳиблари бориб манеж тўсиғига ўтиришди. «Бошларингизни қуйи солинг! Илтимос, мендан бошқага қулоқ солманг!» Сўнг у яна Ҳукмбардорга айланди: «Қўлларинг оғирлашиб кетяпти! Чап қўлингиз муз қотди, ўнг қўлингиз... мендан бўлак ҳеч кимнинг гапини эшитмаяпсан сен! — У бир лаҳза тин олди-да, қиличдек кескир овозда деди: — Сизлар цирк артистисизлар! Ҳозир биз томошабинларга ўйин кўрсатамиз!..» Болалар пластилиндан турфа хил шаклу шамойил ясагани каби Ҳукмбардор ҳам ижрочиларни гоҳо сут соғувчи, гоҳо энага, гоҳо масхарабозга айлантирди. Тассаввур қилинг-а: бир қизни чақириб у савол берди: «Исминг нима?» Қиз жавоб берди: «Вера». «Умрингда Алла Пугачёвани кўрганмисан?» «Йўқ». «Унинг бирон қўшиғини биласанми?» «Йўқ». «Нега?» «Ёқтирмайман». Шунда Ҳукмбардор ўнг қўлини азот кўтарди, қизнинг манглайига текизди ва ҳукм қилди: «Сен — Алла Пу-

гачёвасан!» Шунда қиз айтди: «Мен — Алла Пугачёва-ман!» У айтди: «Навбат РСФСРда хизмат кўрсатган артист Алла Пугачёвага! «Юз дўстинг...» кўшигини ижро этади!» Қиз, машҳур хонанда каби оқбилак қўлини ҳавода ўйнатиб ихлосмандлари билан сўрашган бўлди, сўнг саркаш, куйлай бошлади...

Минг таърифдан бир кўрган афзал! Манеждаги йигитлар ўзларича соз чалган бўлиб, қизлар раққосалар янглиғ ўйинга тушиб кетишганини бир кўрсангиз эди...

Ниҳоят, Ҳукмбардор чекилди — ижрочиларни асл ҳолларига қайтарди, шунда улар юз йиллардан бери тош тарошлаб силласи қуриган қўллар каби шалпайиб қолишди.

Назаримда, бизнинг раис ҳам мана шу Ҳукмбардор каби кишиларни ҳаракатга келтиришга қодир руҳий қудратга эга эди. У кетди, ва табиийки... манеждагилар сингари аксарият беҳол, гарангсиз қолди...

Хуллас, у суринди. Йўқлағувчиси, ёқлағувчиси бўлмади. У пайтлар бундай кўргуликка гирифтор бўлишнинг ўзиёқ кишини элнинг кўзига ёмон кўрсатиб қўяр эди. Устига устак, «Бир балоси бордирки...» дея фол очғувчилар кўп бўлди. Ва оқибат, у юзи қорага айланди. «Баъзан ёмон от қолур яхши одамдан ҳатто, Қай бир ёвуз кимсани яхши дерлар эрта кун...»

Шундан буён ҳам чорак асрча вақт ўтди, бу давр ичида ўша — Шахсдан қолган, унинг ўзи деярли минмаган «Волга»ни олти раис тўзғитди, тамомила у сондан чиққач, охири сўнги раҳбар — албатта, ичида ўзидан олдин ўтган раисларни сўка-сўка — юк машинасида юришга мажбур бўлди! (Қарзга ботган хўжалик хўжасини улов билан сийлашга ҳам қўрсиз эди!) Етти раис у ўтирган курсида ўтиришди, етти раис у юрган йўллардан юришди, етти раис...

...ва лекин...

Психологик этюдлар сўнгида Ҳукмбардор менинг ҳам кўнглимга ғулу солди: «Дунёда бехислат одамлар бўлмади — деди у. — Менда неки қобилият бўлса, сиздаям шу бор. Фақат у яширин. Ҳамма гап шуни юзага чиқаришда!» Уйга келгач, «Епирим!» деб чўкка тушдим-да, ишга киришдим. Ҳарчандки уринмай, рўпарамда чумчуқдек тизилиб турган болаларнинг, лоақал биронтасининг қўли бириктиб қолмади, қайтанга улар масҳара қилиб мендан кулишди. Донолар билиб айтган: чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин!

Руй-рост сизга бир гапни айтмай: ўша раисларнинг учтаси ҳар нечук бугун муҳокама этишга «арзирлик» из қолдиришган. Қолган тўрттаси... уларнинг қўлига ҳатто чўпон таёғини берган ҳам гуноҳга қоларди. Бир сурув қўйни ироданга бўйсундириш учун ҳам қобилият бўлиши керак-ку, ахир?!

Шахсни «ағдариб» саҳнага чиққан собиқ бош ҳисобчи — шартли равишда уни Раис II деб атаймиз — элнинг назарида, кенгфёъл, вазмин киши эди. Негадир, у фақат қорасини кўрсатган дамдагина кишилар раислари ҳам йўқ эмаслигини эслаб қўйишар эди. Бир гал у Тошкентга — Қишлоқ хўжалик институтида таҳсил кўраётган ўғлини кўришга келган. Шунда хайрлашатуриб, ўғлининг қўлига у бир даста ўн сўмлик тутқазган — бизнинг кўз ўнгимизда, албатта. Яна қандай алфозда денг — ўғлию ўзидан бўлак ҳеч ким уйда йўқдек, бамайлихотир шундай қилган. Ҳолбуки, чўнтагида ҳемири йўқ учта «у студент» ёнгинасида кўзимизни лўқ қилиб турган эдик. Гарчи «анъанавий» мисол бўлса-да, айтмай, унинг ўғли — фаҳм-фаросатли йигит эди ўзи — кейинчалик ҳатто айтишга одам уяладиган чойчақани деб бир неча йилга қамалиб кетди.

Раис II, агар эл орасида юрган гап рост бўлса, кундузлари ўғри мушук каби искаланар, кечаси бошига рўмол ўраб бева-бечораларниқига зир қатнар экан...

Аввал бошда ўзининг ташкилотчилик иқтидорини, аслида Шахсдан кам раҳбар эмаслигини кўрсатиб қўйиш учун, у ҳам катта ишни бошлаб юборди — Ғужбоғнинг юқори қисмидаги чорвабоп адирни шудгор қилдириб ташлади. Уша йиллар кўриқ ер оши русумга кирган, қалам аҳли чўл баҳодирлари шаънига ҳамду санолар ўқиб турган пайтлар эди. Учқур газетачиларнинг мақтовларига учиб, Раис II га ўхшаш раҳбарлар халқнинг миллион-миллион пулини шудгорларга кўмиб ташлашгани бугун сир эмас. Хуллас, ҳар йили кўкламда қизғалдоқлар солланиб, майсага бурканиб ётувчи адирлар олтмиш бешинчи йилнинг баҳорида кўнғир тус касб этди. Этакдаги ёбон билан бировнинг иши йўқ, эл буёққа кўчи чиққан. Чигит ташиб келган — ким, ариқ қазийтган — ким. Ҳозир ўша даврларни қоралашдан қўли бўшамётган газетачиларимиз олтмиш бешинчи йилларда Раис II (ва шу хилдаги раҳбарларнинг) атрофида гирдикапалак бўлишган, «Эндигина бошланган қўшиқ...» дея улар «журьят» билан қўл қаранг «улуғвор» ишлар мадҳ этилган, бунга уларнинг қаламлари гувоҳ! Бўяб-бежалган қоғозлар гувоҳ! Эл гувоҳ, она юрт гувоҳ! Афсус шундаки, Раис II ҳам, унинг ҳайбаракаллачилари ҳам бу тошлоқ ерларда икки дунёда ҳам пахта етиштириб бўлмаслигини кўриб-билиб туришган, шуни ҳис қилишган, бироқ тескарисини ёзишган. Бу — касалликка айланган эди ўзи. Раис IIнинг қоғоз ҳайкалини ясаган журналистни биламан. Яқин-яқинга довуру у катта бир газета редакциясида ишлар, инқилобни ҳам ўзи қилгандек, ҳукуматни тузиб мамлакатни ҳам ўзи тебратиб тургандек ҳеч кимга йўл бермай ғира-шира коридорни тўлдириб юрар эди. Кейинги ўн йилда у республика ҳаётидан буткул узилганига ҳеч шубҳа қилмайман. Шу одам хонасида ўтириб юртда бўлаётган ишлар ҳақида — газета орқали — юртдошларига «чўпчаклар» айтиб берар эди. Гарчи, ташқарида қор учқунлаётган ва пахтанинг урвоғи ҳам қолмаган бўлса-да, бу кишим: «Олтин қўлли Фалон теримчи кеча йигирма беш килограмм «оқ олтин» териб, Ватан хирмонида тўкди» дея лойф уришдан ўзини сира тия олмасди. Сўнг бу рақам айтғулик эмасдек туюлар эди шекилли, хабари босмахонага тушмай туриб «ўттиз беш кило» деб ўзгартирар, ярим оқшомда эса саҳифани бўяб, кўрсаткични «олтмиш»га еткизар, шундан кейингина кўнгли жойига тушиб, бир оз енгил тортар эди.

Касаллик бу! Қачондир талаб шундай бўлган, шу руҳ қонларга синган — қуш уясида кўрганини қиладди. Сўзга масъуллик йўқолгач, газеталар ердан оёғини узиб олган. Йиллар мобайнида бу асорат сақланажак. Қаҳрамонимиз сувратини ўтда куймас, сувда чўкмас баҳодир таққосида чизмасак, ахир, ҳалиям кўнглимиз тинчимайди-ку!..

«Гапни сочдай бурама», дейди шоир. Гапни сочдай бурашимга сабаб — ўша йил биринчи сентябрь куни қоқ тушда радио орқали наволарга йўғрилган шундай хабар таралди: «...Ғужбоғлик қалби қайноқ чўлқуварлар уч юз гектар кўриқ ва бўз ерни ўзлаштириб, ҳар гектар бошига ўттиз центнердан «оқ олтин» олишди. Кўриқ бригада шоввозлари бир кун ичида йиллик пахта тайёрлаш планларини ошиғи билан бажардилар. Шу кунларда улар мажбурият ҳисобига Ватан хирмонида дурдона топширишмоқда...»

Ҳолбуки, Ватан хирмонида бир мисқол ҳам пахта бўлмаган ўша пайтда.

Кўриқ ғўзаси қулоқ бергани рост, лекин адирга сув чиқариб бўлмади — тошлоқ ерга сингиб кетаверди. Аввал ариққа целлофан ётқизилди, бунинг нафи тегмагач, қувур ташиб келинди, одамлар жонини жабборга бериб кечаю кундуз югурди, бироқ ҳеч натижа чиқмади, шунда Раис II маҳв бўлган Наполеон каби мийиғида бир илжайди-да, деди:

— Зиммамиздаги катта ишни биз бошлаб қўйдик, келажак авлод буни давом эттиради!

Келажак авлод эса ундан ўша — мийиғидаги илжайишнигина мерос қилиб олди, астар-авраси чиқиб ётган ерга қайрилиб қарашмади ҳам. Икки орада ўша жойлар асрий кўрку тароватидан жудо бўлди, ҳам чорванинг ризқи қирқилди...

Ибтидонинг интиҳоси бор. Интиҳо шу бўлдики, хўжаликнинг бурунги шухратидан асар ҳам қолмади. «Даромад» деган атама колхозчиларнинг луғавий бойлигидан чиқариб ташланди. «Андоқ урдиларким, тиззасигача ерга ботиб кетдилар» деган каби кетмакет зиён шундоқ зарба бўлиб тушдики, хўжалик саккиз миллион қарзга бўғзига довуз ботиб кетди. Айни шу пайтда район миқёсидаги раҳбар ўзгарди, бир пайтлар у билан нон-қатиқ бўлган агроном, гарчи уқувсиз бўлса-да, ҳоқимиятни тортиб олди ва Раис III сифатида тарих саҳнасига чиқди. Ёшини яшаб, ошини ошаган собиқ раҳбар биров хотинини тортиб олгандек қуйиб кетди. Раис III эса ҳамма ишни бир четга йиғштириб собиқнинг қавму қариндошларига қарши курашни бошлаб юборди. Раис II нинг кўёви — қишлоқ Совети раиси, яна бири — бош ҳисобчи, хуллас, кутубхоначига довуз унинг кимидир эди. Раис III булар билан шу олишгандан олишди, то амалдан кетгунича. Табиийки, «собиқ»чилар ҳам қараб туришмади — Раис II ёпирым деб мук тушди-да, бошлаб юборди-ку — ёзишни! Худонинг берган куни унинг уйида йиғин, иғво, фисқу фасод, ёза-ёз! Худонинг берган куни идорада тафтиш...

Оқибат, Раис III тугул ҳатто унга қўшиб район раҳбарини ҳам «ағдарилди». Лекин қайтиб унга — «собиқ»қа амал насиб этмади. Жиловни олиб кетган Раис IV қилин қирқ ёришга қобил экан. «Кел эй, сен ҳам е, мен ҳам ейман. Ҳаммамизга етади», деди-да, собиқ Раис (II)ни иззат-икром билан кўтарди, ўзининг ўнг қўли — бош ҳисобчи этиб тайинлади. Унинг қавму қариндошларини қўллаб-қувватлади. Узи шуларнинг аравасига миниб, шуларнинг қўшиғини айтиб... узоқ кетди. Даставвал у бош лойиҳани бузди — ерни сотди, унинг даврида колхознинг қўйларига «қирғин» келди, моллар пулга айланиб кетди. Э-э, нималар қилмади у. Куппа-кундузи дабдурустан одамларнинг чўнтагига қўл суқди, ҳой нокас, нима қиялсан ўзи, дейдиган забон топилмагач, оз қолди-ёв — бутун бошли хўжаликни пулга қақиб юборишига!..

Элнинг тилига кўчган гап рост бўлса, ўша кимса шу мартабага бир ўтириб кўриш учун бир неча боғлам элликтиликни тегишли кишига берган экан, шунинг ўрнини тўлдириш учун элни у беомон талади. Ва олиш-беришга кенг йўл очган раҳбар сифатида хўжалик тарихига кирди. Тақдирнинг ўйинини қарангки, у жимжимадор имзо чеккан юзлаб «Акт»лар яқинда қайта бошдан, махсус ўрганилди, судда асқотди. Жиндай лофи билан айтиш мумкинки, уларда бутун бошли шахарлар барпо этилгани, кейин ўт тушиб ёниб кетгани қайд этилган эди...

Шахсдан кейин ҳоқимият тепасига чиққан раҳбарлар автобусга чиқиб-тушаётган йўловчиларни эслатади менга. Зеро, уларнинг ичида юлғичи ҳам, иғвогари ҳам, бузуқиси ҳам, чўнтакесари ҳам бўлиши табиий-ку!

Ушаларнинг биронтаси — хўжаликни бир четга қўйиб туралик — ўз қишлоғида, ҳатто ўз уйида, яъни ҳовлисида бир туп ниҳол эккан одам эмас, ҳойнаҳой, бундай ниятнинг ўзи бўлмаган уларда. Ҳали айтганимдек, ҳар қалай, улар ҳоқимият тепасига чиққан даврлар бошқача эди — мартабага мишиш учун бошда созуриш, кейин харажатни уч-тўрт ҳисса чиқариб олиш ақидага айланган эди. Шу йўлни тутган кимсалар нимаси биландир иффатидан айрилган енгилеёқ қизчаларни эслатади менга. Раҳбарлик уларнинг назарида, хонлиқдан ҳеч тафовутсиз, катталарнинг ялоғини ялаш, ўзгаларни то-бун этиш, муте ҳолида кўриш, эзиш, давру даврон созуриш уларнинг иш принципига айланган эди. Ўтган чорак аср бадалида хўжаликда дурустроқ бир боғ барпо этиш у ёқда турсин, ҳатто бир туп ниҳол экилмагани шундан.

Хўжаликнинг сўнги раҳбари — Раис VII, албатта, ишдан олинишидан бурун — Қримга — дам олишга кетатуриб, Тошкенти азимга бир қўниб ўтди. Гапдан гап чиқиб, ўшанда колхозга битта «Жигули» ажратилганини, шунинг ўғилчага олиб қўя қолай, деб уринганида айримлар қитмирлик қилишганини, ахийри, қурғурни кўпболали бир она номига расмийлаштириб, бир амаллашга мажбур бўлганлигини айтиб нолинди. «Одамлар чатоқ бўп кетяпти, ука, — дея зорланди у, — тунов куни бир янганг билан ўйнаб келай, деб шу йўлланмаларнинг кетидан тушсам, яна шу гап-да!..» «Бари бир эвини қилибсиз-ку?» дедим мен. У мийиғида кулди: «Ҳозир артист бўлмасанг, кун йўқ, ука. Бу савилниям бир сувчининг номига... нима десам экан сизга, хў-ўш, хулласи калом бир сувчига берадиган бўлди! Жўрттага шундай қилдим. Касаба союзинг қарориниям чиқартирдим. Бир пайт қарасам, ҳалиги сувчи келяпти — ҳалослаб. «Халос қилинг шу балодан, раис бува!» деб шу ялинди, шу ялинди. Чўнтаги тешик бечоранинг, сариқ чақаси йўқ, Қримга борармиди у! Ҳа-ҳа-ҳа!»

Унга нима ҳам дея оласиз? Янгамизни, очиги, бир сатангни эргаштириб кетди — Қримга!

Дарвоқе, уч-тўрт йилча бурун мана шу кимсага бир тирғалганман: «Устозингиз чангини чиқарган жойларни боғ-роғ қилса бўлмасмикан?»

«Боғ?!» — У алайно-ошкор ижирғанди.

«Чинор-пинор, эҳтимол, гужум экиш керакдир? Ҳар қалай, ўрмон қип юбориш мумкин-ку?!»

Шундай қилиш қийин эмас, буни у биларди. Лекин қориннинг сувини қимирлатиш — азоб. Жонини койитиб нима қилади. Тинчгина юриб, пича йиғиб олади, ундан кейин... қиёмат қўпмайдими.

«Устозинг де?..» — У, Раис IIга таассубан мийиғида кулди, кейин, бировнинг ишига тумшуғингни суқма, деган каби тағдор қараш қилди-да, бурилиб нари кетди.

Мана шу кас — бундан чорак аср илгари — лаққабаликниқидай мўйлабини осилтириб, хипчагина бўлиб юрар эди; бир йиғинда у комсомол-ёшлар номидан сўз олиб, минбарга чиққан ва «урилган» Шахснинг ортидан тош отган: «У ёшларнинг йўлини тўсди. У ёшларнинг кучидан қўрқди. У — амалпараст, порахўр, муттаҳам эди. Биз бундайлардан ҳазар қиламиз!»

Иш сўраб келганимда у мени ҳақорат қилган, сен ўқишга пул бериб киргансан, пул бериб ўқигансан. Қовоққалласан! Балониям билмайсан. Хоҳласанг бор, бригадир бўл, ишни ўрган, кейин кўрамиз, деган. Ҳатто амаким ўртага тушганидаям... жойидан қўрқиб...»

Бир ҳафтадан сўнг гап чиқдики, Раис II уни қақариб комсомол ташкилотига котиб бўлинг, деган эмиш.

Уша пайтлар биз алвон галстук таққан кашшофлар эдик, кимдир, кўчаларга ном қўйсақ шаҳарникидай бўлади, дедию гурра унинг — котибнинг ҳузурига бордик. Гапимизни эшитиб у ишшайди, сўнг товукларни қувган каби ҳайдаб юборди бизни.

Саксон бешинчи йилнинг кузида Ғужбоғга бориб, ёқа ушлаб қолдим — увада чопонда биллур тугмадай — кўча бошидаги уйлар деворига бир варақ қоғоз ёпиштирилган ва унда бу «Фалончиев номидаги кўча» эканлиги қайд этилган эди. Ана томоша сизга. Айтишларича, қайта қуриш экан бу! Раис VII тушмагур қайта қуришга энди «киришган» чоғида суддан чақириқ қоғози келипти. Кейин у Тошкентга келиб, касалхонада ётди. Бир кун банагоҳ сим қоқди: «Ётибмиз, мусофир юртда. Кўринмайсиз? Бир мундай кўнгил сўрайин, демаясиз?» Бордим. Бежо. «Юрак — чатоқ, — дейди, — одамлар айниб кетди. Бизнинг ҳам оёқдан тортишяпти. Ишқилиб, ўзи сақласин... тухмат балосидан! Бу дейман, шунча йил итдай ишладик, партияга хизмат қилдик... Неужели инобатга олмаса?» Мен индамадим. «Емоқнинг қусмоғи бор. Сал мард бўлинг, ака!» дейишга забон йўқ. Юз амри иссиқ. Ахир, давлат омонат кассасида ишлайдиган синфдошим айтган — тилло заём ўзгарганида мана шу кас бир сумка заёмини янгилаб олган. Бу гапни мен ўз қулоғим билан эшитганман. Лекин начора... Зорлангандан зорланди у: «Булар нима қилишяпти ўзи, ука? Тошкентдаям ҳамма норозидир? Бизда — шундай. Юртни эзиб юборишди. Халқда гуноҳ нима? Емаса, ичмаса, ишласа, қулдай ишласа! Юқорининг топшириғини бажарса, тагин...»

Шоир дейдики, Кеча Елғон билан қўрқитган зотлар Бугун қўрқитарлар Адолат билан...

«Халққа ҳеч ким теккани йўқ-ку, раис бобо. Сўтнинг тўрлашига ўхшаб халқнинг тепасида бир қатлам пайдо бўлган эди. Шуни сидириб олишяпти, холос».

«Э, омон бўлинг! Мен қипманми шу қатламни? Кўп ўйлаб кўрганмиз, ука. Билмас экансиз-да, катта арава қаёққа қараб юрса, кичик араваям шуёққа қараб юради».

«Биринчи секретарь кесилдимиз?»

У эшитмаганга олди. Орадан бир ҳафта ўтгач, гап чиқди, унинг қўлига кишан солиб касалхонадан олиб чиқиб кетишибди.

Катта аравага эргашган кичик арава. Аравача. Улар йигирма беш йил бадалида хўжаликнинг бешигига кириб ётишди — унинг тишига довури қоқиб олишди. Бу нокаслар кирдикори адабий қаҳрамонлардан бирини эслатади кишига, япон адабининг шундай ҳикояси бор: бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлган чол хорижий мамлакатдаги қаҳвахонада қаҳва ичиб ўтириб, яп-янги харитани ёзади-да, унинг бир нуқтасига тикилиб юм-юм йиғлайди. Худонинг берган куни — шу ҳол. Ёшлар ҳайрон, кексалар ҳайрон. Ахийир, биттаси келиб, «ҳой, мўйсафид, тинчликми ўзи, мунча кўзининг сийдиғини оқизасан?» дейди. Шунда у хаританинг аксар қисмини чўлғаб ётган мовий океанга термулганча ўкраб юборади. Сўнг бир жойга ишора қилиб, «бир пайтлар мана шу ерда Япония деган мамлакат бўларди», дейди, тагин йиғлайди. Табиийки, бу ҳангомага шохид бўлганлар ажабланишади. «Унақа мамлакат борлигини ҳеч эшитмаганмиз. Харитадаям... йўқ-ку ахир?!» дейишади. Чол яна ўкраб юборади: «Ҳамма бало шунда-да! Уни сотиб мен еб қўйганман...»

Район миқёсидаги Янги раҳбар яқинда қўлидан иш келадиган кадрлар тақчиллигидан нолинди, ўрмонга ўт кетса ҳўлу қуруқ баравар ёнади, деди у, ишнинг уҳдасидан чиқадиганлар ҳам анавиларга қўшилиб «тойиб» кетишди. Буёғи тангроқ — ёшлар оз эмас, кўтаряпмиз, рости, ярқ этиб кўзга ташланганлари кам. Бўладиганлари тегирмонни юргизгунича ҳали йиллар ўтади...

Вақт эса кутиб турмайди.

Уша — Шахсдан қолган қишлоқни айланиб юриб, ғаройиб бир янгиликка дуч келдим: тагин симёғочларча чироқ ўрнатилибди, тагин кўчалар кечалари ҳам сўтдай ёруғ бўлар эмиш! Ҳамюртларимдан бири, шундан мамнун шекилли, мана, биз ҳам қайта қуришни бошлаб юбордик, деди, янги раисимиз ёш-да, ҳали кўп ишлар қиладиган кўринади!..

Қайта қуриш!..

Алам қилмайдими бу?! Яна ўзинга таскин берасан: ахир, инқилобий музаффарият ҳам дафъатан Ильич чироқларида жилва қилган эди-ку! Ҳа, шундай. Лекин нега менинг ҳамюртларим йигирма беш йил бурун ҳам мана шу симёғочларда худди ана шундай чироқлар чарақлаб турганлигини унутди қўйишган? Нега улар Шахснинг номига қора чаплашади? Нега унинг хизматларидан кўз юмишади? Этьироф этгилари келмайди? Нега?

Англашимча, унинг олдида вақтида зир титраб турган кимсалар ўзларининг ғариб ва нотавон эканликларидан ижирғанишган, шу нафрат ич-ичидан уни ёмон кўришларига сабаб бўлган. Унинг гуноҳи — эл қатори бўлмаганлигида. Унинг гуноҳи — ҳаётни ҳаракатга келтирадиган «ўрта қатлам» билан муроса қилмаганлигида. Эҳтимол, Каттага уни ёмон кўрсатган, эҳтимол, уни йиқитган ҳам аслида шулардир. Ҳар қалай, бу ишда шубҳасиз уларнинг қўли бор. Шундай экан, қаердаки унинг номи тилга олинса, қаердаки унинг хизматлари эсланса, муқаррар ичларидан қиринди ўтади. Қабиҳ кирдикори ва тубанликларини кишилар юзларига солаётгандек бўлади. Бу — нохуш, албатта. Шу боис улар Шахснинг номини диллардан бутунлай ўчириб ташлашни лозим кўришган ва уни ёмонотлиққа чиқаришган. Қабиҳ, калтабин каслар фавқулодда заковат эгаларини кўра олмайди, уларнинг номини булғашга уринади, — Гелвещий шундай деган. «Пок ва бегубор бўлмаган кимса ифлослик орттиради ва тарқатади» (Гиппократ). Бундайлар мағзавага тушиб кетгач, келиб жамоат жойида силкинаётган ирkit мушукка ўхшайди. Хуллас, шундайлар элни заҳарлади. «Шахснинг ўзи қандай одам эди?!» Бу ҳақда ўйлаб кўрадиган одам бўлмади. Тинмай томаётган томчи эса тошни тешади.

Рост, ўша пайтда ҳам «Сен ёнмасанг, мен ёнмасам!..» дея бош кўтарганлар бўлган. Лекин битта дарахт ёнса, уни ўчириш маҳолми?!

Ғужбоғда бир қария бор: ёши етмишни қоралаган, лекин шу ҳолига на соқол қўяди, на мўйлаб. Эшилиб кетган галстугини таққан кўйи у шапка кийиб, зиёлинамо юради. Биз — болалар билиб-билмай уни мазах қилар эдик: «ёзғувчи». Одатда, бу тоифадан ҳамма ўзини четга тортади.

Вақтида у енг Ҳимариб ўртага тушган, Раис II билан қўлидан келганча олишган, Раис II зериккач, ҳа, ҳа, айнан — зериккач, уни ёнига чақириб, кўпчиликнинг олдида: «Ҳў-ўй, Тошбоев, — деган, — оёқостида мунча ўралашасан, а! Мақсадинг нима ўзи, айт?!» Тошбоев ловуллаб кетган: «Кўзбўямакаш! Кирдикорингн

очаман! Ҳақни қарор топтираман, билдингми?!» Раис II кулган: «Сен айтган Ҳақ қудратнинг туғи бўлади, Тошбоев! Бугун амал менда, демак, менинг айтганим — адолат! Дунё тескари айланиб мана шу курсига сен чиқсанг, сенинг айтганинг адолат бўлади. Унга довуру чиранма. Бефойда!»

Шу гапдан кейин ҳам Тошбоев билганидан қолмаган. Узлуксиз ёзган. Ахйри, бир оқшом яна уни идорага чақиришган, мажлис бўлишини ва унга дахлдор жиддий масала кўрилишини маълум қилишган. Шунда у бир амаллаб эшикка чиққан-да, қочган — худди ёш болага ўхшаб. Шу кетганча бориш мумкин бўлган идорага довуру борган. Эришгани шуки, партия билети ёнида қолган. Бари бир, орадан олти ой ўтгач, «Ёзғувчи» дея у фельетон қилинган. Ҳамон шу тавқиляна бўйнида. Шу-шу, элдан чиқиб қолди, лекин ёзишни қўйгани йўқ. Ноҳақликни кўрса — бас, ёзда, шунда кимдир текширгани келади, кимдир зиёфат беради, кимдир кимдир совға-салом ила кузатиб қўяди. Нега шундай, ахир? Бу киши нега «ёзғувчи»лик дардига чалинди? Неларни ёзаётир у? — Бу ҳақда ҳам ўйлайдиган одам бўлмади.

Ҳолбуки, ўтган давр ичида юзага қалққан ва ўйлаб кўришга арзийдиган саволлар оз эмас эди: меҳнат ҳарқанча оғирлашмасин, нега даромаднинг чўғи паст? Нега дастурхондан файз кўтарилди? Нега рағбат йўқ — ишлашга, ўқишга, яшашга?! Ўзгалар тақдирига лоқайд, худкоммиз, нега? Дарёлар, денгизлар, замин биз учун бегона — жондошлик ҳиссини унутганмиз; нега кўргиликка бунчалар бефарқмиз?!

Ўзини таниган ва муайян халққа мансуб бўлган ҳар бир киши табиий суратда ўйлаб кўрадиган саволлар эди бу! Давр кўндаланг қўйган муаммолар эди бу! Жисми-жонимиздаги оғриқ эди бу!

Бироқ саволларга жавоб топмоққа ношуд эдик. Муаммони илғамоққа ноқобил эдик. Аросатда оғриқни ҳам сезмадик биз.

Модомики шундай экан, ҳар қандай кўргиликка муносиб эмасмизми, ахир?!

**Машраб осилганда қаёқда эдинг!
Лорка отилганда қаёқда эдинг!
Суриштирганимидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало!
Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.
Нимасан! Қандайин сеҳрли кучсан!
Нечун томошага бунчалар ўчсан!
Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан сен, эй — оломон!!**

VII

Ғужбоғда юздан зиёд хонадон бор. Бундай қишлоқлар ҳўжаликда оз эмас. Ун минглаб аҳоли — Толстой айтмоқчи, беҳисоб тасодифларнинг уйғун келиши оқибатида — қирқ йил мобайнида атиги битта шахс ва бир неча уддабуру, удли-шудлини вояга етказди. Шахс, ҳар қалай, турмушга ислоҳ киритди, амалпарастлар эса кишилар қисматида ҳеч кечириб бўлмайдиган мудҳиш асоратлар қолдиришди.

Ўша — кўчалар номланган кезлар (саксон бешинчи йилнинг октябри), Раис VII ҳали эгардан тушганича йўқ — жон талвасасида, область миқёсидаги Янги раҳбарга ёқай деб ҳаммаёқнинг тўс-тўполонини чиқарган. Ит эгасини танймайди. Шундай кунларнинг бирида ҳеч қутилмаганда ўша Раҳбарнинг ўзи, ўз оёғи билан Ғужбоғга, тўғри хирмонбошига келди. Терим-

чилардан у гап олиб турганида ўзини ўтга-чўққа уриб Раис VII етиб келди ва тилини осилтириб унинг атрофида айлана бошлади. Шу чоғ бир қиз пилдираб хирмон сари кела бошлади: бошида қирқ килоча пахта.

— Узоқдан кўзиқоринга ўхшайди-я? Ҳи-ҳи-ҳи! — Раис VII бу гапи Янги раҳбарга маъқул тушмаганлигини фаҳмлади, дарҳол изоҳ берди: — Мен демоқчиманки... қизларимиз «оқ олтин»ни бошида кўтарадилар. Биз...

Қиз келди-да, бошидаги юкни итқитиб ерга ташлади, боши айланиб кетди шекилли, кўзларини чирт юмиб бир лаҳза тин олди, сўнг пахтасини бўлиб-бўлиб торозига илди.

— Ун етти... Йигирма... Тушгача терганингиз юз ўн беш кило бўпти! — деди ҳисобчи.

— Эшитдингизми, оқсоқол? — Раис гапни илиб кетди. — Бу Қиз ҳозирча саккиз тонна «оқ олтин» терди! Бизнинг фаҳримиз бу! Кечга довуру тергани икки юз эллиқдан кам чиқса уйига кетмайди! Ҳа, шунақа!

Қиз синиққина жилмайди. Янги раҳбар Қизга яқинлашди-да:

— Синглим, неча болангиз бор? — деб сўради. Хирмонбошидагиларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Дастлаб Раис VII ўзига келди, югуриб бориб у Янги раҳбарнинг билагидан тутди.

— Бу Қизимиз — юлдузимиз, оқсоқол. У билан беллашадиган марднинг ўзи йўқ! Бу киши умрларини пахтага тиккан!..

Қиз йиғламоқдан бери бўлиб турар эди. Ун уч йил бурун у мактабни битирган, турмушга чиқгани йўқ ҳали, ёши ўттиз бирда. Бундан буён ҳам унинг бахти очилишига, рости, ишончим йўқ. Бир пайтлар нозикниҳол қиз эди у, йиллар бадалида қўллари қабарибди, юзлари уруш кўрган эркакларникидек тус олибди, бўйи... Раис VII бир мушт уриб ерга қоқиб қўйгандек. «Умрини пахтага тиккан» ҳамтенгим от ўрнида арава тортган, тартаётган, тартавериб жинсий функциясини тамомила ўзгартирган, отга айланиб кетган кимса каби туюлади менга. Зеро, «Фақат ички, маънавий, оромбахш меҳнат кўпинча инсон кадр-қимматининг, шу билан бирга ахлоқий поклик ва бахтиёрликнинг манбаи бўлиб хизмат қилади» (К. Ушинский).

Янги раҳбар Қизнинг кўзларига эмас, оёқларидаги кирза этикка тикилган қўйи: — Раҳмат, синглим, — деди, — ширин жонингизни унча койитманг. Ахир, шусиз ҳам сиздан қарздормиз-ку! — Кейин у менга юзланиб, секин шивирлади: — Фаҳримиз, баҳтимиз дейди. Аслида мудҳиш фожиамиз бу!

Кечкурун бордим, Қизнинг туриш-турмушини кўрдим. Ўша — отадан қолган уй, ўша жиҳозлар...

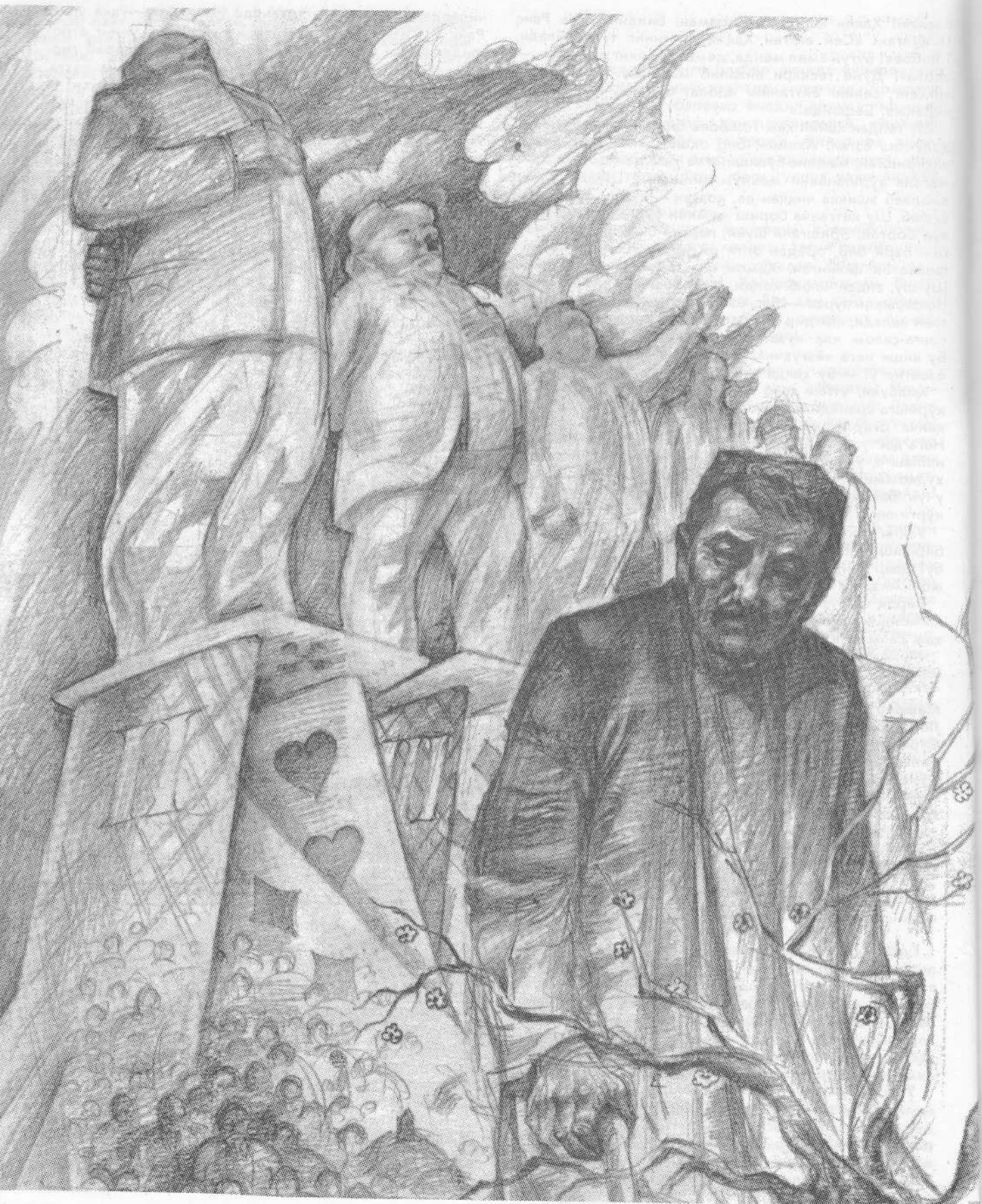
— Бутун бошли хўжаликнинг ифтихори бўлатуриби!..

«Билиб билмаганга олмасиз, а?» дегандек у тезгина қараб олди-да, лабини буриб синиққина жилмайди. Аксар аёлларга хос орли ва шикаста, тамкин ва беозор табассум эди бу. Яшириб нима, ҳеч кимдан ортиқ жойи йўқ унинг — эл қатори йигирма-йигирма беш сўм ойлик олади. Топгани тирикчилигига етмайди.

Ростини айтсам, мен тушунмайман бу халққа: жонини жабборга бериб азондан қора кечга довуру қирт-қирт кетмон чопади, елкаси шўрлаб сув тутади, жазирамада мияси қайнаб пахта теради, қўлига тегадигани эса йигирма беш сўм. Шукр қилади тагин, шукр. Нега? Нима учун?

На клубга ва на кутубхонага боради улар. На дала шийпониди мундай одамга ўхшаб дам олиш имкони бор. На кино, на концерт, на оммавий сайллар...

Улар учун, шоир айтмоқчи: «Ҳарҳолда, энг ширин таом бу — меҳнат, Энг катта идиш бу — сабр косаси».

Чорак аср илгари турмуш ҳар қалай маънилироқ эди-ку, ўша дамларни хотирлаб, ноқиллар куйидагича нақл қилишади: «Митингдан кейин полуторкага роса тикилишдик, машина лиқ тўлган эди, — деб эсларди руҳланиб Танабой. — Мен байрамдагидек кабина ёнида қизил байроқ кўтариб турардим... Бутун йўл бўйи ҳаммамиз кўшиқ айтдик... Тунда ҳам, биласанми, ўша қизил байроқни кўлимдан туширмаганман. Тунда уни ким ҳам кўради? Мен бўлсам, кўлимдан туширмай ҳамон уни ушлаб борардим... Бу — менинг байроғим эди. Тинмай ашула айтардим, хириллаб қолгандим, эсимда. Нега ҳозир шундай ашулалар айтмаймиз, а, Жўра?» (Ч. Айтматов.)

Бу ашулалар садоси қачон тинди?

Ялов кимнинг кўлида ўзи?

Нега ўшандай сайллар барҳам топди, ахир? Нега?!

VIII

Шахснинг даври ўтгач ҳам, табиийки, бурунги инерция давом этди. Элни изчил тарзда, муайян мақсад сари йўналтирадиган дирижёрлик руҳи сезилмасда, ҳаёт ўз оқимида давом этар эди. Кинолар, оммавий сайллар... Клубда ҳамон турфа хил учрашувлар бўлар, қиз-йигитлар ҳамон бадий ҳаваскорлик тўғрисида қатнаб, бир йигит шаҳардан қатнаб ҳамон уларга рақс ўргатар эди.

Май байрами арафасида клуб деворига қўлбола афиша осилди. Унда, байрам куни бадий ҳаваскорлар «Тоҳир ва Зухра» фожиасини намойиш қилиши қайд этилган эди. Тоҳир, ролида ўша — шаҳарлик йигит, Зухра — Раис II нинг тўнғич қизи. Қоработир...

Баногоҳ томоша қолдирилди. Тоҳирга суиқасд қилинди. Негаки, шоҳ қизи бўлмиш Зухрага «кўз олайтирган эди». Бор-йўқ гуноҳи шу! Қаттоллик эди бу! Қаттоллик! Даҳшат шундаки, бир эмас, бир неча қоработир бечорани уриб ўлдирган, жасадини эса катта йўлга чиқариб ташлашган. Жиноят қидирув органи ҳужжатларида марҳумни қандайдир юк машинаси туртиб ўтгани, ўзи эса ўлгудек маст бўлгани баён этилган. Боёқнинг ойназори — шўрлик аёл сочларини юмдалаб, қон йиғлагани, адолат истаб метин бўсағаларга бош ургани, охир-оқибатда хаёлотли бўлиб қолгани каттаю кичикка аён. Одамлар ўшанда денгиздай бир чайқалди, лекин қотиллар... вазмин кемалар янглиғ эмин-эркин устларида сузиб юрган қотиллар, ҳар қандай зарбага дош бериб қоядек керилиб турган Раис II, ҳокимият, куч уларни сескантирди. Уша — кўли қон кимсалар кейин ҳам хийла вақт даврини суриб яшашди.

Бу мудҳиш «операция»га дирижёрлик қилган Раис II эди. Кирдикорини у элдан яшириб ҳам ўтирмади, ошқора қилди. Унинг ёвуз қудрати кишиларнинг иродасини синдирди, кўзлар кўрқиб қолди.

Кейин у ҳеч тап тортмай хешу акраболарини тева-рагига йиғди, ўшаларга амал, ўшаларга обрў берди. Оқибат, тағин гуруҳбозлик, тағин уруғ суриш келиб чиқди.

Агар мен янглишмасам, якка ҳукмронликка ҳам Раис II «асос» солди. Хўжалик ҳаётини бошқаришда муайян ўрин тутадиган партия ташкилотининг котиби, агроном, инженер, ихтисосли ўзга мутахассислар аста-секин саҳнадан четлашди — фикр берувчи сифатида тугатилди. Улар қул қовуштириб туришга, раҳбарнинг оғзидан чиққан гапни маъқуллашга одатланишди. Шунинг касри улароқ алмашлаб экиш қозғаларга

кўчди. От-улов бартараф этилди, техникага гўё кенг йўл очилди, кейин йигирмадан зиёд терим машинасининг «пўлат этаги» олиб ташланди-да, тракторигина ишлатилди, холос. Шу тариқа халқнинг мулки сомондек совурилди...

Раис IV сендан угина, мандан бугина қабилида иш юритди. Умуммажлисда бир сувчи ўтинди: «Раис бобо! Магазинчилар кирсовунни йигирма беш тийиндан, бир кило оққандни бир ярим сўмдан сотишяпти. Инсофданми шу?» У айтди: «Мушук ҳам офтобга бе-корга чиқмайди, ука».

Раис VII тоши энгил, беқарор одам эди, замон но-тинч деди, курсисидан кўрқиб эл орасига айқоқчилар кўйди, тилёғламаларнинг бошини силади, ҳам ўзиники бўлган, ҳам йўриғига юрган мўминларни кўтарди, сафил кимсаларга мукофот улашди. У ва улар ношуд ва олчоқ башараларини қобиллик ниқобига ола бил-лишди, гуруҳ бўлиб бир-бирини кўтар-кўтар қилиш-ди, яъни шоир демишки, Юзингни бир кўрай десам кўлингни пардалар қилдинг...

Раис ким бўлмасин, қатъи назар, бу даврда хўжалик собиқ Раис II тасарруфида бўлди. Саҳнанинг ортида туриб бўлса-да, пир ва раҳнамо сифатида амалдагини бошқарган у. Кимки ишнинг кўзини билса — ўзиники бўлмас — қувғин қилди, кимки бош кўтарса белини синдирди...

Афсус-надомат шундаки, буларнинг барчаси — ҳеч қандай юзхотирсиз — элнинг кўз ўнгида қилинди, яъни шайтону лаин кишиларнинг елкасига чиқиб олди. Шунинг йўриғи йўриқ, дегани деган бўлди. Шу тариқа эътиқоднинг пойдевори заха еди, сўнг девори намиқди, зах тортиб нурай бошлади ва йиллар ўтиши билан бувим ишора қилган ўша кулбага жуда-жуда ўхшаб қолди у. Кишиларда Ишонч йўқолди.

Лоқайдлик шундан. Ноумидлик шундан. Яхши билан ёмоннинг, ҳалол билан ҳаромнинг фарқи йўқолганлиги шундан. Юздан ҳаё, дилдан диёнат кетганлиги шундан аслида.

«Эҳтимол, сиз айтгандайдир. Гарчи шундай бўлса-да, ишлаган улушини талаб қилишга ҳақли-ку? Наҳот шунга ҳам қурб йўқ уларда?!» дея сўрарсиз. Англашим-ча, изчил давом этган аянчли кўргиликлар кишиларни зада қилиб кўйди. Шоир айтгани каби — юракларга қадар чекинди улар! Шунга чидаб, мутеликка қаноат пайдо этишди. Бундай кўйга тушганлар битта, мингта эмас ахир, кўпчиликни ташкил этади — иқлим яратадиган шулар!

Улар учун боғда бир ниҳол кўкарди нима-ю, кўкармади — нима! Улар учун Шахс яхши одам бўлди нимаю ёмон отлиқ бўлди — нима! Улар — лоқайд, бориға шуқр қилишади; нега — шуни ўзлари ҳам идрок этмаган ҳолда бағоят хотиржам ишлайверишади. Улар бирон нарсани ўзгартириб юборишга қодир эмас, чунки бир маҳаллар чўғланган орзуларини кул босган, фикрлари ўтмаслашиб қолган, журъатлари адо бўлган — руҳ синган. «Чўлга жўнаш керак, деб буюришди — биз кетавердик...» — кишиларимиз табиатига нақадар уйғун гап («Оқ олтин» устидаги қора кўланка», «ЛГ», февраль, 1987 йил). Капитолина Кожевникова билан Владимир Соколов буйруққа бўйсинган муте инсон қисматини шундай изоҳлайди: «Йигирма йил давомида Сирдарё областида кўним топмади, Жиззахга кўчиб ўтди. Энди, қариганда, пенсия ёши-да, эҳтимол, набиралари ва болалари билан шу ерда яшаб қолар? Чол бошини чайқади, тилини чалпиллатди. Йўқ, Булунғурга кўчиб кетади. У ерда ажодлар-ди қарби бор, ҳақиқий ватани ўша ерда. Уғиллари ҳам бу ерда яшашни хоҳлашмайди...» Уша чол шу майлни,

гарчи ёши бир жойга борган бўлса-да, йўқотадиган ҳеч вақоси бўлмаса-да, рўйирост катталарга айта олмайди. Сабаби қуйидагича дейди муаллифлар: «Бу сизга ҳақиқатни ҳатто яратганинг башарасига ҳам тик боқиб айтиб юборадиган Пенза ёки Ярославль остонасидаги колхоз эмас. Бу мураккаб анъаналар барқарор бўлган Ўрта Осиё...»

Этирозга ҳожат йўқ. Шундайку-я, лекин гап фақат мураккаб анъаналарнинг барқарорлигидамикин?! Мураккаб анъаналар кўчки каби босиб ётгани маҳали ҳам унинг бағрини тигдек тилиб, зулмга қарши бош кўтариб чиққан чинорлар бўлган-ку! Спитамен, Муқанна, Абдулла Набиев, Нурхон, Ҳамза... Ахир, тўлиб-тошиб баҳор келганда тошни ёриб тошлолалар чиқади-ку! Шу маънода айтиш мумкинки, иллатнинг илдизи бошқа ёқда: инқилоб етмишга тўлаётир, мабодо, шу етмиш йил бадалида ўбдан тарбия берилганида борми, анави теримчи Қиз ҳам, мана бу Чол ҳам яратганинг башарасига тик боқиб кўнглидаги гапни рўйирост айтиб юборган бўлар эди!..

IX

...Она қишлоғим манзараларини қандайдир мусавир бундан йигирма беш йил бурун чизган бир суратга менгзадим. Уша мусавир гўё оламдан ўтган-у, сурат қиёмига етмай қолган, турфа ранглар билан у бойитилиши, сайқал топиши, чирой очиши керак, бироқ шуни қилишга қодир кишининг ўзи йўқ!

Ҳолбуки, ўтган давр ичида озмунча оилада бешиктўйи бўлмади. Озмунча йигит-қиз олий маълумот олмади! Лекин юрт ташвишида ёниб яшайдиган юрагида ёли бор фавқуллодда шахслар камлигидан ҳамон раҳбарлар нолишади. Шунда беихтиёр ўйлаб қоласан киши: нега мактаб таълими бизни шунга йўналтирмайди? Ахир, Гелвеций таъбири билан айтганда, индивид ва жамият фойда кўрадиган эзгулик ҳам фазилат уруғларини дилларга сочадиган тарбия-ку!

Тарбиячилар эса, афсуслар бўлсинки, кўзи ожиз кимсанинг серқатнов йўлдан ўтиб олишига ёрдам бериш олижаноблик, деб уқтиради ҳамон. Бировнинг сариқ чақасини топиб олган худо ярлақаб эгасига қайтарса, улўф фазилат саналади. Ҳолбуки бу ҳар бир кимсанинг, оддий инсоннинг бурчи, холос.

Қорчагинларга ҳавас билан улғайдик биз. Лекин Павел бўлишимизга давр имкон бермади. Негаки суягимиз кунни кеча қотди. Қорчагин эса ўттизинчи йилларнинг қахрамони эди, ўз вақтида у қиларини қилди. Бизнинг йўлимизда, табиийки, бу куннинг муаммолари тўсиқ бўлиб турар, бунини ечишга эса ҳали тайёр эмас эдик...

Биз ғалаба ҳақидаги минглаб киноларни кўрдик, беҳисоб китоб ўқидик. Матросов, Собир Раҳимов кабилар идеализмизга айланди («Тайёр эдим Раҳимовдай бўлгани фидо, Ўйлар эдим, дўстлар учун жангга ярасам»). Уруш-уруш ўйнаб эсимизни танидик, не-не «жанглар»да боболар мисол жасорат кўрсатмадик. Бу майл ҳамон бизда кучли, ҳамон у қонимизни қиздиради. Аслида шунга эҳтиёж борми ўзи? Ахир, тўйда аза очишмани каби азада кўшиқ айтилмайди-ку!

Қасалхонада ётган Раис VIIнинг нолингани эсимда: «Бола-чақа деб... Э, падарига лаънат уларнинг! Етти ўғлим бир пичоққа соп бўлмади!»

Тарбиянинг яроқсизлиги билан изоҳланмайдими бу? «Инсон қалбига бугун экилган яхшилик уруғи орадан ўн йиллар ўтгач униб чиқиши илмий асосда олдиндан кўрилмаса, шундай маҳорат касб этилмаса, тарбия — ибтидоий томошабинликка, тарбиячи — саводсиз зна-

гага, педагогика — фолбинликка айланиб қолган бўлур эди. Келажакни илмий асосда олдиндан кўра билиш керак — педагогик жараён маданиятининг моҳияти мана шунда» (В. Сухомлинский).

Таълим ва тарбия ўйинчиларнинг футболдан бурунги машқи сингари вазифани ўйнаши лозим эмасмикин? Мурғак қалбни парвариш этиш, унинг имкониятлари очиладиган йўлга солиш, давр гарданига юкланган вазифани теран англашига хизмат қилиш — шахсни юзга чиқариш, назаримда, тарбиянинг асосини ташкил этади...

«Одам боласи шуни унутмасинки, бу дунёнинг ижодкори ҳам, соҳиби ҳам у» (Р. Роллан).

X

«Озмунча гуноҳ қилмадим, бу — рост. Ва лекин ҳеч қаерда оқар сувга банд қўймадим, ҳеч қачон унинг йўлини тўсмадим, яъники энг оғир гуноҳдан тийилдим, бу ҳам рост!» — кўзини юматуриб Шахс шундай деган.

Бувим эса нураб бораётган кулбага ишора қилиб: «Мана шу уйда сенинг киндигингни кесганмиз, болам!» деган, сўнг мийғида кулган. Зеро, унинг уй дегулик суроби ҳам қолмаган, аллақачон сувоқлари кўчиб, зах тортган девори емирила бошлаган эди. Худди шу каби йиллар шамоли аъмолу эътиқодимизни озмунча емирмади, озмунча ҳисларимиз унинг намиққан тупроғи каби уқаланиб тушмади ерга! «Ўтма номард кўпригидан, Қўй, оқизсин сел сени!» дея қўшиқлар таралган бу заминда не-не ўзгаришлар бўлмади. У эврилди, одамлар эврилди, эътиқод эврилди.

Оқибат...

...араванинг ўқидан чиққан филдираги каби кишилар кутилмаган тарафга қараб оғиб кетишди. Табиийки, филдиракнинг қайгадир бориб, қулаши, сўнг турғун — қотиб қолиши муқаррар эди. Худди шундай бўлди ҳам. Улус қандай тирикчилик қилаётгани билан, бу ёруғ оламда нелар содир бўлаётгани билан, ҳаётнинг муаззам дарёси қаён оқаётгани билан на Катта қизиқди, на кичик. Азонда қумғон қайнатиб бир пиёла чой ичиш, хуфтонга довура кетмон чопиш, кечқурун ёнбошлаб бемаъно кинолар ҳақидаги бемаъно янгиликни тинглаш — эл учун; план ва мажбурият, бойлик ортириш — айрим раҳбарлар учун одатий ҳодисага, кунлар мазмунига айланди. Одамлар йиллар бадалида тўрт девор орасида қолган каби зиқланиб яшади, руҳан толиқди, охир-оқибатда умид ва ишончдан буткул айрилди, ҳаммасига этак силқиди. Шу боис басма-бас йиллар ўтди-ю, кўчада ётган тошни бир четга олиб қўйишга ҳеч кимнинг ҳоли келмади. Шу боис бутун бошли хўжалиқда кўзни қувонтирадиган катта бир ўзгариш содир бўлмади.

**Кўлар ўзгармагани каби
Тераклар ўзгармагани каби
Палахмон ўзгармагани каби
Ўзгармаганимиз ўша-ўша...**

Шавкат шундай деб ёзади: Болалар, кампирлар, чоллар мудрайди, меҳнаткаш қўллари ёзиқлигича, бу доно йигитлар, бу доно қизлар ухлайди кўзлари очиклигича...

Шулар орасида, агар, юрагида ўти бор бирон йўлбоши бўлганида, жиллақурса, ҳар баҳор уйларни оқлатиши, Раис II рангини сомон қилган ерларда боғ барпо этиши қийин эмас эди-ку! Қабристонларни обод этиш қийин эмас эди-ку, ахир! Ҳолбуки, ўшаёққа сув чиқарайлик деб этакдаги далаларни шўрлатиб юбо-

лаб бераверсин. Ким унга қаршилиқ қияпти? Ҳеч ким. Маблағи йўқми? Бор — давлатга ҳар йили миллион сўмча фойда келтиряпти-ку. Мана шу фойданинг маълум қисмини уй-жой фондига сарфласин, вассалом. Устига устак, комбинат хўжалик ҳисобига ўтати.

Дарҳақиқат, ижроқўм қарори бўйича, маиший комбинат ихтиёрига икки юз квадрат метр жой ажратилади. 1988 йилда комбинатнинг муҳим тармоғи бўлмиш «Зангори экран» устaxonасига янги бино қурилади. Қурилишга кетадиган барча сарф-харажатларни хўжалик ҳисобига ўтган маиший комбинат кўтаради. Ишчи ва хизматчиларга қачон уй қурилади?

Хўш, комбинат ўз хизматчиларини уй-жой билан таъминлаши мумкинми?

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш комбинатининг директори Ш. Раҳмонов:

— Таъминлаши мумкин, албатта. Лекин 1990 йилгача хизматчиларимиз талабини қондириш имкониятига эга эмасмиз. Чунки комбинатимиз бўйсунадиган область трико-таж бошқармасининг давлат банкидаги жамғармаси минус беш миллион сўмдан ошиқроқ. Биз аввало қарадан кутилишимиз даркор. Шундан кейингина ўз хизматчиларимизнинг турмуш шароитларини яхшилаш ҳақида чинака-мига қайғуришимиз мумкин.

* * *

Шерали Мамадалиев Иштихон район аҳолига маиший хизмат кўрсатиш комбинатининг йўлланмаси билан Фарғонадаги аҳолига маиший хизмат кўрсатиш техникумига ўқишга борган. 1978 йили техникумни тамомлаб, Иштихондаги маиший хизмат пунктида иш бошлаган. Сўнг 1979—1981 йилларда Совет Армияси сафида хизмат қилди. Ҳарбий хизматдан қайтгач, Мусалламга ўйланди. Оиланинг тўнғич фарзанди Нилуфар 1982 йилда туғилди. Дилноза опасидан бир ёш кичик. Кенжатай Умид эса: «Полвон, нечига кирдингиз?» деб сўрасангиз, бош бармоғини букади-да: «Ана шунга кирдим», дейди.

Нилуфар ҳозир боғчадаги қизалоқларнинг саркори. Тили бийрон: савол беришни яхши кўради.

— Дада, бизга қачон уй беришади? — деб сўрайди у.
— Йигирма биринчи асрда...
— Йигирма биринчи аср қачон келади?
— «Пахтакор» Чемпионлар кубогини олган йили ёки Гарри Каспаров тахтдан тушган заҳотиёқ йигирма биринчи аср бошланади.
— Ушанда туянинг думи ерга тегадими?
— Ҳа. Бундан ташқари, сенинг кокилларинг товонингни ўпади ўшанда.
— Кейин йигитлар мени талашиб дуэлга чиқишадими?
— Йўқ, у пайтларнинг йигитлари сенга бағишлаб ғазал тўқишади, холос. Энг ботир ошиқ — Сардор «кўчирма»сини ўқиб беради:

Иштихонда бир дарвоза бор,
Остонаси гулга кўмилган.
Унда яшар бир парирухсор,
Иштихонда бир дарвоза бор,
Ҳайҳот, уни очолмадим ман.

Қорангни кўрса оёғи қалтирайдиган ўн минг ошиқ эса кўкрагини захга босганча қирқ кечаю қирқ кундуз юм-юм йиғлаб-йиғлаб, охири тақдирга тан берадилар — ота-оналарига маъқул тушган қизга уйланадилар ва тўнғич фарзандларининг исмини Нилуфар қўядилар.

— У, ҳадемай бутун дунё гулзорга — «Нилуфарлар водийси»га айланиб кетар экан-да!

... Кейин Дилноза ҳам ўн саккизга тўлади. Шубҳасизки, кимдир унга кўнгил қўяди.

— Дилноза, осмондаги ойни олиб берайми? — деб сўрайди Улугбек.

— Нима бало, сиз мунажжимсиз — шахсий расадхонангиз борми?

Йигитдан садо чиқмайди, каловланади, қулт-қулт ютинади. Дилноза эса ўйнаб-ўйнаб йўлида давом этаверади.

Юраккинаси жиз этмагунча ҳеч кимга бўй бермайди: Нилуфар опасидек, ўн минг кишилиқ замонавий «қуrolланган» «армия»ни битта ўзи ётқизиб-турғизаверади, йигитларни оёғи қуйган товукдек зув-зув югуртираверади — «Ҳа азаматлар, бўш келманглар, машқда оғир бўлса, жангда энгил бўлади!»

Насиб этса, Умид оғиркарвон йигит бўлиб етишади. Чунки ҳаракатлари қатъий, гашини келтирган болани чимчилаб ола борми, йиғлатмагунча қўйиб юбормайди. Айтиш мумкинки, кунларнинг бирида у дунёдаги энг асов қизнинг билагидан шартла ушлайдию:

— Атрофингизда гирдикапалак бўлиб юрган жўжахў-розларга айтиб қўйинг, мен сизга уйланаман. Яна бирортаси хиралик қилгудай бўлса, табака қиламан, хўпми! — дейди. Тўғри, ҳозирги замон қизлари анойи эмас, пинагини бузмай: «Жиннимисиз?! Барибир мен сизга тегмайман!» дейишлари ҳеч гап эмас.

Хуллас, ошиқ-маъшуқлар йигирма биринчи асрга юракларини ҳовучлаб қадам қўядилар. Ва яна-тагин: «Битди кўп захминг ва лекин ишқ захми битмади», деб айтадилар.

Лекин охири барибир муҳаббат тантана қилади — оила қурилади. Аршу аълода парвоз қилиб юрган «космик кема» ерга оҳиста қўнадию бирин-кетин асалдан ҳам ширин фарзандлар дунёга келади. Тўнғич фарзандга Нилуфар деб исм қўядилар. Нилуфарнинг тили чиқади...

Бийрон қиз дадасини саволга тутишни яхши кўради: — Дада, бизга қачон уй беришади?

— Билмайман. 1981 йилдаёқ ижроқўмга ариза берган эдим, — дейди Шерали қизалогини опичлаб.

1984 йили Умид туғилгач, Шерали ижроқўм идорасига борди. Назарида, янги уйнинг калитини чўнтагига солиб қайтадигандек эди. Лекин калит туғул ўз қўли билан ёзган аризаси ҳам, аризаси қайд этилган дафтар ҳам топилмади. Ш. Мамадалиев уй-жойга навбатда турган расмий рўйхатдан «тушиб» қолибди. Ижроқўмдаги уюм-уюм қоғозлар роса ағдар-тўнгар қилинди. Охири:

— Ариза бермагансиз. Нега бошимизни қотирапсиз? — дейишди унга.

— Котибага ўз қўлим билан топширганман-ку! — деди Шерали тутакиб.

— Хўш, нима учун темир дафтарга аризангиз қайд этилмаган?

— Темир дафтар менинг чўнтагимда эмас, сизнинг темир сандиғингизда туради, яъни менинг аризам не сабабдан дафтарга қайд этилмаганини ҳам Сиз билишингиз керак, хўпми!

Бироқ, аризанинг «тақдири»ни ҳеч ким билолмади. Ноилож «бедарак йўқолган» деган қарорга келишди. Шералига янгитдан ариза ёзиш таклиф қилинди. Шерали яна ариза ёзди... Халқ депутатлари район Совети ижроия комитети ҳузурдаги уй-жой ва коммунал хўжалик комиссияси Ш. Мамадалиевни уйга талабгорлар рўйхатига тиркаб қўйди.

— Навбатингизнинг номери тўқсон олтинчи, — дейишди унга. — Эсингиздан чиқмасин, ён дафтарчангизга ёзиб олинг.

Кунлар ўтди, ойлар ўтди. Учта календарь варағи тўзғиб кетди. Токи 1987 йилгача ҳеч қандай ўзгариш бўлмади: навбати бир нуқтада қотиб тураверди — № 96. Шерали асабийлаша бошлади.

«Асрим, асрим дейсан, асринг нима у?
У — тўзғоқ календарь варақларидир!»

* * *

Ш. Мамадалиев ўйлаб-ўйлаб охири Ўзкомпартия Марказий Комитетига шикоят хати юборишга қарор қилди. Шикоят хатига Марказий Комитетнинг савдо ва маиший хизмат бўлимининг мудири Б. Бугровдан 1986 йил, 1 августда жавоб олди. Унда текширишлар натижаси ҳақида хабар берилажаги, ариза эса пухта ўрганиш учун Самарқанд область партия комитетига юборилгани айтилган эди. Самарқанддан махсус вакил келиб, Ш. Мамадали-

евнинг яшаш шароити билан атрофлича танишди. Шикоятда тилга олинган фактлар асосан тасдиқланди — ҳақиқатан ҳам, Ш. Мамадалиев оиласи уй-жойга муҳтож деган хулосага келинди. Район ижроя комитетига тезроқ амалий ёрдам бериш масъулияти юклатилди. Лекин амалда ҳеч қандай чора-тадбир қўрилмади. Шерали яна Марказий Комитетга арз қилди. Бу сафар савдо ва маиший кизмат бўлимнинг янги мудири В. Зориндан 1986 йил, 8 октябрда: «Қандай чора-тадбирлар белгиланганлиги ҳақида қўшимча хабар қилинади», деган жавоб келди. Қўшимча бирда ижроқўм раиси Ш. Мамадалиевни ҳузурига чақиртирди. Шерали бирпасда ижроқўм ҳузурига етиб борди. Ижроқўм раиси Ш. Мамадалиевни тергашга тушди: «Нима учун Марказий Комитетга арз қилдинг? Нега ўзимизга айтмайсан?...» ва ҳоказо. Шундан кейин Шерали Мамадалиев «Ешлик» журнаliga ҳам кетма-кет икки марта хат ёзди: «Хурматли редактор! Сиздан ўтиниб сўрайман, ёш-ёш норасида гўдакларим хурмати бизга ёрдам берингиз!»

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг шу йилнинг февраль ойида бўлиб ўтган пленумида «Ешлик» журналининг Бош редактори бундай деди:

«— Редакцияда ишлаётган ходимларимизнинг анчаларининг турмуш шароитлари яхши эмас. Уларнинг кўпчилиги ижарада яшамокда. Ун олти кишидан олтовлони уйсиз... Журнал ташкил қилинган 1982 йилдан бери бизга бир квадрат метр ҳам турар жой ажратилмади».

Агарда Шерали умуман ёш ёзувчиларнинг баъзиларининг турмуш шароитлари қандай эканини билмоқчи бўлса, ўша пленумда истеъдодли шоир Усмон Азимов куониб ирод этган қуйидаги сўзларнинг маъини чақиши мумкин:

«— Ёш ёзувчилар ҳақида кўп гапирамиз-у, лекин уларнинг турмуш шароитлари, оилавий аҳволи билан мутлақо қизиқмаймиз. Қандай шароитда, қаерда яшайпти — буни билмаймиз. Мана, масалан, университетни тугатган ёш ёзувчининг ҳаётини олиб кўрайлик: у бирон жойга ишга кириш учун шаҳарга паспортини прописка қилиши керак. Аммо ўша ёш кадрнинг турар жойи йўқ. Шунинг учун у кимларгадир ялиниб-ёлвориб шаҳар атрофидаги районлардан бирига ёки қандайдир «мурувватли» кишининг уйига паспортини прописка қилади-да, ўзини ўзи ихтиёрий равишда шаҳардан уй-жой олиш ҳуқуқидан расман маҳрум этади. Устига устак, ўзи бошқа бир «мурувватли 2» кимсанинг каталакдек ҳовлисида фалон сўмга ижарада туради. У ойма-ой ижара ҳақини тийинматийин санаб оладиган ўша «мурувватли 2» зотнинг қошу қоборига термилиб... фаровон турмушимиз ҳақида, муҳаббат ҳақида, садоқат ҳақида асарлар ёзиши керак. Дунёда бундан ортиқ пайровли савдо бормикан?!»

Визингча, Тошкент шаҳар ижроқўми ёш кадрларни ишга олмақчи бўлган идоранинг хати билан прописка қилиш масаласи ҳақида тегишли паспорт столларига кўрсатмалар берса дуруст бўлар эди.

Кўриниб турибдики, уй-жой муаммоси битта Ш. Мамадалиевнинг бошига тушган эмас. Айтайлик, Қува районидаги «Социализм» колхозида бир неча йилдан буён меҳнат қилаётган Анваржон Тошоновга ҳам уй-жой ниҳоятда зарур. Лекин колхоз раҳбарлари уй қуриш учун жой сўраган колхоз аъзоларига ажабтовур баҳонани рўкач қилишни ўрганиб олишибди:

«— Район прокурори: «Агар бирор кишига ярим метр ер берилгудек бўлса, қамаласанлар!» деб айтган. Шунинг учун ҳозирча уй-жой ҳақида оғиз очмай туринглар».

Қува районлараро прокурорининг ёрдамчиси Б. Иминов:

«— Прокуратура ходимлари колхоз раҳбарлига бундай бир ёқлама талаб қўйган эмас. Биз фақат давлат мулки бўлмиш ердан қонуний равишда фойдаланишни назорат қиламиз, холос. Жумладан, колхозчиларга уй қуриш учун жой ажратиш ҳам колхоз уставиға мувофиқ равишда амалга оширилишини қонун таъқиқламайди. Назаримда, колхоз раҳбарлари уй-жой муаммосини ҳал этишининг — аниқроғи, бу проблемани четлаб ўтишининг осон йўлини топиб олишганга ўхшайдилар. Дарвоқе, яқинда колхоз ерларидан қандай фойдаланилаётганини текшириб кўрган эдик. Маълум бўлдики, анча-мунча ерлар колхоз уставиға зид равишда аҳоли ўртасида тақсимланган экан. Лекин бу дегани граждaнларнинг уй-жойга бўлган талабларини

этиборсиз қолдириш мумкин деган маънони аңлатмайди».

КПСС XXVII съездида кун тартибига қўйилган улугвор вазифалардан бири — 2000 йилгача ҳар бир совет оиласини уй-жой билан таъминлашдир. Бундай эзгу ишнинг нечоғлик муҳим эканлиги ҳақида КПСС Марказий Комитетининг январь (1987 йил) Пленумида қилган докладида ўртоқ М. С. Горбачев шундай деди: «Биз аҳолини иш билан таъминлаш масалаларини муваффақиятли ҳал этиб, принципиал характердаги социал гарантсияларни таъминлаб қўйган бўлсак-да, аини вақтда уй-жой шароитларини яхшилашда, озик-овқат билан таъминлашда, транспортни, медицина хизматини, маорифни ташкил этишда, бошқа бир қанча зарур проблемаларни ҳал этишда социализмнинг имкониятларини тўла-тўқис рўёбга чиқара олмадик... Жамоат ишларига қизиқилишининг сусайиб кетиши, маънавий қашшоқлик ва ноумидлик кўринишлари, меҳнатнинг маънавий омиллари ролининг пасайиши — бунинг муқаррар оқибатидир».

Болаларнинг ҳаммаси боғчада тарбияланишяпти. Нилуфар боғча опалари ўргатган кўшиқларни хиргойи қилиб юришни яхши кўради:

«Олтин қанот қушлар учсин,
қушлар учсин.
Барчамизни бахтлар қучсин,
бахтлар қучсин».

Кўшиқ айтиб чарчаса дадасини саволга тутлади:

— Бизга қачон уй берилади?

Ажойиб кунларнинг бирида Шерали қизчасини ижроқўм биносига етаклаб борди-да, уни Иштихон шаҳар бош архитекторининг кабинетига киритиб юборди.

— Меъмор бобо, қачон бизга уй қуриб берасиз? — деб сўради у.

Чизмалар устига мук тушиб ўтирган И. Тўхтамуродов остонада турган қизалоққа кўзи тушиши биланоқ секингина уф тортди. Сўнг, қўлини иягига тираганча хаёлга чўмди: «Биз ҳам ёш бўлганмиз бир маҳал, лекин бошқачароқ чиқди ҳозирги ёшлар».

— Бобо, нега миқ этмайасиз?

— Янглишмасам, Нилуфар бону ўзлари бўладилар шекилли?

— Янглишмадингиз, бобо.

— Ундоқ бўлса, сизларга зудлик билан уч-тўрт сотих жой ажратиб беришимиз мумкин. Уйни ўзларинг қура ола-сизларми ишқилиб?

— Яна қанақа ёрдам берилади?

— Қурилиш материалларини давлат баҳосида олиб берамиз.

— Йўқ, уй қуришга қурбимиз етмайди.

— Унда билмадим... Навбат келишини кутишингиз лозим.

— Қачонгача? Қачон навбатимиз келади, ахир?!

Бош архитектор бўйини қисди.

Ижроқўм Ш. Мамадалиевни уй билан таъминлаши мумкинми?

Халқ депутатлари Иштихон район Совети ижроия комитетининг 1986 йил 14 май қарорига мувофиқ ижроқўм ҳузурига уй-жой ва коммунал хўжалик комиссияси тузилди. Комиссия ўн бир кишидан иборат, унинг раиси М. Усмонов (райижроқўм раисининг ўринбосари), И. Тўхтамуродов комиссия секретари. Комиссия меҳнатқашлардан тушадиган аризаларни батафсил ўрганиб чиқиб, лозим топса уларни уй-жой олишга талабгорлар рўйхатига тиркаб қўяди ва навбат номерини белгилайди. Ҳозиргача комиссияга тўрт юзу йигирмадан ортиқ ариза тушган. Яқинда комиссия аризаларнинг уй-жой шароитлари билан қайта танишди: маълум бўлдики, баъзи кишилар ўзлари ишлаётган ташкилот, муассаса томонидан уй-жой билан таъминланбиди. Шунинг учун рўйхат ўн беш кишига қисқарди — Ш. Мамадалиев ҳам тўқсон олтинчи поғонадан саксон биринчи ўринга кўтарилди.

— Шерали, навбатингизнинг номери саксон биринчи (№ 81), илтимос, ён дафтарчангизга ёзиб олинг — эсингиздан чиқиб қолмасин, — деди унга И. Тўхтамуродов.

Усмон Носир

Бағишлов

(«Нахшон» достонидан)

Боғларга намозгар
Салқини тушди,
Гуллар нам баргини
Қайирди аста.
Офтоб ҳам сув ичар
Тоғлардан пастда,
Лоладек қип-қизил
Ўт шафақ ўчди.
Кўз тутдим,
Кўзларим нигорон бўлди,
О, дилбар,
Симбарим, юзлари қирмиз.
Киприги кўксига
Соя солган қиз,
Кўз тутдим,
Юрагим тўла қон бўлди.
Шаббода болалардай
Гулзор узра шўх,
Ой фанорин
Ёқди қиз оқшом
Яша!..
Сен келдинг,
Севгилим Нахшон,
Сув қизи-сувсарим,
Киприклари ўқ.
Сен келдинг,
Кўнглимга сув каби оқдинг.
Сен келдинг,
Шеъримга чечаклар тақдинг.
Сен келдинг,
Ваъдага вафодор малак,
Оппоқ қўлингними
Сийпалаб ўпай?
Қора сочингними,
Сийпалаб ўрай?
Ваъда этайинми
Сенга деб фалак?
Арзирди
Фалакни этсам ҳадя.
Афсус...
Фазо менга ҳали қул эмас,
Майлига... боримни
Айлай армуғон
Гарчи у
Ажойиб, асл гул эмас —
Нахшон, эй ёшлигим,
Севгилим, ма, ол:
Ишқимнинг энг олий
Тўхфаси шеърим.
Ўқи!
Лабларингдан тўйиб эмгани
Шеъримга беркинди
Атайлаб меҳрим.

— Э-э, ёзмайман! Ҳеч жаҳонда ўз уйимнинг номери ҳам эсимдан чиқадими? Навбатим қачон келади, Сиз менга шуни айтинг!

— Билмадим. 1988 йилда йигирмата квартирали уй қуришни режалаштирдик. Шуни ҳам зўрға планга киритдик. Лекин бу йил бирорта ҳам қуролмаимиз, чунки планда кўзда тутилмаган. План эса, ўзингиздан қолар гап йўқ, ю қ о р и д а — Министрлар Советида тасдиқланади.

— Демак, Министрлар Совети: «Ш. Мамадалиевга 2000-йилгача уй берилмасин!» деб кўрсатма берган экан-да?!

— Йўғ-э, нималар деяпсиз! Бегона одамнинг олдида ҳар хил гапларни гапираверманг-да, ука. Ҳаммасига ўзимиз айбдоримиз: уй-жой масаласи билан шуғулланган аввалги раҳбарлар юқорига, Иштихон шаҳри бўйича ҳар бир кишига 11 квадрат метрдан турар жой майдони тўғри келади деб нотўғри маълумот бериб юборишган, ваҳоланки, аслида, ҳар бир киши 6,5 квадрат метр турар жойда истиқомат қилмоқда. Қолаверса, 420 киши уй-жой олиш учун бекорга навбатда тургани йўқ-ку!

— Ҳай, мен нима қилай энди?

— Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш комбинатидаги мутасадди ўрдоқларга айтинг: соф фойданинг маълум қисмини уй-жой қуришга сарфласин.

— Ахир ўзимиз қулоғимизгача қарзга ботиб ётибмиз-ку!

— Унда билмадим...

* * *

Иштихон район ижроия комитети хузуридаги уй-жой ва коммунал хўжалик комиссияси Ш. Мамадалиевнинг яшаш шароити билан махсус танишиб чиқиб, уни навбати бўйича — саксон кишидан кейин эмас, балки, имконият туғилиши биланоқ — биринчи навбатда турар жой билан таъминлашга қарор қилди.

— Бэ-э, мунақа ваъдаларнинг кўпини эшитганман, — деди Шерали қўл силтаб.

— Ие, нега ишонмайсиз?! Ахир бу — ваъда эмас, қарор. Қарор қатъий, шикоятга ўрин йўқ! — деб айтди ижроқўм раисининг ўринбосари М. Усмонов.

Лекин барибир шубҳаю гумонлар Шералининг юрагини тарк этмади. Афтидан, қачонки янги уйнинг калитини кўлига ушлаб кўргач, ўша калит билан эшикни очиб, остонани ҳатлаб ўтиб, оқ-оппоқ пояндозга оёқ қўйгандан кейингина шубҳаю гумонлардан фориг бўлади, шекилли.

Аммо, ижроқўм уй-жой олиш учун навбатда турган Иштихоннинг тўрт юзу ўн тўққизта ШЕРАЛИСИга нима деб жавоб бераркан? Уларга қачон уй берилади?..

* * *

Дарвоқе, ЎзЛКСМнинг XXIII съезди арафасида СССР халқ артисти, атоқли санъаткор Наби Раҳимов Ўзбекистон комсомолининг агитпоезди составида Иштихонга борди. Корхоналарда, маданият муассасаларида район меҳнаткашлари билан учрашди. «Тинчлик» кинотеатрида бўлиб ўтган тантанали кечада эса Наби Раҳимов Иштихон шаҳрининг фахрий граждани этиб сайланди.

— Фахрий гражданин ҳам тенг ҳуқуқли гражданин ҳисобланадими?

— Бўлмасам-чи!

— Эҳтимол, Наби Раҳимовга ҳам уй керакдир-а?

— Қайдам.

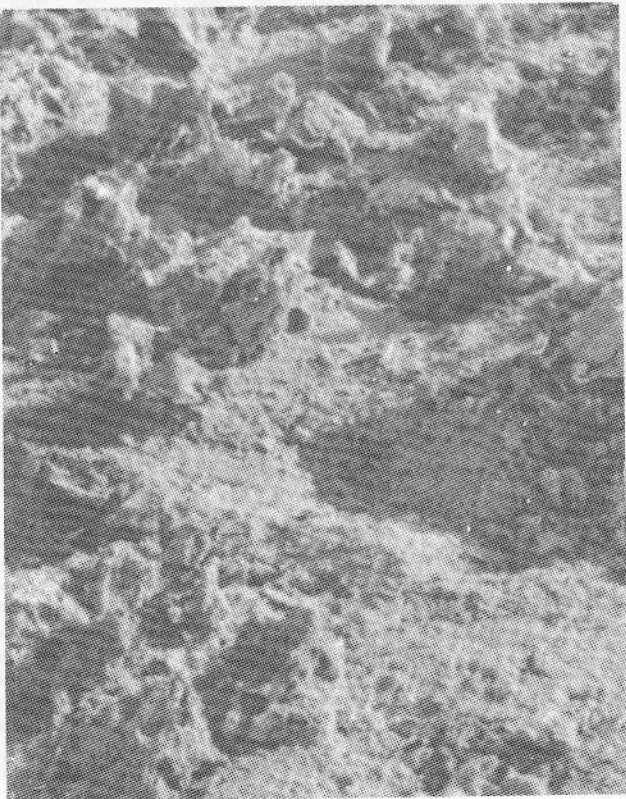
— Умуман, фахрий гражданин ҳам қонун бўйича ижроқўмдан уй сўраши мумкинми?

— Бунга ижроқўм нима деркин?

Шерали Сокин

Орол бонги

Хўш, пешонамизга битган яккаю ягона денгизимиз нега кундан-кун ҳолдан тойиб, сатҳи ҳалокатли даражада пасайиб кетмоқда? Асрлар билан баҳслашиб, инсониятга ҳалол хизмат қилиб келган Орол нега бунчалик ғазабга учради? Шу саволлар билан география дарслиklarини варақлайман, хариталарга назар соламан: Амударё ҳам, Сирдарё ҳам ҳайқирганича Оролга тўла-тўқис қуйилаётган бўлиб чиқади. Денгиз «косаси» ҳам лиммо-лим. Аслида эса қуйи оқимда Амударё билан Сирдарё ўзани бўм-бўш, денгиз ҳам яримлаб қолган.

Келинг, саволларга жавоб бериш учун дўппини олиб қўйайлик-да, масаланинг моҳиятига назар солайлик. Кейинги 20-30 йил давомида сизу биз, яъни «замон Фарҳодлари» табиатга «актив» аралашдик: Амударё билан Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган сувларини янги ўзлаштирилган минглаб гектар қўриқ ерларни суғоришга сарфладик. Бу ҳам етмагандек, ўнлаб катта-кичик сув омборлари қуриб, керагидан ортиқча оби ҳаёт ғамлаб олдик. Устига устак, жуда катта миқдордаги сувни саноат мақсадлари учун ишлатаётирмиз. Бу ҳол эса буюк дарёларнинг сувини камайиши ва ифлосланишига олиб келди. Масалан, Тахياتош ГРЭСи ишга туширилиши муносабати билан Амударё устига тўғон қурилиб, катта миқдордаги сув ГРЭС эҳтиёжи учун фойдаланилмоқда. Аммо электр станциясидан чиққан оқава сув дарёга қуйилмасдан, бесамар оқизиб юборилмоқда. Ҳолбуки, ГРЭС агрегатларини совутишининг ёпиқ системасига ўтиш мумкин.

Сувдан хўжасизларча фойдаланишимиз оқибатида ҳар томчиси олтинга тенг бўлган чучук сув запасларимизнинг катта қисми зое кетмоқда. Амударё билан Сирдарё сувлари ҳам бундан истисно эмас. Янги қурилаётган каналаримизнинг фойдали иш коэффициенти жуда паст. Ашхобод, Тежен, Мари, Гоектепа, Бахердендаги 5 миллион гектар ерни сув билан таъминлаётган, узунлиги 1200 километрдан ҳам ошиб кетадиган Аму—Қорақум канали (каналда кема қатнови йўлга қўйилган) орқали олинаётган ҳар юз кубометр сувнинг 30 кубометригина пировард мақсадга хизмат қилиб, қолган 70 фоизи қумга сингиб кетади: буғланади ёки каналлар ёқасидаги ерларни ботқоқликка айлантиради.

Ўрта Осиё республикаларида ҳар йили 26 куб километр сув ерга сингиб кетмоқда. Шунча миқдордаги сув билан қўшимча равишда кам деганда 3 миллион гектардаги экинзорларни суғориш мумкин. Фильтрациянинг яна бир хавfli жиҳати шундаки, ер остидаги сизот сувлари сатҳини юқори кўтаради. Бунинг устига ҳар йили 14 куб километр ҳажмдаги сувни ошиқча сарфлаётганимизни ҳам қўшиб қўйинг. Энди дарёлар сувидан фойдаланишдаги бошбошдоқлик, маҳаллийчилик нечоғли қимматга тушганлиги бир қадар англашилгандир. Орол денгизи ҳар йили Амударёдан оладиган 47 куб километр, Сирдарёдан оладиган 15 куб километр сувдан маҳрум этилди. Шу тариқа денгиз қуришига йўл очиб қўйдик.

Яна бир танбех. Биз денгиз ва дарёлар бойликларини қўйни-қўнжимизга сиққанича олавердик. Олавердиг-у, на денгизнинг ва на дарёларимизнинг тақдири нима билан тугашини ҳатто хаёлимизга ҳам келтирмадик. Орол тақдири ҳақида, денгиз бўйи районларида бузилаётган экологик мувозанат оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳақида гапиришга журъат этганларни ваҳимачиликда, туҳматчиликда айбладик. Олимлар ва мутахассисларнинг қуйиб-ёниб айтган гапларини эшитадиган одам топилмади.

Денгизни қаердан сотиб оламиз?

Бир пайтлари халқ ўртасида мингдан зиёд музликдан қувват оладиган Амударё ҳақида гап кетганда, «Унинг туби йўқ», деган гаплар юрарди. Энди эса дарёнигина эмас, ҳатто денгизнинг ҳам таги кўриниб қолди. Денгиз ихтиофаунасига қоплаб бўлмас даражада зиён етказилди. Балиқларнинг деярли ҳамма тури қирилиб кетди. Оролда 34 турдаги балиқ мавжуд бўлиб, сом, осётр, сўзонбалиқ, стерляд, зогорабалиқ, тоvonбалиқ, лосось, филмой, оққайроқ, судак, ҳар бири 100 килограммгача тош босадиган лаққа каби балиқлар, айниқса, қимматбаҳо эди. Бу балиқларнинг талайгина турлари ҳатто яқин-яқингача Прагадаги «Орол неъматлари» магазини пештахталарини безаб турарди. Балиқлар ҳалокатига бирдан

бир сабаб — Орол сувининг ҳаддан ортиқ шўрланиб кетганлигидир. Ҳозир бир литр денгиз сувида 18—24 граммгача туз бор.

Эндиликда денгиз ўзининг балиқчилик ва транспорт аҳамиятини йўқотди: портлар, ўнлаб бандаргоҳлар, кемаларни ремонт қилувчи заводлар, денгиз соҳилида жойлашган Учсой, Чегга Қизилжар, Қоражар, Порлитов, Урга қишлоқлари ҳувиллаб қолди. Балиқчилар шаҳри — Мўйноқдан минг-минглаб оила-лар кўчиб кетди, ўнлаб балиқчилик, чорвачилик, қўндуз, ондатра хўжаликлари, балиқчилик заводлари инқирозга юз тутди. Бутун бошли флотилиядан иборат «кемалар қабристонини» вужудга келди. Аммо шунга қарамасдан, биз кейинги 20 йил давомида вужудга келган аччиқ ҳақиқатни ўз-ўзимиздан яшириб келдик, ҳеч бир асоссиз, ўз-ўзимизга тасалли бердик.

Агар ҳеч бўлмаганда бундан ўн йил муқаддам кўзимизни катта очиб, ақлимизни йиғиштириб, тарих, келажақ авлод олдидаги масъулиятни ҳис этиб иш тутганимизда ҳам бунчалик фожиа юз бермасди.

Яқинда Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Сирдарё ҳавзасини муҳофаза қилиш ҳақида қабул қилган қарори табрикларга лойиқ тадбирдир. Аммо катта кўламдаги ишларга ҳамон киришилганича йўқ.

Хайриятки, кейинги пайтларда хўжалик юритишдаги волюнтаризмга, манманликка, давлат, халқ маблағини ўйламай-нетмай кўкка соғуришга чек қўйилмоқда. Бундан бошқа иложимиз ҳам қолмаганди-да! Аммо надоматлар бўлсинки, кейинги йигирма йил давомида денгизга нисбатан тутган позициямизнинг нечоғли маънавий яроқсизлигини ҳозирча тўла-тўқис тушуниб олганимиз йўқ. Аму, Сир, Оролнинг бошига тушган фалокат — бу ҳар биримизнинг бошимизга тушган фалокат эканлигини тушунишни истамаётган «шоввозлар», афсуски, орамизда ҳамон топилади.

— Биз яқин-яқингача ҳам йилига денгиздан 450—500 минг центнер балиқ овлардик, — дейди «Учсой» балиқчилик заводнинг собиқ ишчиси Утеген Қалешов. — Ишонасизми, бир гектар майдондаги сувдан 110 килограммгача балиқ овларди. Бу кўрсаткич шунча майдонда Каспий денгизидан овланадиган балиқлардан 10 марта, Қора денгиздан овланадиган балиқлардан 30 марта кўпдир. 50-йилларда Орол денгизи мамлакатимизда овланадиган балиқларнинг ўн бир процентини берарди...

Уқиган чиқарсиз, доҳиймиз В. И. Ленин 1921 йил 7 октябрда Орол денгизи балиқчиларига мурожаат қилиб, уларни мамлакатнинг марказий районларида очликдан қирилиб кетаётган аҳолига ёрдам қўлини чўзишга даъват этган эди. В. И. Ленин шундай деб ёзганди:

«Орол денгизда сизларнинг балиқ овингиз ёмон эмас, бинобарин, кунингиз унчалик муҳтожликда ўтмаяпти. Шундай экан, овлаган балиқларингизнинг бир қисмини очликдан шишиб кетаётган чоллар ва кампирларга, сал кам бир йил мубайнида оч қорин билан ерга ишлов беришдек оғир меҳнатни адо этиши лозим бўлган, силласи қуриган 8 миллион меҳнаткашга, ниҳоят, ҳаммадан бурун ўлиб кетиши мумкин бўлган 7 000 000 болага ажратиб турсангизлар».

Уша даҳшатли йилларда минг-минглаб центнер денгиз неъматлари очликдан азоб чекаётганларга дармон бўлган эди. Денгиз тарихидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Энди эса ўша денгиз йўқ. Пулингиз бўлганда ҳам уни қардан сотиб оласиз?

Маънавий қайта қуришнинг маъноси баландпарвоз гаплардан, мақтанчоқликдан, сохта обрў орттиришдан воз кечиш ҳам демакдир. Бинобарин, пухта ўйлаб кўрилмаган ҳар қандай кўламли «аср лойиҳалари»ни атрофлича ўйлаб, сўнг қабул қилишимиз, ўзимиз бир пайтлари вужудга келтирган «объектив сабаблар»нинг қули бўлиб қолмаслигимиз керак.

Саҳро қўйнидаги... кемалар

Ҳа, бу сароб эмас, аини ҳақиқат. Қумга ёнбошлаб ётган кемалар ҳақида сал кейинроқ гап боради. Ушбу заминни халқнинг бир неча авлоди серҳосил воҳага айлантди. Улкада азал-азалдан кўп соҳали деҳқончилик ривожланган бўлиб,

суғориш системалари бунёд этиш эзгу иш ҳисобланган, сув келтирган элда азиз бўлган. Олиб борилаётган археологик қазилмалар бу фикрни тасдиқлаб турибди. Энди шундай савол туғилади: шўрхок майдонлар, туз далалари қаердан пайдо бўлди? Нима сабабдан бундай майдонлар йил сайин кенгайиб бормоқда? Ахир ҳар йили фалон гектар ер ўзлаштирилди, фалон гектардаги ер қайта тикланди, фалон гектардаги ернинг агромегиоратив ҳолати яхшиланди, деб ҳисоб берамиз-ку?!

Бошқаларни билмадим-у, шўр босган далаларга қараб, кўнглимга аллақандай қайғу чўқди. Минг-минглаб гектардаги ям-яшил ўтлоқлар, семизликдан йилтиллаган, юнгини тортсанг мой сизиб чиқадиган чорва молларимиз қани?

Шу савол билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Табиий фанлар институти Оролшунослик лабораторияси мудир вазифасини бажарувчи, қишлоқ хўжалик фанлари кандидати Бахтиёр Жўллибековга мурожаат қилдим:

— Коллектор-дренаж системаси яхши ишласлиги натижасида Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм областида ер ости сувлари сатҳи кўтарилди. Сувнинг шўрланиш даражаси кескин ошди. Бир литр зовур сувида 6 граммгача, тоза деб ҳисобланган бир литр сувида 2—3 граммгача, бир литр денгиз сувида эса 24 граммгача туз кузатилади. Бу ҳол ердан олинадиган ҳосил миқдорини сезиларли қамайтди. Чунончи, биргина Қорақалпоғистон АССРнинг ўзида ерларнинг гидромегиоратив ҳолати ёмонлашуви натижасида кейинги йиллар ичида шולי ҳосилдорлиги гектар бошига 7—10 центнерданга қамайди. Қораўзак районидаги «Маданият» совхозида бу кўрсаткич 15 центнерданни ташкил этади. Айниқса, пахтачиликда оғир ва мураккаб шароит вужудга келди.

Адолат юзасидан айтиш керак, ана шу шўр босган майдонлар билан ёнма-ён ювиниб-таранган, ўзига пардоз-андоз берган келинчақни эслатувчи парвариш топган пахта далалари, шозилзорлар бор. Аммо бу экин майдонларидан ҳосил етиштириш деҳқонга йилдан-йил қимматга тушмоқда. Шу ўринда бир рақам билан чекланамиз. Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм областида гектаридан 40 центнер пахта ҳосили олиш учун 25—35 кубометр сув керак бўлади. Ҳолбуки, Мирзачўлда шунча миқдорда пахта етиштириш учун уч ҳисса кам сув сарфланади.

— Донатор тупроқда туз миқдорининг йилдан-йилга ошиб бориши экинлар пешонасига битган шўр бўлди, — афсусланиб дейди қорақалпоғистонлик машҳур шоликор Сафарбой Холмуротов. — Бу ҳам камлик қилганидек, Туяйўйин сув омборининг «қосалари»дан бири туз қони устига қурилганлиги боис, экин-тикин олдиндан шўрланган сувни олмоқда.

Нукусдан Мўйноққача бўлган 228 километрлик асфальт йўлда электр узатиш линиялари, телефон ва телеграф симёғочлари сизни кузатиб боради. Улар ҳатто энг чекка қишлоқлар ва овулларни ташқи олам билан боғлаб туради. Уйларнинг томи устида телевизор антенналар. Буларнинг ҳаммаси техника асримиздан бир нишона. Улар билан ёнма-ён кета-кетгунча экинзорлар ва шўр босган майдонлар, майдонлар... Булар иккиламчи марта шўр босган далалар бўлиб чиқди. Ишонинг, деҳқончилик тараққий этган қадимий заминда бу манзарани кўриш кўп қайғулидир.

Қизқетган каналининг бош тўғонида турибмиз. Тўғонда инсон ўзининг азалий ҳалоскори ва азалий душмани — Амударёни жилволагани акс эттирилган барельефга кўзимиз тушди. Аммо бир ҳолат бизни ҳайратга солди. Вожаб, миллион-миллион сўм маблағ эвазига бунёд этилган тўғон ортда дарё кўринмайди. Чап томонда сариқ-яшил-қулранг қуйқа жилдираб оқади. Унга — қум барханлари. Барханлар уфққа туташиб кетган. Бу барханлар орасидан дарёни кўраман, деб хомтама бўлмай қўя қолинг. Амударё ўзанида сув ўрнида уюм-уюм ахлатларни, темир-терсақларни кўрасиз.

Биз табиатни енгамиз деб ҳамма ёққа жар соларканмиз, табиатни енгиш учун, аввало, унга бўйсунимиз лозимлигини унутиб қўйдик. Қайсидир оралиқ масофада табиат билан бўлган «кураш»га объектив баҳо беришни, бунинг натижасида келиб чиқадиган оқибатларни чуқур ўйлаб кўрмадик, масъулиятсизлигимиз натижасида минг йиллар давомида вужудга келган экологик мувозанатни беш-ўн йил ичида буздик.

Дарвоқе, кемаларга қайтайлик. Миллион-миллион сўмлаб маблағ эвазига қурилган бутун бошли флотилия — балиқ овлайдиган кемалар, кема-заводлар, баркаслар, порт кранла-

ри, бандаргоҳлар конструкцияси ҳозир темир-терсак учун бўлак-бўлақларга қирқиб ташланмоқда.

Денгиз ўрнида чигит экиш мумкинми?

Яшириш не ҳожат, ҳар йили янги-янги майдонларга кўплаб чигит экдик (жумладан, ҳосилдорлик кўрсаткичларини «яхши-лаш» учун ҳисобга олинмаган ерларга ҳам), ғўзаларни сўғориш учун дарёлардан имкони борича кўпроқ сув олдик (жумладан, ҳисобдан ташқари ерларни сўғориш учун ҳам), негаки, қандай бўлмасин янги ерларни ўзлаштириш, қандай бўлмасин пахта етиштириш, қандай бўлмасин ғалаба рапорти бериш бирдан-бир мақсадимизга айланиб кетган эди. Негаки, бу мақсад замирида ғаразли манфаатлар, яъни пул, мукофот ва унвон ваъда қилувчи шон-шухрат ётарди.

Ҳатто иш шу даражага бориб етдики, «Орол денгизи ўрнида пахта етиштириш мумкин», дегувчилар топилди. Улар денгиз бағрида миллиард-миллиард тонна туз борлигини эътиборга олишмади ёки эътиборга олишни исташмади. Олимлар орасида шундай «билимдон»лар топилдики, улар: «Модомики, Орол ўлимга маҳкум экан, майли қўйиб берайлик, денгиз ғўзал ҳолича жимгина ўла қолсин», дея «илмий хулоса» чиқаришди. Йўқ, денгиз ғўзал ҳолича жимгина ўла олмайди. Денгиз эҳроқ бизни оғир жазоларга маҳкум этмоқда. Оролнинг қурий бошлаши оқибатида янгидан пайдо бўлган 20 минг квадрат-километр саҳродан — ҳозир фақатгина денгизнинг қуриган қисмида 10 миллиард тоннадан кўпроқ туз йиғилиб қолган — йилига миллион-миллион тонна туз қум бўронлари орқали шаҳар ва қишлоқларимизга, экинзорларимизга ёпирилмоқда. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Н. А. Кенесаринанинг гувоҳлик беришича, ҳар йили ўрта ҳисобда 100 минг гектар ерни ўзлаштириб, қишлоқ хўжалик оборотида киритганимиз ҳолда, кўз ўнгимизда 80 минг гектардаги экин майдонлари ишдан чиқмоқда.

«Ўзбекгидрогеология» илиий-ишлаб чиқариш бирлашмасининг катта гидрогеолог А. Есенбеков олиб борган кузатувларига кўра, Амударёнинг қуйи оқимида ҳар йили шамоллар воситасида ҳар бир гектар ерга 688 килограммгача туз келиб тушмоқда. А. И. Симонов ва Н. П. Гоптарёв каби олимларнинг таъкидлашларича, Орол денгизи қуригач, беш миллион гектардан зиёд ўзлаштирилган ва қишлоқ хўжалиги учун яроқли замин ҳалок бўлади. Иқлимимизда ҳам сезиларли ўзгаришлар содир бўлди: ёзда одатдагидан икки даража иссиқ, қишда эса икки даража совуқ кузатилмоқда. Экинларнинг вегетация даври чўзилди, яъни улар кечпишар бўлиб қолди. Бу ҳол энг шимолий, шусиз ҳам табиий иқлими оғир регионда келажакда пахта етиштиришни жиддий ҳавф остида қолдирди. Халқ хўжалиги Орол денгизи сатҳининг пасайишидан ҳар йили 700 миллион сўм зарар кўрмоқда.

Ўлкамиз замини сувсиз ҳосил бермаслиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Вужудга келган мураккаб вазиятга барҳам бериш, Оролга етказилган жароҳатни даволаш учун энди қанчалар куч-ғайрат, қанчалар маблағ сарфлаш кераклигини айтиб ўтирмасам ҳам бўлар?! Ушанда ҳам денгизнинг жароҳатларини батамом даволаб бўлармикин? «Наҳотки, Орол денгизи абадий ер юзидан ўчса?» Бу савол бугун ҳамманинг тили ва дилида.

Яқин-яқингача денгиз муаммоси бежаб кўрсатилди, унинг жароҳатлари жамоатчилик назаридан пинҳон тутилди. Ошкораликнинг йўқлиги Орол тарихида (денгиз энди тарих бўлиб қолаётганининг ўзи юракни музлатиб юборади) хунук аҳамият касб этди, зарур даражада гражданлик позициясининг етишмаганлиги ҳам бунга қўшилган катта «ҳисса» бўлиб тушди.

Юпантирувчи директива ва аччиқ ҳақиқат

«Орол денгизи, — деб ёзади таниқли қорақалпоқ адиби, СССР Давлат мукофоти лауреати Тўлепберген Қаипбергенов, — она заминимизнинг феруза кўзидир. Денгиз бамисоли

мижжа қоқмасдан ўз хизматини бажариб турган соқчидек, азал-азалдан ўзининг теварак-атрофидаги ерларни, у ерда яшайдиган аҳолининг осойишталигини қўриқлаб келди. Эндиликда Орол қаршисида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган хавф-хатар туғилди. Орол ўзини сув билан таъминлаб турувчи иккала манба — Амударё ва Сирдарёдан ҳам маҳрум бўлди: уларнинг суви амалда Оролгача етиб бормаётир. Агар Оролнинг феруза кўзи юмилгудек бўлса, у ҳолда экинзорларнинг душманлари — Қизилқум ва Қорақум чўллари бирлашади... Мусаффо, мовий сув ўрнида туз ва қумдан иборат аччиқ ҳавза пайдо бўлади. Бу ҳавза инсон учун, инсон томонидан беҳисоб машаққатлар эвазига ҳосилдор ерларга айланган замин учун душмандир. Бу хомхаёл эмас, бу — реал воқеадир».

Адиб ҳақ. Ўзимиз етиштирган ҳосилнинг аччиқ мевасини татиб кўрмоқдамиз: Орол денгизи регионидан шамол ернинг унумдор қатламини осмонга учуриб кетаётгани, ер остидаги шўр сувлар сатҳи хатарли кўтарилгани, бўронлар юз минглаб тонна тузли қумларни экинзорлар устига сочаётгани, ҳатто денгиздан 300 километр узоқда жойлашган Нукусда ҳам қум бўронлари тез-тез содир бўлаётгани эндиликда ҳеч кимга сир бўлмай қолди. Дарахтлар ёппасига қуримоқда. Ахир ахвол шу йўсинда давом этаверадиган бўлса, яқин 10—15 йил ичида Орол регионида аҳоли яшаши қийинлашиб қолади-ку?!

Қизиқ, келажакка «ишонч билан» қараган, ҳақиқатга тик боққанларни ваҳимачиликда ва мискинликда айблаган, сохта ютуқларга маҳлиё бўлган юртнинг кечаги «оғалари» вужудга келган вазият қаршисида ўзларини қандай ҳис қилаётган эканлар? Улар эндиликда инкор қилиб бўлмайдиган фактлар олдида ўзларини қандай тутаятган эканлар? Улар ўшанда нимага ишонишган эди? Қандай мўъжиза юз беришини кутишганди? Амударё саёзланиб, Орол денгизи қирғоқдан қочаётган бир пайтда (ҳозир денгиз ўзининг азалий соҳилларидан 120—180 километр ичкарига «қочиб» кетган) мадорсизланган денгиз соҳилларида курортлар, дам олиш зоналари, пионер лагерлари, туристик базалар, чўмилиш зоналари барпо этила бошлади. Буларнинг ҳаммаси эндиликда янгидан пайдо бўлган саҳро ўртасида хўжасизликка қўйилган ҳайкал каби хунук қаққайиб турибди.

Оролнинг ҳалокатга маҳкум этилиши, Сирдарё ва Амударёнинг саёзланиши — булар фақатгина дарёнинг қуйи оқимида қимматбаҳо озик-овқат ресурсларининг (балиқчилик, чорвачилик, деҳқончилик) барҳам топишининга билдирмайди, балки мазкур ҳол кўз ўнгимизда ўйналаётган том маънодаги экологик драма ҳамдир. Инсон бу драманинг пассив томошабини эмас, балки фаол иштирокчиси экан, вужудга келган вазият Орол денгизи ўз тақдирининг ажралмас қисмига айланган миллион-миллион кишилар учун психологик драма бўлиб қолди. Орол қайирларида тўқайзорлар, қамишзорлар, ўсимликлар, паррандалар, ҳайвонлар йўқ бўлиб кетди ёхуд йўқ бўлиб кетиш арафасида. Бу ерда менга сўнги Турон йўлбарси 1968 йилда овланганини, яқинда эса Халқаро Қизил Китобга кирган Амударёдаги лжелопатоносец балиғи мангуликка йўқ бўлганлигини қайғу билан ҳикоя қилиб беришди. Яқин-яқингача Орол денгизининг Қарақалпоғистон билан туташ районидан бир-бирдан чиroyли ўнлаб қўллар бор эди. Шулардан атиги иккитасигина: Ақчақул ва Қоратерен қўллари омон қолган, холос. Оқпетки архипелагига кирувчи Судочье, Машанқул, Шекегул, Думалоқ, Каусер, Даутқул, Хўжақул, Олтинқул, Кўкчёл, Отақул, Қирққиз қўллар системаси, Туморқул, Аёзқалъа, Шўрчақул, Қорақул йўқлик қаърига фарқ бўлди. Қўллар ўрнида ҳайхотдай саҳро, қум барханлари вужудга келди. Фақат унда-мунда бир хил шўра ўсади, холос. Демокчимизки, буларнинг оқибатида бизнинг аτροφ-муҳит билан бўладиган мулоқотимиз доираси хийла торайди. Энди денгиз соҳилларида бир пайтлари бўлганидек, кўзингизни дала чечаклари қувонтирмайди, бижилдоқ қўшларнинг сайрашини эшитмайсиз, ўсимлик ва дарахтлар ҳалокат сари юз тутди. Ҳозир Орол соҳилларига бир амаллаб етиб олган сайёҳ муттасил эсиб турувчи кучли шамоллар таъсирида кўчиб юрадиган туз, чанг-тўзонли бўронларга гувоҳ бўлади. Шундай қилиб, бизга инъом этилган табиат китобининг улуғвор ва нозик гўзаллиги муҳрланган бутун бошли саҳифасидан айрилиб қолдик ёхуд айрилиш арафасида турибмиз. Яқин-яқингача ҳам Қарақалпоғистон АССРининг ўзига хос «ташриф қоғози» бўлиб келган Орол денгизи, Ўрта Осиёнинг асосий сув

артерияси — Амударё ва Сирдарё ҳақидаги аччиқ ҳақиқат ана шундай.

Оролни ким қутқаради?

Хўш, агар таъбир жоиз бўлса, ўлиб бораётган Оролни қутқариб қолишнинг иложи борми? Олимлар ва мутахассислар денгизни қутқариб қолиш ҳали ҳам кеч эмас, дейишмоқда: бунинг учун сувнинг ҳар томчисидан оқилона фойдаланиш; сув сарфи устидан қаттиқ назорат ўрнатиш;

барча оқава сувларни коллекторлар орқали марказлашган ҳолда Орол денгизига қуйиш (Амударё орқали эмас), шу йўл билан Орол денгизни сатҳини маълум режимда сақлаш имкони туғилади;

коллектор-зовур сувини Амударё дельтасига ташлайдиган канал қуришга кетадиган харажатлар ҳали унут бўлмаган Сибирь дарёларининг бир қисмини Урта Осиёга буриб юбориш ғоясига нисбатан минимал бўлади;

суғориш системаларининг ҳаммасини бетонлаштириш — шу йўл билан 25 фоиз сув иқтисод қилинган бўлади — бетонлаштириш қимматга тушадиган каналлар тубига лойқа ҳайдаш зарур.

Бундан ташқари, олимлар 1911 йилги Усой zilzilаси натижасида Помир тоғлари қўйнида ҳосил бўлган Сарез кўли сувини Амударё ўзанига оқизиб юбориш истиқболларига умид билан қарамқдалар, чунки бу ерда 16 куб километр сувни ўз бағрига сиғдирган табиий кўлнинг ўпирилиб кетиши эҳтимолдан узоқ эмас. Амударёнинг Сарикамиш котлованига қуйиладиган сувини Оролга буриб юбориш ҳам айни муддао бўлур эди. Гап шундаки, 1990 йилга бориб Сарикамиш кўллар системаси балиқчилик борасидаги ўз аҳамиятини йўқотади. Бунга сабаб — у ердаги сувнинг минераллашуви ошиб бораётганидир.

Яна бир фикр. Балки, бундан кейин олди-кетини ўйламасдан ирригация системаларини кенгайтиришдан ўзимизни тийиб туришимиз керакдир? Ҳисоб-китоблар кўрсатиб турибдики, эски районларда турмуш шароитини яхшилашга йўналтирилган маблағлар янги ерларни ўзлаштиришга нисбатан кўпроқ фойда бермоқда. Ундан кейин ана шу йўл орқали Ўзбекистоннинг агросаноат балансидаги сурункасига сув етмаётган сал кам 500 минг гектар ерни суғориш, текисланишга муҳтож 377 минг гектар ерни текислаш, 900 минг гектар ердаги суғориш системаларини реконструкция қилиб, қишлоқ хўжалик оборотида киритиш мумкин. Такрорлаймиз, бунинг учун кўп маблағ талаб қилинмайди.

Бир қанча мамлакатларда муваффақият билан жорий этилган ёмғирлатиб, томчилатиб, еростидан суғоришни ўзимизда ҳам йўлга қўйсақ, нур устига аъло нур бўлмасмиди? Бу вазифаларни амалга ошириш учун кўпгина илмий-лойиҳалаш ва қурилиш ташкилотларининг баҳамжиҳатлик билан қилган саъй-ҳаракати зарур бўлади.

Хотима ўрнида

Орол денгизидан қайтарканмиз, Кўнғирот райони яқинида тележкага ўтин ортган ота-бола билан учрашдик.

— Қишлоғимиз газлаштирилмаган. Кўмир сотиб олишнинг имкони йўқ. Шунинг учун дарё ўзанидан шох-шабба кесиб, исмишига мажбурмиз. Ўзимиз истамаган ҳолда денгизга зиён етказмоқдамиз, уни қолган-қутганигача бир ёқли қилмоқдамиз, — дейишди улар хижолат бўлишиб.

Ҳар биримиз бепоён табиат олаmidан ўзимиз учун муҳим ва зарур бўлган нарсаларнигина оларканмиз, бунда ҳамиша ҳам ҳаммамиз учун табиат нечоғли муҳим аҳамият касб этишини ўйлаб кўрамизми? Келажакда табиатимиз қашшоқлашиб, ундан олаётган эҳсонимиз камайиб қолмаслиги учун, табиат гуллаб-яшнаб туриши учун нима қилмоғимиз керак?

Ҳар бир қушнинг бўйнига «Хафа қилманг, экологик статус жиҳатдан муқаддас» деган ёзувли халқани осиб қўя олмай-сиз-ку?! Йўқ, қуриқлаш ёрлиги ҳар биримизнинг қалбимизда,

ҳар биримизнинг қонимизда, қолаверса, гражданлик позициямида бўлмоғи лозим. КПСС XXVII съездида қилинган Сиёсий докладда таъкидланганидек: «Биз — ҳозирги даврда яшаб турувчилар табиат олдида, тарих олдида жавобгармиз». Бунинг унутишга эса ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ, туркман халқлари тарихининг ажралмас қисмига айланган, регион об-ҳавосини бошқариб турадиган Орол денгизи яшаши керак.

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

Хуршид ДУСТМУҲАМЕДОВ. 1951 йили Тошкентда туғилган. Тошкент Давлат Университетининг журналистика факультетида тахсил олган. Кўплаб ҳикоялари республика матбуотида ёритилган. «Ёш куч» журналида адабий муҳаррир бўлиб ишлайди.

Ҳабибулло ЖУРАЕВ. Фарғона об-ласти Киров районининг Хапалак қишлоғида 1963 йили туғилган. 1982—84 йилларда Совет Армияси сафида хизмат қилган. Ҳозир колхозчи. Шерлари биринчи марта эълон қилинган.

Истам ИБРОҲИМОВ. Бухоро области Ғиждуван районида туғилган (1962 йилда). Самарқанд Давлат университетининг Ўзбек ва тожик филологияси факультетини битирган. Навоий область «Дустлик байроғи» газетаси редакциясида ишлайди.

Фароғат КАМОЛОВА. Жиззахда туғилган. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишляпти. «Осмон парчаси» (1985 й.) китобининг муаллифи.

СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

Тўлқинжон РАҲИМОВ. 1962 йили Фарғона областининг Риштон районида туғилган. 1982—84 йилларда Совет Армияси сафида хизмат қилган. ТошДУнинг Ўзбек филологияси факультетининг кечки бўлимида ўқиш билан бирга «Ёшлик» журнали редакциясида ишлайди.

Мафзуза ЭРҒАШЕВА. Андижон шаҳрида туғилган. 1982 йилда ўрта мактабни тамомлаб Самарқанд Давлат университетининг Ўзбек ва тожик филологияси факультетида ўқишга кирган. Дорилфунунни шу йил тугатяпти.

Муртазо ҚАРШИБОВЕВ. 1961 йили Самарқанд областининг Пойариқ районида туғилган. Ҳозир Алишер Навоий номидаги СамДУ Ўзбек ва тожик филологияси факультетининг битирувчиси.

Абдунаби ҲАМРОЕВ. Олот районида 1962 йили туғилган. Тошкент Маданият институтида сиртдан ўқиш билан бирга Олот район маданият уйида ходим бўлиб ишламоқда. Ҳикоялари «Ёшлик» журналида биринчи марта эълон қилиниши.

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

Нажмиддин
Комилов

Тимсоллар ТИМСОЛИ

Муҳтарам журналхон! Эътибор қилган бўлсангиз, адабиётшунос олим, шарқ адабиёти ҳамда фалсафасининг билимдони Нажмиддин Комилов кейинги пайтларда «Ёшлик» саҳифаларида мумтоз адабиёт шарҳлари билан мунтазам қатнашиб келмоқда. Бундан муаллифнинг ҳам, редакциянинг ҳам мақсади битта — ҳозирги замон ёшларини Алишер Навоий ва бошқа классик шоирларимизнинг дурдоналаридан иложи борича кўпроқ баҳраманд этиш, улар ғазалларининг маъно бойлигига калит солиш ҳамда бу соҳада адабиётшунослигимиздаги етишмовчиликни имкон қадар тўлдириш. Шу кўнғача сиз мазкур олимнинг «Улмас сатрлар қудрати» (1986 йил, 10-сон), «Ишқни оловлантирган сув» (1987 йил, 2-сон) ва «Жон ва жонон можароси» (4-сон) мақолалари билан танишгансиз. Классик меросимизни ҳар томонлама ва теран ўрганиш ҳаммамизнинг, ҳар биримизнинг бурчимиздир. Чунки бу эзгу ишнинг аҳамияти, ҳеч бўлмаганда, ғазални тушунишда қийналаётган мактаб ўқувчисидан тортиб то олий ўқув юрти талабаларига, умуман, барча адабиёт ихлосмандларига келтирадиган фойданинг ўзини ҳисоблаганда ҳам, жуда каттадир. Шунинг учун, классик адабиётимизнинг ҳамма зукко билимдонларини ушбу эзгу ҳам савоб ишда баравар иштирок этишга чорлаймиз.

арқ халқлари тафаккури тарихига чуқур илдириш отган тасаввуф таълимотини яхши билмай туриб, Алишер Навоий дунёқараши ва адабий меросини барча мураккабликлари, фалсафий теранлиги билан тўлиқ ҳолда тўғри, ҳаққоний ёритиб бериш мушкул. Уттизинчи йиллардаёқ Ойбек бунга эътиборни қаратган эди. Аммо, назаримда, бу масала ҳамон ҳал бўлмасдан долзарблигини сақлаб келмоқда. Чунки ҳозир ҳам улуғ шоир асарларини «керакли» ва «кераксиз» қисмларга ажратиш, орифона мазмундаги шеърларини нашрлардан соқит қилиб, эл кўзидан яшириш, «пайқамасдан» тадқиқотларга киритмаслик тенденцияси давом этмоқда. Баъзан эса, сўфиёна маъноларни англаб етмаганимиз сабабли Навоийнинг рамзий ибора-истюраларини ҳаминқадар талқин этиб, ўқувчиларни чалғитиб келмоқдамиз. Бу ҳол Навоий даҳосини, оламнинг бепойнглигини ва улуғворлигини муаззам салоҳияти ҳам кўркемлиги билан идрок этишга халақит беради. Ваҳоланки, Навоий мероси — яхлит бир адабий воқеълик, бебаҳо маънавий хазина. Ва яна муҳими шундаки, шоирнинг ўлмас гуманизми билан кўрарган ҳаётбахш ғоялари «дунёвий» асарларида қандай порлаб турса, биз бир чеккага олиб қўймоқчи бўлган «илоҳий» асарларида ҳам шундай куч билан нур таратиб туради. Зотан, улар зоҳирий жиҳатдан шундай, аслида эса, ботиний маънолари моҳиятига кўра бир хил фалсафий-тасаввуфий қарашлар силсиласига бориб тақаладиган ўзаро узвий алоқадор асарлари бўлиб, бирини иккинчисиз тушуниш қийин. Бас, шундай экан, шоир асарларида учрайдиган ишқ, май, майхона, харобот, соқий, соғар, қадаҳ, хум, кўнги, маҳбуб сингари кўпдан-кўп киноя-тимсоллар, рамзий маъноли сўзлар ва улар орқасида ётган яширин маънолар асрори ҳам унинг ижоди яхлит бир бутунликда олиб текширилиб, олам ва одам ҳақидаги мушоҳада-муқошифалари ичида шарҳлансагина, мазмуни керакли даражада аниқ ойдинлашиши мумкин.

Масалан, қуйидаги ғазални олайлик:

Команд учига еткурмас ғаму андеша айёри,
Бийик чекмиш магар майхона томин сунъ меъмори.
Хуморим заъфида қаҳгил иси то етти маст ўлдум,
Сувалмишдур магар май лойдин майхона девори.
Тўла куб оғзи май, хуршидедур, гўё тенг очилмиш
Чекарда бу ики хуршид даврин сунъ паргори.
Май ичмиш хонақаҳ шайхи, харобот аҳли айш айланг,
Ки чиқмиш баҳа урғон хирқасидин маблағи кори.
Кўринган мосиво буди эмас, балки намудидур,
Май устида ҳубобу мавж шаклининг намудори.
Ҳубобу мавж май таҳриқидин зоҳирдурур, лекин
Сукун топғоч вужуди, майдин ўзга қайдадур бори!
Қуёш аксимудур ҳайвон суйида ё кўрунмишдур
Равоносо май ичра соқини гулчеҳра руҳсори.
Фано дайрин кўнгул истарки, бир-бир пири дайр элга
Тутарда бода, шояд, журъае сунгай бизинг сори.
Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасин эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғаний удининг тори.

Хўш, бу ғазалда қандай ғоя ифодаланган? Май ва унинг охсиятларини таърифлашдан мурод нима?

Ўз-ўзидан аёнки, Навоий зикр этган май биз тасаввур қилган спиртли ичимлик эмас. Шоир сира ҳам буни назарда тутмаган. Билъакс, ўта тақводор ва покдоман бўлган Навоий замонасининг ишратпараст, майхўр кишиларини қаҳру ғазаб билан танқид остига олиб, шаробни «уммул хабоис», яъни барча ёмонликлар, фалокатлар онаси деб эълон қилган. «Хайратул аброр» дostonида бўлса, бадмастларнинг масхарали ҳажвий қиёфасини яратиб, уларни элга шарманда этган. Ушбу ғазалда шоир майни илоҳий ишқ — маърифат, дониш иштиёқининг авжи қиёми, Ёр жамоли мушоҳадасидан ошқ дилида пайдо бўлган кучли завқ — илҳомнинг, беҳад хурсандлик, сурурнинг рамзий ифодаси сифатида тилга олган. Хумор бўлиш майпарастлик ҳам бу ерда шунга мувофиқ, Буюк нур чашмасидан ҳузурланиш, висол беҳудлиги, ҳаёт, табиат зеболиги ҳамда ақл ва тафаккур етмайдиган, аммо кўнги билан ҳиётиладаган Мутлақ руҳ мўъжизоти жилвасидан баҳрамандлиги ва шунга талпиниш сархушлигидир.

Чунки Навоий эътиқод қўйган фалсафий таълимотга биноан олам азалий ва абдий ягона руҳнинг ўз-ўзини севиб, ўз жамолини томоша қилиш истагидан пайдо бўлган кўзгудир. Бир ламчи қудрат порлашидан таралган нур бу кўзгуда акс этади.

яъни моддий дунёдаги жамики мавжудот ва махлуқот — заррадан қуёшгача, еру кук, собиту сайёра шу нур билан ёритилади, шу нур туфайли ҳаракатланади, муайян уйғунлик ичра ривожланиб туради. Бу илоҳий тажаллини шоирлар май тимсолида қабул қилганлар. Моддий дунё эса, шу тасаввур бўйича, жом ёки қадаҳдир. Дунёнинг ранго-ранг товланишлари, ўзгариш, янгиланишлар, табиатнинг турфа сиру асрори, ҳодиса-ашёлари, баҳорий уйғониш, чуночки, дарактларнинг кўкариб, гуллаб мева боғлаши, дашту даранинг ўт-ўлан билан қопланиши, қашларнинг маст бўлиб сайраши, борингки, ҳаётнинг барча нушлу намоси, гуркираб кўринган нафосат тўфонни шу май уммонининг мавжланиши, кўпириши деб тушунтирилган. Инсон ҳам мазкур кўзгунинг бир бўлаги, лекин руҳи мутлақ энг кўп ақс этган хилқат. Чунки у холиқиятнинг сарвари ва ганжи гавҳари, яъни «икки олам истеъдодининг жамулжамми» (Бедил). Инсон руҳи шу боис тинимсиз равишда ўз манбаига қараб интилади. Бу интилиш дунёнинг ўзини идрок этиш ва ўз-ўзини англаб етиш орқали содир бўлгани сабабли инсон олам ҳодисалари гўзаллигини мушоҳада этиб, чексиз ҳайратланади. Ҳайрат эса ашъ-ҳодисаларни билиб олиш қизиқишини кучайтиради. Шу тариқа, киши моҳият-ҳақиқатни билиш иштиёқи билан ёниб, борган сари кўпроқ ташвиш-тарадудда бўлади. Инсоннинг бутун ҳаётини фаолияти, ижод ва яратувчилик қобилияти, кашфу каромати ва файзу фазилатлари шу ишқнинг қудрати деб талқин этилган.

Аммо инсон табиати икки асос — руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун бу унсурлар орасида кураш боради. Агар моддий асос бўлмиш жисм талаблари кучайса, у ҳирс ва шаҳват, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Бу хавфнинг олдини олиш учун киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларини қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон — пир раҳнамолик қиладди. Пир ёки ориф деб тасаввуф аҳли ақлу донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли закий одамни назарда тутганлар. Пир — кўнгил маҳрами, ҳамдод, ҳаммаслак киши. Навоий назарида Жомий ана шундай шахс бўлган. Бундай шахслар ҳамма вақт эзгуликни ўйлаб, ўзига эргашган одамларни қалб саховати билан тарбиялаганлар, уларнинг иродасини чиниқтириб, кўнгил чашмасининг кўзини очиб, оламни янгича тушунишга, ҳақ йўлни ҳимоя қилишга ўргатганлар. Юқорида келтирганимиз ғазалда шу маънолар ифодаланган. Буни конкрет изоҳлар билан шарҳлаб, тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Ғазалнинг биринчи байтида ғаму андеша айёри, сунъ меъмори, каманд, майхона каби сўз ва бирикмалар изоҳга муҳтож. Каманд шеърятда аксар ёр сочи ўрнида истиора сифатида қўлланилади. Бироқ бу ўринда Навоий унинг асл луғавий маъноси — арқонни назарда тутган. Ғаму андеша айёри — ақл тадбиркорлиги, ақлу ташвиш тадбири деган маънони беради. Майхона эса «шавқу завоқ ва илоҳий маърифат тўлиб тошган комил инсон — орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир». (Сайид Жазфар Саъдий. Мустаҳаботи урафо, 392-б.) Сунъ меъмори — худо. Энди байтнинг мазмунига келсак, Алишер Навоий баланд иморатлар, сарой ва қалъаларнинг кунгурасига арқон ташлаб, тирмашиб том устига чиқиш одатига ишора қилиб, дейди: «Азал меъмори — худо майхона томини шунчалик улғу ва баланд қилиб курган эканки, фикру ташвиш тадбирининг арқони унинг кунгурасининг учига етмайди». Шоирнинг таъкидича, ақл ва тадбир билан майхона қалъасини забт этиш мумкин эмас. Нега? Чунки ориф қалбининг маърифати ва у орқали илоҳий руҳ манбаининг беқиёс гўзаллигини идрок этишга (шунини айтиш керакки, Навоий ибора-тимсолларига ҳар доим икки маъно — ориф қалби ва руҳи мутлақ биргаликда кўзда тутилади, зеро ориф қалби олий зот манбаига олиб борадиган бир восита, кўприк деб қаралган) фақат қалб ва руҳ қодирдир; ақлий мушоҳада, мантиқий-тафаккурий билиш усули бунга қобил эмас. Маълум бўладики, Алишер Навоий ғазалнинг матлабиданоқ тасаввуф тариқатининг асосий талабларидан бирини баён этган. Бу талаб тариқат йўлига қадам қўйган одам учун биринчи жиддий мушкулот ҳам эди, чунки ақлу ҳуш қудрати етмайдиган нарсага кўнгил майли билан эришиш — руҳий иродани қайтадан қуриш, ўзини ўз виждони, эътиқоди олдида жавобгар ҳисоблаб, қаттиқ назорат остига олиш, жуда кўп дунёвий ҳавас-хоҳишлардан воз кечиш демакдир. Майхона қасрининг буюклиги олам сиру асрори,

ажойиботлари, ҳодиса-воқеаларининг беҳад кўплиги, уни билиш, моҳиятига етиш қийинчилигидир, аини вақтда саркаш нафс қутқуларини енгиш, юксак ахлоқли одам бўлиш машаққатларини ҳам англади.

Иккинчи байт биринчи байтдаги фикрни давом эттиради: толиб (ёки ошиқ) ақлу тадбир билан комил инсон мартабасига қўтарилишга — майхонани забт этишга кўзи етмагандан кейин, бу бинонинг деворларини ҳидлаш билан қаноатланади. Яъни пирнинг муҳитига яқинлашиб, унга қўл бериб, дастлабки насабларини эшитишдан баҳра олади. Майхона девори, шундай қилиб, пири комилнинг муҳити, ташқи, зоҳирий дунёсидир. Иккинчи тарафдан, бу — бизни ўраб олган моддий дунё ҳам. Чунки қалъа ичидаги руҳ манбаини идрок этиш, аввало қалъа деворлари — дунё ашёларини ўрганиш, хаёл, сезилар орқали унинг моҳиятига етиб бориш билан амалга ошади. Заъфи хумор — кайфнинг тарқала бошлаши, ишқнинг вақтинча сусайиши, ҳақиқатга шубҳа билан қараш, шубҳаланиш лаҳзасини билдиради. Каҳгил — сомонли лой. Май лойи — шароб қуйқуми, дунё мулки, ҳирсий иштиёқлардан ҳали покланмаган руҳ тимсоли. Алҳосил, байтнинг мазмуни қуйидагича: «Майхона деворини май лойи билан шуваянлар шекилли, хуморин тарқалганда димоғимга сомонли лой ҳиди уриб, яна маст бўлдим». Еки: «Муҳаббатим вақтинча сусайганда (кўнгилда шубҳа туғилганда), пирга яқинлашганим сабабли шубҳаларим тарқалиб, қалбимда ишқ яна аввалгидай алангаланди». Пирнинг ички олами унинг нутқи, ҳаракатлари, кароматида зухур этганидай руҳи мутлақ ҳам дунё гўзаллигига жилваланиб, кишини мафтун этади. Орифнинг завқи саллиқаси, нозикфаҳм заковати дақиқ маънолар мағзини осон қақиб, мушкул масалаларни ички бир фаросат билан ҳал қилиб бера олади. Бу худди қадаҳдан томган май томчилари каби ошиқ дилига ҳикмат нури бўлиб қуйилади. Шу маънода тасаввуф аҳли хум, хумхона, соғар, жом, майқада деганда ҳам орифнинг пурфайз жозиб юрагини тушунганлар.

Учинчи байтда биз тушунмайдиган учта сўз бор. Булар: куб, хуршид, паргор. Куб — шароб сақланадиган хум, мажозий маънода, боя айтганимиздай, орифнинг кўнгли ва руҳи мутлақ. Хуршид — қуёш. Паргор — доира чизадиган асбоб (циркуль); безан йўл-йўриқ, чора-тадбир маъносига ҳам қўлланилади. Шунга кўра, ғазалнинг учинчи байтини ҳозирги тилимизга бундай таржима қилса бўлади: «Оғизгача май тўлғазилган хум худди қуёшга ўхшайди, гўё олоҳнинг доира чизгичи бу икки қуёшнинг (яъни фалак қуёши ва май хумининг) гардишини чизганда бир пайтда барабар очилгандай». Ехуд: «Май хуми билан қуёшнинг тарҳи бир хил, улар бирга бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир». Шоир айтмоқچики, қуёш ҳам май хуми, яъни бирламчи манбадан нишона. Шу учун улар бир-бирининг мавжудлигини исботлайдилар — қуёшнинг далили қуёш. Май хумини қуёшга ўхшатиш билан Навоий ориф қалбининг саховати, карамининг бепоёнлигини таъкидламоқчи, зеро қуёш ўз ҳарорати, зиёси билан оламни мунавар этгандай, ориф қалби ҳам ошиқларни фаровон баҳравар эта олади. Бундан ташқари, бу ерда толибнинг зоҳирий мушоҳададан (майхона деворини ҳидлаш) аста-секин ботиний маъноларни англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётгани ҳам ифодаланган.

Тўртинчи байт шарҳи. Хонақоҳ — сўфийлар йиғилиб, важду самоъ билан шуғулланадиган жой. Харобот сўзининг луғавий маъноси вайрона, шаробхона бўлса-да, аммо тасаввуф аҳли истилоҳида инсон жисмининг хароб бўлиши — қаноат, фақр йўлига кириб, ҳайвоний нафслар, кераксиз, ёмон хулқ-одатлардан қутулиб, ўзини хоксорлик, камтаринлик рутбасига солишдир. Хароботийлар, яъни риндлар «майхона тараддудин бехонумонлиги ва паймона тааллуқидин бесарасмонлиги» («Маҳбул қулуб») билан машҳур. Улар учун «тожу тахт туфроғ била тенг», ҳамма нарсадан фориғ, ёлғиз ёр ишқиде сармаст. Ҳирқа — сўфийлар киядиган йиртиқ жанда кийим. Бундан ташқари, инсоннинг бадани, сурати ва ашёлар олами ҳам. Баҳя — ямоқ, жияк. Маблагги кори — ишнинг натижаси, аҳволи, бор-буди демак. Хуллас, байтнинг мазмуни бундай: «Хонақоҳ шайхи май ичибди, яъни унинг кўнгилида илоҳий нур порлаб, бу ҳузурдан сархуш бўлибди. Эй ошиқ хароботийлар, сиз ҳам бу хабардан хурсанд бўлиб, важд-ҳолга тушинг. Кўрмайсизми, шайхнинг аҳволи унинг жанда тўнининг йиртиқларидан маълум бўлди, яъни ботиний олами юзага чиқди, маърифат нури шуълаланди». Байтнинг иккинчи сатрида сўфиларнинг ўз жамоалари мажлисида жазава хуружиде рақ-

су самоёга тушиб, кийимлари чок-чокидан сўкилиб кетишига ишора бор.

Бешинчи ва олтинчи байтларда шоирона ифода-тимсоллар орқали қадимги ва ҳозирги фалсафанинг учта муҳим категорияси тушунтирилган. Булар моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, жузъ ва кулл (яккалик ва умумийлик) категорияларидир. Бироқ фалсафий категориялар ҳақида гапиришдан олдин нотиқ сўзларнинг маъносини билиб олишимиз керак. Масалан, **мосиво** — ғайр, ўзга, ундан бошқа деган маъноларни ифода қилади. Мазкур фалсафий-тасаввуфий истилоҳнинг моадо деган иккинчи атамаси ҳам бор. Навоий девонининг биринчи ғазалида шу сўз ишлатилган. Шарҳлаётган ғазалимизда эса, шоир мосиво деб моддий борлиқ, яъни дунёни назарда тутган. Чунки дунё Мутлақ рух билан инсон орасида, яъни қалб билан «у» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгалиқдир. Шу каби ошиқ билан маъшук орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб — севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни жамлаган образ бўлиб гавдаланади. Бешинчи байтдаги **буд** — асос, ҳақиқий мавжудликни, **намуд** — кўриниш, шаклий белгиларни англатса, **хубоб** — сув ва бошқа суюқликлар юзасида пайдо бўладиган пуфакча. Бу сўз мавж билан биргаликда ҳаракат, моҳиятнинг зуҳуротини билдиради. Энди бешинчи байт мазмунини қайд этиш мумкин: «Кўзга ташланган нарсалар (ўзгалиқлар) зоти азалининг ҳақиқий моҳиятини англатмайди, шу сингари пуфакча ва тўлқин майнинг ўзи эмас, балки шаклий ифодасидир». Эки бошқача қилиб айтсак: «Май устидаги пуфак ва мавж майнинг моҳиятини акс эттирмаганидай, «у»дан бошқа кўринган ашёлар «у»нинг борлигини — мавжудиятини белгиламайди, улар ташқи белгилардир, холос». Шундай қилиб, ташқи дунё ва ундаги нарсалар моҳият эмас, балки ҳодисадир. Моҳият — руҳи мутлақ ёки ориф кўнглидаги маърифат. Айна вақтда, моддий дунё — шакл, рух эса — мазмун. Инсон ҳодиса ва шаклларга маҳлиё бўлмаслиги керак, унинг мақсади ва вазифаси моҳият-мазмунни билиб олиш. Тўғрироғи, ҳодиса-шаклни билишдан моҳият-мазмунни билишга қараб бориш. Демак, тасаввуфда дунё Мутлақ рух билан инсон орасида тўсиқ деб ҳисобланса-да, бироқ, барибир, дунёни билиш шарт қилиб қўйилган, дунёни билмасдан туриб, моҳиятни (ҳақни) идрок этиш мумкин эмаслиги тан олинган. Шу тариха, ҳодиса моҳиятни билиш йўлида имтиҳон, чунки у ранг-баранг ва хилма-хил. Шарқ филозофлари бу миқдорий кўпликни асмо (исмлар), ашё (нарсалар), сифот (сифатлар), имтиёз (фарқлар), афъол (ҳаракат-фаолият), ваҳж (юз, жиҳат) ва бошқа истилоҳлар воситасида тавсиф этиб келганлар. Миқдорий хилма-хиллик, мантиқий равишда, жузъият ва куллият, яъни тур ва жинс тушунчаларини келтириб чиқаради. Жузъият (тасаввуфчилар буни касрат ҳам деганлар) куллиятга, яъни ваҳдатга зиддир. Шундай бўлганда, уларнинг хусусиятида ҳам қарама-қаршилик мавжуд: ваҳдат — Бирламчи қудрат турғун, ҳаракатсиз жавҳар (субстанция) бўлса, касрат — тафсиллийлик, доимий ҳаракат, ривожланиш қонуниятига тобеъ. Демак, майнинг мавж ва пуфакчаларини томоша қилиш, мушоҳада этиш билан чегараланмасдан, худди ҳодисадан моҳиятга қараб борилганидай, касратдан ваҳдатга қараб бориш ва шу асосда бирламчи қудрат нафосатини идрок этиб, ҳузурланиш мумкин. Ҳазалнинг олтинчи байтида бу фикр очикроқ ифодаланган (бунда **тахрик** — ҳаракат, **сукун** — турғунлик, тиниш): «Пуфак билан тўлқин майнинг ҳаракати, тажаллисидир. Бу ҳаракат тингач, тиниқ майнинг тоза вужудидан бошқа нима қолади?»

Бу вужудни идрок этган киши Ёр ҳузурига мушарраф бўлиб, фано мартабасига яқинлашадиким, ғазалнинг **еттинчи байти** шу хусусдадир. **Ҳайвон сўйи** деб гўё одамзод инганде абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмасини атаганлар. Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбани англатади. Байтнинг мазмуни эса бундай: «Ишқ чашмасида ёки ҳақиқий нур манбаида кўринган қуёш аксими ё жонга ўхшаш май ичида азал соқийсининг гулдай зебо юзи намоён бўлганми? Соқий сўзи ҳам бу ерда рамзий маънога эга, яъни мутлақ файзиёт, маърифат булоғи демак. Майда ёр жамолини кўриш, май идиштин қуёшга ўхшатиш Навоийнинг севган образларидан. «Ашриқат мин акси шамсул қаъси анворул ҳидо, ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо» — чиқаётган қуёш касосининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди, жомдан ёр жамолини майда кўр, деган садо чиқди.

«Ҳазоинул маоний» девони мана шу байт билан бошланади. Шоир назарида ловуллаган олов кўраси — муаззам офтоб ҳам ўша буюк илоҳий қудратнинг инъикоси, мавжудотни ҳаракатга келтирувчи май тўлғазилган жом, унинг порлаши эса — ёр жамоли.

Ёр жамолини кўрган ошиқ мақсадга эришиб, фано водийсига кириб боради. Ҳазалнинг охириги икки байти шу маънони ифодалашга хизмат қилади. **Сақкинзинчи байтдаги дайр** аслида насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг номи, мажозан эса майхона, дунёдир. **Дайри фано** — ҳайвоний нафсдан қутулган, руҳан тирик, маънавий жиҳатдан етук кишилар мажлиси, уларнинг ботиний олами. Навоий бу байтда маънавий ҳақиқатларни кашф этган одамлар ҳузурини қўмсаш, улар ҳикматидан баҳра олиш туйғусини ифодалаган. Шунинг учун у **пири дайр** деганда ҳам эзгулик ва қарам дарёсининг тимсоли комил инсонни кўзда тутган. Алҳосил, байтнинг мазмуни: «Юрак майхона истаиди, чунки унда пири комил кишиларга сабоқ бермоқда, шояд менга ҳам шу май шуъласидан бир на-сиб етса». Ёки: «Кўнғил жисм, вужуд йўқоладиган, фано бўладиган макон истаиди. Чунки унда камолот ва етуклик тимсоли маънавий шайх ҳақиқат файзидан элга бир-бир бода тутмоқда. Зора, у бу ҳикмат ва дониш шаробидан менга ҳам бир қул-тум узатса».

Тўққизинчи байтга келсак, бунда иккита сўз ўзак маъно ташиди. Биринчиси — **наво**. Навонинг маънолари кўп. У му-сиққа, куй, оҳанг, шу билан бирга, мунтазамлик, тартиб-интизом, симметрия, низомия, нафосат тушунчаларини қамраб олади. Агар бу маъноларнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, наво умумбашарий, умумжаҳоний таносубият — руҳий-маънавий ва моддий-жисмоний оламнинг яхлит уйғунлигидан иборат олий ўзгаликни ифодалаган бўлади. Модомики шундай экан, ягона руҳий қудратнинг мунтазам ҳаракати, созкорлиги қайди-да қалбнинг шукру шукӯҳи, ором ва осойишталиги ҳам наво-дир. Алишер Навоий, шубҳасиз, охириги байтда қалб ороми, ички руҳий қониқши нашидасини тасвирлаган. Бу нашида шоир юрагида бир муаззам куй бўлиб янграган ва муғаний (иккинчи ўзак сўз) тушунчаси билан боғлини кетган. **Муғаний** — чолғувчи дегани. Бу ўринда эса у узлуксиз ёғиб турувчи нур-файзнинг навосини етказувчи, шу неъматдан огоҳ этувчининг тимсолидир. Куй каби оқиб келадиган ушбу нур қалбни роҳат-фароғатга фарқ этади. Байтнинг насрий таржимасини келтирсак, фикримиз янада ойдинлашиши мумкин: «Эй ишқ, буюк жаҳоний уйғунлик нури навосидан, сафо нашидасидан қониқши муяссар бўлди, энди Навоий жонининг ипини шу нурни ёғди-рувчи чолғувчи асбобига тор қилгин, яъни ўша буюк нур риш-тасига улаб юборгин». Ёки: «Эй ишқ, маҳбуб жамолини кўриб, ўзликдан батамом хориж бўлдим — мақсадга етдим, висол куйи вужудимни оғушига олди. Энди Навоийнинг жонини жонон нурининг тарамларига боғла». Бу ерда шоир тахаллуси билан байт мазмуни ўзаро топшиб, ажойиб сўз уйини ҳосил бўлганини кўрамай. Шу нуқтада шоирнинг ҳар икки тахаллуси (Навоий ва Фоний) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин эканлиги ҳам маълум бўлади.

Улуғ шоирнинг фалсафий мушоҳадаси мана шундай чуқур ва қамровли. Коинот ва инсон унинг назарида яхлит бир бутун-ликни ташкил этади, бир қонуният билан бошқарилади. Инсон бу қонуният сирларини руҳ кучи, алоҳида ҳиссий тасаввурлар теранлиги билан билиб олиши даркор.

Хуллас, мазкур ғазалда мажозий тимсоллар ёрдамида тасав-вуф фалсафасининг билиш назарияси таърифлаб берилган: аввал оламни билиш мушкуллигидан қўрқиб саросимага ту-шиш, ҳайратланиш, кейин ташқи дунё нарсаси-ҳодисаларини му-шоҳада эта бошлаш, зоҳирий мушоҳададан аста-секин моҳият-ни идрок қилишга ўтиш. Моҳиятнинг улуғворлигини ҳис этиб, руҳий-тафаккурый қониқши туйиш. Бу жараён уч босқичга аж-ратилиб, **илмул яқин**, **айнул яқин**, **ҳаққул яқин** деган махсус терминлар билан белгиланган эди. **Яқин** — исбот талаб қилин-майдиغان шак-шубҳасиз ҳақиқат. **Айн** — чашма, кўз, ҳар нар-санинг асли, зот. Тасаввуф назарийетларидан Абдураззоқ Кошоний бундай дейди: «Филжумла, сўфилар акидасига му-вофиқ маънавийётни билиш уч хилдир: илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин. Аввалги ҳолатда одам маълумни ақлий далил, ҳужжат келтириш билан дарк этади ва иккинчи ҳолатда билиб олинган, исботланган маълумни мушоҳада этади ва учинчи ҳолатда ҳақиқатни дарк этишга етади». (Абдураззоқ Кошоний. Масобихул ҳидо, 52-бет.) Бу бамисоли қуёш шуъласи ва ҳа-

поратини далил келтириш билан исботлаш (илмул яқин), қуёш жисмини кузатиш билан аниқлаш (айнул яқин) ва қуёш вужудининг мусаффо нурдан иборат эканини қалбан идрок этишдай (ҳаққул яқин) гап. Қаширий деган олим назарида эса «илмул яқин — ақл аҳли учун, айнул яқин илм арбоблари учун, ҳаққул яқин орифлар учундир». (Қаширий. Кашфул маҳжуб, 497-бет). Демак, бу фалсафий системага мувофиқ, ҳақиқат тажрибадан олдин мавжуддир, у мантиқ кучи билан эмас, балки ҳис — руҳ воситаси билан, яъни интуиция ёрдамида билиб олинади. Чунки ҳақиқат инсоннинг ўзининг қалбида, кўнгил кўзгусида. Фаҳмлаган бўлсангиз, дунёни билишини бу усули немис олими И. Кант (XVIII аср) «нарса ўзида» ва «априор» (тажрибадан аввал мавжудлик) тушунчалари остида ривожлан-тирган фалсафий таълимотга ўхшаб кетади. Биз ҳам худди шуни таъкидламоқчи эдик, яъни тасаввуф баъзи тадқиқотчилар айтмоқчи бир дин ўрнига келган янги, мураккаблаштирилган ва мистик туйғуларни қондиришга хизмат қилувчи иккинчи дин эмас, балки оламни билишга йўл очган, шу сабабли ҳам фикрий-ҳиссий мушоҳадакорлик, ҳур фикрлиликни ёқлаб, инсонни тадқиқ этишга диққат қилган катта фалсафий оқимдир. Ана шу жиҳати билан у динга нисбатан олға ташланган муҳим қадам бўлди ва башарий тафаккур тараққиётига шубҳасиз ижобий таъсир кўрсатди. Алишер Навоийга ўхшаб гуманист мутафаккирлар учун эса у инсон табиати ва тийнаги ҳақида, жамият, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, моҳияти тўғрисида ўйлашга имкон берадиган қидириш-изланиш майдони, таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Улуғ шоир буни биринчи девонига киритган, ҳар банди

**«Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол»,**

деб якунланувчи таржеъбандида равшан баён этган. Таржеъбандни ўқир эканмиз, муаллифнинг рози дилидан огоҳ бўламиз, чунки у ёшлигидан бошлаб ҳар хил илмларни ўргангани, ҳар хил «саргузашт»ни бошидан кечириб, дунё ва унинг одамлари ҳақида кўп мулоҳаза юритганини ёзади. Шоҳу султонлар дабдбаси, шайхул ислому уламо-умарола, ман-ман деган донишмандлар суҳбати уни қониқтирмаган, уларнинг бирортаси ҳам инсон қаршида пайдо бўладиган минглаб саволларга жавоб беришга қодир эмас эди. «Назар айла бу коргоҳ ваъзига, ки ортар тамошосида ҳайратим», дейди шоир. Олам моҳияти нимадан иборат, инсон нега дунёга келади ва яна нега кетади? Нега қуёш ҳар тонг нур сочиб чиқади, фалак доим гардишда? Нега инсон зоти бир хил эмас? Фирибгарлик, кенга-хўрлик, риё, ёлғон, қаердан келиб чиққан? Бу ва бунга ўхшаган саволлар Навоийни ҳаммаша қийнаб келган. На ўзимнинг «саъи ила фикратим», «на касби улум этти ҳал мушукулим», деб ёзади у. Юрагида ҳар хил андешалар, шубҳалар кезгани, лекин замона тафаккури доирасидан батамом чиқиб кетишга журъат қилолмаганини эслатади. Ва оқибатда:

**«Менинг бошима бас қотиғ тушди иш,
Чу тоқ ўлди бу дард ила тоқатим»,**

дея ўзини тасаввуф билан овутади, яъни «май била улфат» туйнади. Шундай қилиб, тасаввуф Навоийга жаҳолатдан қутулиш, дунёни билишга чанқоқ юракни маълум даражада тинчитишга кўмак берган. Бунинг иккита сабаби бор: биринчиси шуки, Навоий яшаган замоннинг ақлий тараққиёт даражаси, фан ривожии реал дунё воқеаларини илмий асосда тушунтиришга оқибат қиларди. Иккинчиси эса, бу яна муҳимроқ: инсоннинг ақлий имкониятлари, донолиги билан ахлоқи, аъмолияти орасида мавжуд бўлиб келаётган ноумувофиқликдир. Навоий ақлу заковати ҳайратланарли, қилни қирқ ёрувчи кишилар ичида нафс домига тушган, зулм ва бадкирдорлиги билан машҳур бўлганларни кўп кўрган эди. Шунинг учун улуғ гуманист шоир ахлоқий фазилатлар тарбиясини биринчи ўринга қўядиким, бу ҳам уни тасаввуфга мурожаат этишга олиб келарди. Зеро, тасаввуф бутун эътиборни айнан инсон ахлоқини поклашга қаратиб, шу мақсадда турли йўл-йўриқлар, амалий тадбирлар ишлаб чиққан эди. Тасаввуф одамини ўз виждони билан юзма-юз қўйиб, ўзи ҳақида ўйлашга мажбур этар, ҳақиқат ва эътикод поклиги руҳида тарбияларди.

Фалсафий таълимот сифатида оламни ягона деб эътироф этиш билан тасаввуф жаннат-дўзах тўғрисидаги диний афсоналарни мантиқан инкор қилар, натижада зоҳид, муҳтасиб, аълам каби шарият намоёндалари ҳақиқатни билмайдиган нодон кишилар бўлиб чиқарди. Навоий уларни муқаллидлар, яъни юзаки нарсалар, қуруқ ақидаларга кўр-кўрона тақдир

қилувчи, мустақил фикрдан маҳрум одамлар деб атайди. Тасаввуф, шу тариқа, фалсафий дунёқараш сифатида диний догматизм, мутаассибликка зид эди ва Алишер Навоий ундан қучқувват олиб, комил журъат билан:

**«Зоҳид, сенга ҳуру менга жонона керак,
Жаннат сенга бўлсин, менга майхона керак,
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўло, ёна керак»,**

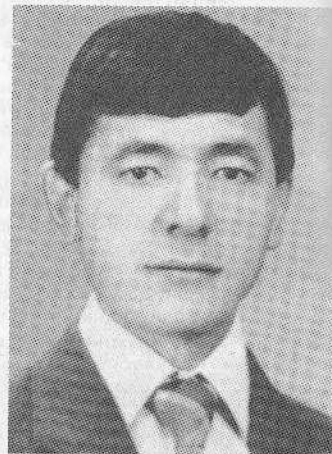
дея олар, жоҳил диндорлар устидан кулиб, ўзининг ҳикмат ва дониш шарбатига толиб, муҳаббатнинг завқ-сурури тимсоли бўлмиш кўнгилни ёритувчи ҳақ ва ҳақиқат излаётганини баралла изҳор этарди. Биҳишт умидида дунё неъматларидан воз кечган зоҳидлар оламдаги барча нарсаларни арзимас деб ҳисоблардилар, тасаввуф эса, айниқса Жомий ва Навоий мансуб бўлган нақшбандия таълимоти қаноат ва тийинишни талаб этса-да, бироқ дунё гўзаллигидан ҳузурланишни инкор этмаган. Негаки, модомики реал дунё Мулкал руҳ инъикоси экан, демак уни севиш ва ундан баҳра олиш мумкин. Шу асосда инсоннинг инсонга муҳаббати ҳам табиий ва зарурий деб топилган, яъни мажозий ишқ орқали илоҳий ишққа қараб бориш. Навоий ўзини ана шу «ишқи мажозий» куйчилари сирасига киритади. Дар ҳақиқат, биз таҳлил этган ғазалга ўхшаган соф тасаввуфий маъноли ва «ишқи ҳақиқий»ни васф этувчи асарлар Навоий ижодида асосий ўринни эгалламайди. Аммо шуниси борки, ибораларнинг тимсолийлиги, рамзий-символик характери «дунёвий ғазаллар»да ҳам сақланган. Ойбек айтганидай, бу ерда конкрет бирор шахс муҳаббати назарда тутилмайди, балки умуман яхши инсонни севиш мадҳ этилади. Ишқ Навоий наздида покбозликдир, яъни: «пок кўзни пок назар билла пок солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуи ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ» (Маҳбулбул қулуб, 42-бет). Шунинг учун, масалан, дейлик, «Келмади» радифли ғазални муножот куйи оғушида берилиб тингларканмиз, «Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнгул уйин, не учунким бода кирган уйга қайғу келмади» деган мақтаъни эшитганда, шоирнинг лирик қаҳрамони ёрнини кутавериб қийналганидан, уйига кириб аламдан роса ичиб олибди-да, деб ўйласак, ўта калтафаҳмлик қилган бўлардик. Бундай ғазалларда ҳам бода, шароб, май сўзлари ўша мажозий маънода — муҳаббат шавқини билдириб келишини эсдан чиқармаслик керак. Бундан ташқари, Навоий бодани «кўнгил уйини хуррам этувчи» нарса деганда, ёрни кўнглида сақлаш, унинг ёди билан яшашни таъкидлаган. Негаки, нақшбандия сулукида ёд, хотира, эсга олиш тушунчалари муҳим ўрин эгаллайди. Абдулҳаким Табибийнинг ёзишича, нақшбандияда туз йўлга кирган одам қалбида «эътиқод нури, таҳқид нури, маърифат нури, ҳидоят нури, хотира нури, ажодлар ёди нурининг бодаси» жўшиб туриши лозим. (Абдулҳаким Табибий. Афғонистонда тасаввуф ривожии, 10-бет.) Бунда эсга олиш, ҳофиза қуввати ҳақида ҳам гап борадики, бу ватан, эл-улус ғами каби кенг маъноли тушунчалар билан боғланиб кетади.

Шундай қилиб, тасаввуф инсонни улуғлаш, ҳаётнинг қадрига етиш, умрни оқилона ўтказиш ғояларини тарғиб қилишга назарий замин ҳозирлаб, инсонпарвар шоирларнинг илҳомига илҳом қўшган. Бу таълимотнинг негизи савқи табиий, руҳий кўзғалиш, ваҳийлик ҳам шоирона тафаккур кайфиятига мос тушарди. Ва, умуман, биз шайхлар, орифлар тасаввуфидан ижодкорлар тасаввуфини фарқ қилишимиз керак. Сўфийлар учун тариқат зикру самовъ, важд ҳол, касбу каромат эди. Аттот, Румий, Жомий, Навоий сингари буюк шоирлар учун эса у шуурий мушоҳада усули, инсон зотини маънавий баркамол ҳолда кўриш орзуси, сирли-хаёлий оламни тасаввурда яратиш, Идеал бир гўзаллик ишқида ёниш бўлган. Одамнинг асрлар давомида абадий ҳаёт, руҳнинг ўлмаслиги ҳақида ўйлаб келган армонлари, ривоят-асотирлар бу беҳудуд романтик олам уфқини кенгайтирган. Шу боис, умрида тасаввуфнинг бирор расмий қондасини бажармаган, яъни расман сўфий бўлмаган Алишер Навоий мазкур таълимотни маслак, мафкуравий эътиқод сифатида қабул қилиб, ўзининг инсоншунослик, ҳақпарастлик ва адолатпарастлик ғояларига бўйсундирган эди. Шоҳ ва шаҳзодаларни инсофга қақирши, риёкор шайхлар, бетавфий сўфийларни фош қилишда ундан фойдаланди. Шоирнинг ижоди ана шундай мураккаб ва кўп қиррали, ибора-образлари кўп маъноли, теран. Унинг ҳар бир асари устида тўхталганда, бу хусусиятни албатта эътиборга олиш лозим.

Поэтик фикр мезони

Муртазо
Қаршибоев

Журналнинг шу йил февраль ойи сонида адабий танқид бўлими қошида «Ёш танқидчилар тўғарағи» ташкил этилгани тўғрисида маълум қилган эдик. Уша сонда ТошДУ ўзбек филологияси факультети талабалари Мусурмон Номозов, Замира Эшонова, ҳамда 3-сонда шу факультет талабаси Дилором Маткаримованинг мақолалари эълон қилинди. Энди Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети ёш танқидчиларидан Муртазо Қаршибоев билан Маҳфуза Эргашеванинг ёшлар шеърятга ҳамда прозаси хусусидаги мақолаларини ўқийсиз.

Фурсатдан фойдаланиб бир нарсани эслатиб ўтишни лозим топдик: келгусида танқидчи, адабиётшунос бўлишни хоҳлаган барча ёшлар тўғарағимизга аъзо бўлиб киришлари мумкин. Демак, ёшлар адабиётининг долзарб муаммолари ҳақидаги мақолаларингизни, умуман, тенгдошларингизнинг мақолаларига нисбатан фикр-мулоҳазаларингизни кутамиз.

Кулаётган кишини кўриб, у бахтли одам, дейиш қанчалик нотўғри бўлса, йиғлаётган одамни бахтсиз дейиш шунчалик бемаъниликдир. Ҳақиқатнинг бир томонини кўриб, иккинчи томонига назар ташлашга эринган кишиларгина шундай деб ўйлашлари мумкин.

Санъаткор ҳақиқатнинг турли қирраларини турли томонидан кўра олади. Шунинг учун унинг асарлари турли ижодий кайфиятларнинг маҳсули сифатида, ҳақиқатнинг ҳар хил қирраларининг бадийий инъикоси сифатида юзага келади. Ҳар бир асарда айрича кайфият, воқеликнинг ўзгача ижодий талқини кўриниб туради. Адабиётшуносликда буни мавзу ранг-баранглиги дейишади. Аслида адабиётда мавзу битта: Инсон. Унинг вазифаси ҳам битта: инсонга Инсонни кўрсатиш.

Кўпинча ижодкорларни «янги гап» айтибди деб кўкка кўтаришади. Буни қандай тушуниш мумкин? Санъаткор бадийий картина яратади. Бу картина эса инсонлар қалбида ухлаб ётган туйғуларни, тафаккурдаги фикрларни уйғотади. Демак, санъаткор янги гап айтувчи эмас, одамларнинг маънавий-руҳий оламини уйғотувчидир. Ҳар қандай асар ўз йўналишини аввало юракдан олади. Юракда туғилган ижодий кайфият образли тафаккурда образли либос кияди. Бу образли ифода асардаги ижодий руҳни ўқувчига етказа олсагина унда фикр уйғонади. Ижодий кайфият — ижодкор мақсадини амалга оширишда бошланғич нуқта.

80-йиллар ўзбек поэзиясини тўла маънода қалб, юрак поэзияси деса бўлади. Чунки бу давр ижодкорларида қалб манзараларини ифодалаш, юракнинг ўзини бутун бир ҳаёт манзараси сифатида бериш намоён бўлди. Уларнинг шеърларида лирик кайфият бадийий картиналар сифатида катталашиб боради, мазмун даражасига етади. Бу хусусиятлар, айниқса, шоир Хуршид Даврон шеърларида ўзига хос тарзда сезилмоқда. Хуршид Даврон ранглар билан ўйлайдиган, туйғулар билан фикрлайдиган шоир. Унинг шеърларида лирик кайфият фикрнинг чегарасигача таранг тортилиб боради. Шунинг учун уларда сийқалик, ортиқчалик сезилмайди:

**Мезон кечди,
Қандай шошиб кечди бу мезон.
Ҳосил тўла араваси лойларга ботиб
Сочи оқарди.**

Бу мезонни кузатиш, кузатиб жим туриш... оғир! Ғамгин кайфиятнинг фаолиятга ундовчи умидбахш манзараси.

Ҳар қандай кайфият воқеликнинг муайян руҳий нусхасидир. Демак, шоир руҳий кайфиятни, руҳий кайфият орқали воқеликни таҳлил қилади, янги хулосалар, фикрлар учун поэтик йўл очади. Шунинг учун шеърни тушунишда аввало ундаги лирик кайфиятни, бу кайфиятга туртки бўлган воқеликни ҳисобга олиш зарур бўлади.

**Эриб кетар хира туманлар,
Капалакдек уйғонар ялпиз.
Осмон дарё бўлиб туюлар,
ўтлар узра чопқиллайди кўз.**

**Қайрағочнинг гули — митти жом
Жаранглайди — таралар атир
Ва тушларга кирар бу оқшом
Майсаларни кучоқлаб адир.**

**Шамол елар эркин, қутуриб,
қурий бошлар томлар тўсини.
Гуллаётган олчани қўриб
деразалар очар кўксини.**

**Еритганча то юрак ичин
сабза ўтлар шабнамга қонар,
Ватанини соғинмоқ учун
ер остида жангчи уйғонар.**

Бу мисраларни юрак билан тушуниш керак. Улардаги поэтик руҳни қалбга кўчириш керак. Шунда юракда бир орақиқш пайдо бўлади, тафаккурда фикр чақнайди. Руҳингизда нима-дир тирилади.

Баъзан лирик кайфият туманли, ғамгин бўлиши мумкин. Ҳечқиси йўқ. Бунинг учун шоирни айбдор қилмаслик керак. Ҳаёт шундай мураккаб бўлса, шоир нима қилсин?! Бундай пайтда ташқи сабаб — бирламчи турткини, воқеликни таҳлил қилиш керак. Шоирнинг барча ҳис-туйғулари ана шу бирламчи белгига боғланган бўлади. Демак, ғамгин кайфият ҳам ўзининг мукамал поэтик формасида ҳақиқатнинг маълум бир қиррасини очишга хизмат қилади. Бусиз бадий ҳақиқат ҳам, поэтик фикр ҳам тўлақонли бўлмай қолади.

Хуршид Давроннинг «Сўнги куз» шеъри маҳзун кайфият ифодаси билан бошланади:

**Мезон оқшомлари қуйилгач тунга,
қайғулар уйғонар кўксимда ногоҳ.
Боқаман: дарахтлар сингар осмонга,
англайман: яшамоқ оний бир нигоҳ.**

Узини табиатнинг бир бўлаги деб билган одам ундаги емирилишни кўриб, ўз умри ҳақидаги ҳақиқатни билиб қолади. Замин билан вақтинча хайрлашиб кетаётган табиат фониди бу ҳақиқат фожиа даражасигача кўтарилади:

**Кун келар, қушларнинг тўдаси узоқ
айланар осмонда ва ўчар саси.
Баҳор — ташна қушлар интилган тузоқ,
кузак — синдирилган қушлар қафаси.**

Умрнинг сўнги кузини ўйлаётган лирик қаҳрамон кайфияти орқали шеърнинг фожиа-драматик руҳи таранглашади. Бу таранглиқдан фикр отилиб кетадигандек туюлади.

**Кетарлар қушчалар парвоз билан маст,
Қайтарлар увиллаб қора шамоллар.
...Болалар қушларнинг кетгани билмас,
йиглаб кузатади қушларни чоллар.**

Инсон яшаган сари табиат бағрига, ундаги моҳият бағрига сингиб кетаётгандек бўлади. Умрининг маълум даврига бориб, моҳият ҳам ўзгаради, моҳиятга муносабат ҳам... Бу шеърни тушунтириш қийин. Ундаги кайфият шунчалик маҳзунки, бу маҳзунлиқни сўзлар ҳам зўрага кўтариб турибди. Шу маҳзунлик орқали шоир бизни ҳақиқатнинг янги бир йўналишига бошламоқчи. Кайфият ғамгин, лекин ҳақиқатни ҳамма билиши керак. Ғамгинлик керакмас деб ҳақиқатдан воз кечиб бўлмайди.

Баъзи шеърларни ўқиб бирдан хулоса чиқариш, дарров ақлнинг тайёр қолипига солиш қийин. Улар қолипга сиғмайди. Танқидчиларимиз бундай шеърларга «Шоир нима демоқчи?» деган саволни кўндаланг қўядилар. Аслида, бундай шеърларнинг моҳиятида танқидчиликка қаратилган савол бўлади: «Хўш, бу шеър ҳақида нима дейсиз, хурматли мунаққидлар!»

**Дераза пардаси силкинар,
қайларгадир сузар хоналар.
Қиз юзида тошган сепкиллар
баҳордан ва ишқдан хотира.**

**Деразадан термилади қиз
кўчадаги толиққан ёзга.
«Ҳадемасдан кириб келар куз...»
қиз шундай деб ёзар қоғозга.**

Бу шеърдан турлича фалсафий маъно ахтариш беҳуда. Унда фақат битта ташвишли савол бор. Бу савол шеърнинг лирик ҳолатидан келиб чиқади: баҳорни, ёзни кутиш билан ўтказган қиз кузда бахтига етишадими? У умрини кутиш билан ўтказиб, мақсадига етолмай кетса, биз унинг қисмати олдида ўзимизни заррача гуноҳкор деб биламизми? Умуман, бизда ўз замондошларимизга масъулият ҳисси билан қараш фазилати борми? Бу саволлар шоир лирик ҳаяжонининг давоми бўлиб эшитилади.

Хуршид Давроннинг Ватан ҳақида ёзган шеърлари кўп. Уларда маънос, тиниқ кайфият сезилиб туради. У Ватанини дард билан севиб, дард билан куйлайди:

**Мен кўксингга бошимни қўйдим,
Сен чеккан дард, ҳасратда куйдим.
Суйдим сенинг Оқдарёнгни ҳам,
Ҳамда Қорадарёнгни суйдим.
Эй қалбимнинг онаси, Ватан!**

Шеър лирик ҳолатидаги маънослик йиғлоқиликни, умидсизликни рад этади. Бу маънослик бағрида боболаримизнинг руҳи, оталаримиз жасорати, тенгдошларимиз фидойилиги яширингандек бўлади:

**Сен боболар битган байтдирсан,
Муҳаббатим қўшиб айтурман
Ўтмишингга йўл солиб гоҳо
Келажакнинг бўлиб қайтурман.
Эй қалбимнинг онаси, Ватан!**

Ҳар бир шоирда бошланғич оҳанг нуқтаси, бирламчи кайфият нуқтаси бўлади. Шу орқали у ҳақиқатнинг муайян қирраларини кўрсатишга интилади. Бировда қувноқ бахтиёрлик устун бўлса, бошқа ижодкорда ҳазил-мутойиба, юмор оҳанги кўпроқ бўлади, яна бирида тантанаворлик, ҳайқириқ кучли бўлиши мумкин. Хуршид Даврон шеърларида эса сокин дардкашлик, ҳазин исёнкорлик, тотли маънослик сезилиб туради. У қувончнинг ўзига ҳам ана шу туйғулар билан қарашни яхши кўради. У шу йўл билан воқеликнинг номаълум томонларини очишга интилади. Буни ижодий характер кишининг ўзига хос бадий-эстетик ифода йўли деб тушуниш керак.

**Қор кетди ва заминда
Бўртди илк гиёҳ.
Қоронғи, сиёҳ тунда
Шам ёнди гўё.**

**Баргин ёзиб талпинди
У қуёш сари,
Осиқди илдизига
Улкан ер шари.**

Кичик жасоратга катта ишонч руҳи билан ёзилган шеър бу. Умуман, Хуршид Даврон шеърларида жасоратга ундовчи туйғу ҳар бир сатрда сезилиб туради. Шоир жасоратни ўзига хос тарзда тушунади. У ердан униб чиққан майсада ҳам ўтган инсонлар хотирасини кўради. Қуёшга талпинган майса зулматга кўниқолмай исён қилиб кетган боболаримизни эсга солади:

**Чунки майсанинг ҳам хотираси бор,
Майса хотираси — нурга интилмоқ.
У паққос иккига бўлиб ташлайди
Йўлининг устида турса ҳатто тоғ,**

деб ёзади бир шеърда шоир.

Бизнинг танқидчиларимиз бундай шеърлардан ижтимоий фикр излашни яхши кўришади. Аслида ҳар қандай ижтимоий-поэтик сўз шахсий кечинмалар маҳсулидир. Шунинг учун ижтимоийлиқни шеърнинг формасидан эмас, балки унга асос бўлган, унга жон бағишлаб турган лирик ҳаяжондан, кечинмадан излаш керак ва оддий табиат манзараси бўлиб туюлган шеърда ижтимоий мазмун борлигини ҳис этиш мумкин.

Хуршид Давроннинг «1941 йил 22 июнь. Пешин» номли шеъри бор. Унда фашистларнинг ота ва ўғилни жар ёқасига олиб бориб, отиб ташлаганликлари маълум бўлади. Уғил ўлими олдидан отасидан сўрайди: «Уқ тегса оғрирми, дада?» Шеърнинг давоми:

**Баҳорда жарлики қоплар ўт-ўлан,
Ўтлар узра сузиб ўтар оқ булут
Ва шунда гиёҳлар аччиқ дард билан
Шивирлар, шивирлар: «Оғрикан, дада!»
Бу нола ҳеч қачон бўлмайди унут...**

Бу шеърни ўқиб, майсалар ичида эмас, минглаб гуноҳсиз шаҳидлар қичқириги ичра юргандай бўласиз, қадамингизни хушёрроқ босасиз...

Шоир ҳамма гапни айтиб бериши шарт эмас. У юракдаги тўлғоқ — лирик кайфиятни поэтик ифодалаб бера олса бас, шунда у шеър яратган бўлади. Адабиётда «илҳом билан ёзилган», «дард билан ёзилган» деган бирикмалар кўп ишлатилади, буларнинг ўрнига мен «лирик кайфиятдан келиб чиқиб ёзилган» деган бўлар эдим.

Шеърнинг қанчалик поэтик мукамал бўлиши ундаги фикр салмоғи, шоир руҳий кечинмаларининг воқелиқдан қай даражада таъсирланиб, қай даражада лирик кайфиятга айлана олишига боғлиқ. Хуршид Давроннинг «Мусаввир бўлмоқ эрсанг», «Васиқа», «Қафасдаги ғамгин қушни», «Дарё йўқдир сочингдан бошқа» сингари шеърларида сўзбозлик, ташқи оҳанг устун бўлиб кетишига сабаб уларда лирик кайфият поэтик манзара, поэтик дард даражасига кўтарилмаганлигидир. Бундай шеърларда шоир сўзларга зўр бериб, кучли фикр уйғотмоқчи бўлади. «Мусаввир бўлмоқ эрсанг» шеърининг илк бандларида бунга эришади ҳам:

**Мусаввир бўлмоқ эрсанг,
Юрагинг билан бақир
Ва онагинг номини
Ранг билан айтиб қақир.**

**Мусаввир бўлмоқ эрсанг,
Тилингни ичинга ют.
Сен сўзга ўргатган ранг
Шивирласин: Она юрт!**

Кейинги бандларда ҳам кучли фикр оқими сезилади. Лекин у жарангдор сўзлар пардасида хиралашгандай бўлади. Сўзлар

эркин оқиб чиқмайди. Улардаги поэтик ранг сусайгандек туюлади:

**Мусаввир бўлмоқ эрсанг
Мисли Моний ё Беҳзод,
Энг аввало зулматдан
Юрагингни қил озод.**

Шоир ташқи оҳангни сақлаш учун сўзларни ноўрин такрор-лайверади. Натижада мисралар лирик ҳаяжонни, поэтик мазмунни ифодаловчи восита эмас, шунчаки сатрларнинг жаранглаши учун ишлатилаётгандек таассурот қолдиради. Шоир шеърнинг иккинчи бандида «Мусаввир бўлмоқ эрсанг, тилингни ичинга ют» деса, тўртинчи бандига келиб, «Мусаввир бўлмоқ эрсанг, Тилингни суғуриб ол Ва ярадан тўкилган Қон рангига қулоқ сол», дейди. Шоир шеърда бир детални икки марта бир хил стилистик аспектда қўллаб юборган. Ҳар иккала ҳолда рангларнинг яширин тилини англаш учун мавжуд тил қонунлари билан ўйлаш етмайди, рангларнинг ўз тилида ўйлаш лозим деган поэтик маъно бор.

Хуршид Даврон сўзларни сайратиб ёзадиган шоир эмас. У сўзларни ўйлатиб ёзади. У юқоридаги шеърни ҳам бошқача ёзиши мумкин эди, бунинг учун шоир ўз қалбидидаги лирик ҳаяжонни ҳақиқий поэтик шаклга айлантириши керак эди.

Хуршид Даврон шеърлари адабий танқидчилигимизда кўпгина баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Унинг бир қанча шеърларига «мавҳумлик» деган даҳшатли тамғалар ҳам урилди. Шоир шеърларидан ташқи фикр излаш унинг шеърларига жуда жўн муносабатдан бошқа нарса эмас. Аввало шеърдаги ички ҳаяжонни англаш керак, ундаги лирик кайфиятни юракка кўчириш керак. Шунда лирик кайфиятнинг ўзи фикрга, фикр эса ҳақиқатнинг янги талқинига айланади.

Ҳозирги шеърят фикрлар шеърятга бўлиши керак деган мулоҳазалар мавжуд. Бундай мулоҳаза тарафдорлари бир томонлама ҳақдирлар. Чунки ҳар қандай фикр ички ҳаяжон билан тирик. Ана шу ҳаяжон шоирнинг қиёфасини, позициясини кўрсатиб туради. Ута рационал тарзда кўринган мисраларда ҳам лирик кечинма яширинган бўлади. Баъзан бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Ҳис-туйғулар юзага чиқиб, поэтик манзара тусини олади. Бундай шеърларда лирик ҳаяжоннинг ўзи фикрга айланиб кетади.

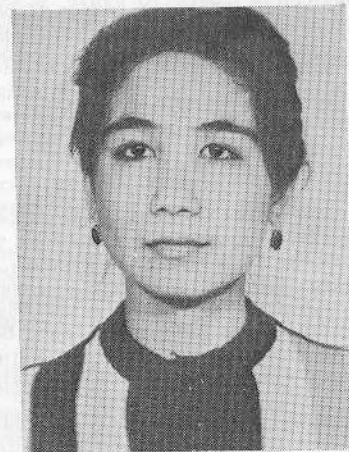
Демак, поэтик фикрнинг асоси — лирик кайфиятдир. Зероки, шеърнинг ўзи ҳам лаҳзалик руҳий ҳаяжоннинг воқеликнинг маълум бир томонини ёритиши, қалбнинг ҳақиқатга яқинлашиши натижасида туғилади. Фикр руҳий кечинмалар йўлидан кириб келади ва ҳаммавақт уларнинг кейинги йўналишлари учун замин тайёрлайди.

**Маҳфуза
Эргашева**

Кураш қалбда давом этади

Адабиёт — ҳаётнинг кўзгуси, деймиз. Лекин муайян бир асарнинг элементлари билан ҳаёт ўртасидаги алоқадорлик, боғлиқлик, муносабат қай даражада бўлиши керак, деган масала ҳамон кўп баҳсу мунозараларга сабаб бўлмоқда. Ҳаёт ва адабий қаҳрамон масаласини олиб кўрайлик. Хўш, бу масала кейинги йиллар ўзбек прозасида, хусусан, ёшлар ижодида қандай ҳал қилинапти?

Ёшлар ижодида кўзга ташланаётган хусусият шуки, уларнинг энг яхши асарларида илгари суриланган гоё тасвирланаётган воқеалар мағзига сингдириб юборилади. Асардаги ҳар бир воқеа теран таҳлилдан ўтказилиб, қаҳрамонларнинг руҳий дунёси орқали моддийлашиб боради. Реалистик тасвирнинг кучайиб бораётганлиги ҳам ижобий ҳодисадир. Биз энди яхши ё ёмонлиги автор томонидан

аллақачон белгилаб қўйилган бир қолипдаги қахрамонларни эмас, балки бир кўз югуртириб чиқиш билан «ижобий» ёки «салбий» деб ҳукм чиқаришга имкон бермайдиган зиддиятли инсонларни кўрамыз. Бундай характердаги асарларни, уларда илгари сурилган ғояларни англаш учун ўқувчи аввало ёзувчининг ғоявий-эстетик мақсадини яхши тушунган, асарнинг бадиий хусусиятларини яхши илгаб олган, қисқаси, унда муайян бадиий дид шаклланган бўлмоғи керак.

Назаримда, кейинги йилларда яратилган Эркин Аъзамовнинг «Жавоб», Хайридин Султоновнинг «Ажойиб кунларнинг бирида», Аҳмад Аъзамнинг «Бу куннинг давоми...» қиссалари ҳам муайян тайёргарлик ва кўникам талаб этадиган асарлар сирасидандир.

В. Г. Белинский, проза асарларида воқелик устунлик қилади, деган фикрни илгари суради. Лекин кейинги пайтларда проза хусусиятлари ана шу назарий қараш доирасига сигмай қолаётганга ўхшайди, яъни воқелик лирик туйғулар оқимида сизиб чиқаяпти, уларда кечинмалар устунлиги сезилапти. Бунинг сабаби, бизнингча, ҳаёт воқеаларини инсон маънавий-руҳий оламида туриб, Инсон идеаллари асосида таҳлил қилишга интилишнинг кучайганлигидадир. Воқеаларни инсон ички кечинмалари манзараси сифатида талкин қилиш, уларни таҳлилдан ўтказиш воситасида ижодкорга эркин мушоҳада юритиш, воқеликни ҳам, қахрамонлар қалбини ҳам теранроқ ёритиш имконияти туғилади. Муайян ҳаёт воқеаларининг қахрамонлар руҳий олами манзаралари фониди берилиши натижасида эпик ва психологик тасвир ўртасида бўладиган номутоаносибликларга барҳам берилади.

Асарнинг муҳим бадиий-ижодий хусусиятлари, қахрамонлар руҳий оламининг кашф этилиши даражаси охири-оқибатда ёзувчи ғоявий-эстетик идеали билан ҳаёт воқелиги ўртасидаги муносабат масаласига бориб боғланади. Бу идеалнинг даражаси бадиий қахрамоннинг қай даражада ҳаётий ва ҳаққоний бўлиб чиқишини таъминлайди.

Хўш, ёзувчиларимиз қиссачиликдаги ангина тасвир йўналишида ўз қахрамонларини қандай шакллантиряптилар? Улар ҳаётнинг қайноқ нафасини ўзларида қандай акс эттиряптилар?

Маълумки, воқеликнинг ўзи ҳаётда ҳам, санъат ва адабиётда ҳам ўзига хос кишиларнинг пайдо бўлишига асос бўлади. 80-йилларда бадиий адабиётда ўзини маънавий-руҳий қийноқларда енгиб чиқишга уринаётган, ўзлигини топишга ҳаракат қилаётган инсонлар образлари яратила бошланди. Бу ижтимоий ҳаётдаги зиддиятли воқеаларнинг адабиётдаги ўзига хос бадиий инъикосидир. Кейинги йиллар прозасида курашни аввало ўз қалбида бошлаган бундай кишилар образи анчагина. Ёзувчи Эркин Аъзамовнинг «Жавоб» қиссасидаги Нуриддин Элчиев бундай типдаги характерларнинг энг яхши намунасидир.

Нуриддин Элчиев ўзининг кичик ташвишлари билан овуни, ҳамма қатори яшаб юрган одам. Унинг бошқалардан фарқ қиладиган юксак орзу-идеали ҳам йўқ. Лекин у ҳали ўз-ўзи билан тўқнаш келиб улгурмаган. Бироқ ҳаётдаги Мўминбоев каби типларнинг бўлиши, ноҳақликнинг ҳақлик шаклига кириб олиб яшаб келаётганлиги ўзининг кичик бахтига қаноат қилиб юрган Нуриддин Элчиевни воқеаларнинг зиддиятли нуқтасига олиб келиши табиий эди. Ана шу зиддиятли нуқтада, бу зиддиятларнинг сабабини билмаган одам уларга чора излаб ўз қалбига чекиниб келади. Энди у хоҳласа-хоҳламаса воқеликни ўз қалб қийноқлари воситасида таҳлил қилишга ўтади. Натижада асарда ёритилиши лозим бўлган эпик манзаралар бир марказ — Элчиев образи атрофига тўпланади.

Ҳаётдаги кетма-кет бўладиган руҳий зарбалар ҳар қандай инсонни одатий ташвиш ва кўникмалар қобиғидан чиқиб кетишга мажбур қилади. Инсон бундай пайтда ё ўта бўйсунувчан, тақдирга тан берувчи, ё ўзини қуршаб олган ноҳақ муҳитга исён қилувчига айланади. Элчиев характерида ҳали бу ҳолатларнинг униси ҳам, буниси ҳам юз бергани йўқ. Унинг қалбида кураш кетаяпти. Бундай шароитда — Мўминбоев сингари қаллоблар тантана қилаётган пайтда Элчиев каби хокисор одамларнинг ғалаба қилиб чиқиши қийин. Бундай пайтларда руҳий жасоратнинг туғилиши учун инсон ўзини ўраб олган муҳитнинг

ҳамма йўналишларидан зарбага учраши керак. Шунда унинг учун қочиб бекинадиган холи жой қолмайди. Унинг исён қилишдан ўзга чораси қолмайди. Шунинг учун ёзувчи Элчиевни оила, ишхона, ошна-оғайнилари муҳитида олиб тасвирлайди. Бу воқеалар Элчиев руҳидаги ўзгаришни асословчи бадиий фон бўлиб хизмат қилади, қахрамон ҳаракатларининг ҳаётийлигини таъминлайди. Лекин Элчиевни турли кишилар гуруҳи билан муносабатда кўрсатишда баъзан ёзувчи бошқа қахрамонлар характери ни таҳлил қилишга ўтиб кетиб, Элчиевнинг ўз руҳий оламидаги зиддиятларини яна ҳам конкретлаштиролмай қолади.

Хайридин Султоновнинг «Ажойиб кунларнинг бирида» қиссаси романтик тасвир билан бошланади. Ёзувчи бизни бош қахрамоннинг руҳий дунёсига олиб келиш учун маъмура қиз билан Султон «тўқнашув»ни беради. Бу эпизод, албатта, бош қахрамоннинг поёнсиз руҳий қийноқлар «ботқоғи»га қулаб тушиши учун сабаб бўлолмайди. Лекин бу воқеа «ажойиб кунларнинг бирида» содир бўлганлиги учун биз унга ишонамиз.

Шу эпизод орқали ёзувчи Султоннинг маънавий оламига «йўл» очади. Кейин воқеаларнинг деярли барчаси Султоннинг руҳида, унинг ўйлари, туйғулари қуршовида рўй беради. Энди ҳодисаларни Султоннинг ўзи бошқаради, тўғривоғи, унинг кечинмалари бошқаради, автор гўё иккинчи планга ўтади. Гап шундаки, биз қиссада Султон образини эмас, Султоннинг ўзини кўрамыз. У қийналяпти, ўртаняпти. У атрофига қарайди, ўтмишини эслайди, бутун ҳаётини қайта яшагандек бўлади. Султон ўз-ўзини суд қилади. Аммо у ўзига нисбатан қанчалик шафқатсиз, одил ҳакам позициясида туриб ёндашмасин, бир жумбоққа барибир дуч келаверади — у ўзининг ўлишига мантиқий асос тополмайди. Бу унинг руҳий изтиробларини чандон оширади. Тўғри, у фаришта эмас. Бироқ умрида бирор марта виждон чегарасини бузиб ўтмаган ҳам.

Қиссадан ҳисса чиқариш учун асарнинг турли сюжет «ипча»ларини мушоҳада орқали тушунтири билиш лозим. Агар ёзувчи барча воқеаларни бош қахрамон руҳиятига «камаб» қўйганида эди, асарда бир хил оҳанг кўпайиб, ўқувчини зериктириши мумкин эди. Шунинг учун автор бизни гоҳ-гоҳ «тоза ҳаво»га олиб чиқади. Биз шунда катта ҳаёт бағрида туриб, Султоннинг қалбига назар ташлаймиз (ресторан, Нозим Қодиров билан суҳбат, касалхона). Ёзувчи руҳий ҳолат яратиш мақсадида, қахрамон психологияси орқали берилаётган воқеаларни жонлантириш учун ички нуқтни кучайтиради.

Инсон қанчалик оғир руҳий ҳолатга тушмасин, унинг кайфияти доим бир тарзда сақланиб қолмайди. У ташқи воқелик таъсирида ўзгариб туради. Султонда ана шу ҳолни кўрамыз. Унинг кечинмалари, хотиралари ички дунёсидан бир хилда сизиб чиқмайди. Мавлонқулов воқеаси билан боғлиқ эпизодларни эслайди. Бу ҳодисалар қахрамоннинг ички нуқти воситасида ифодаланади. Автор воқеаларнинг кейинги талқинини ҳам шу тарзда давом эттирса бўлар эди. Лекин у Султон характери мантигидан келиб чиқиб, унинг руҳидаги эволюцияни асослаш учун Нозим Қодиров ҳақидаги воқеаларни қиссага киритади. Лекин бу эпизодлар асардаги бошқа воқеалар билан бош қахрамон характери ни очувчи муҳим ҳаётий штрихлар сифатида ажралиб қолган.

Қиссадан келиб чиқадиган ғоянинг сертармоқлиги ўз-ўзидан композицион қурилишдаги қатламликни талаб қилади. Бундай типдаги асарлар одатдаги назарий қолиплар доирасига сигмай қоляпти. Биз уларни ҳаётнинг ўзини тадқиқ этаётгандек эътибор билан ўқиб чиқишимизга тўғри келади...

Худди шу хусусиятни Аҳмад Аъзамнинг «Бу куннинг давоми...» қиссасида ҳам кўрамыз. Бу қиссада «Ажойиб кунларнинг бирида»ги шартли чизгилар, воқеаларнинг «марказ»дан анча йироқлаб кетиши каби белгилар кўринмайди. Асарда энди ҳодисаларнинг ҳаммаси бош қахрамоннинг ҳозирги кунда, унинг кўз олдида кечади. Қахрамон бир-бирига қарама-қарши воқеалар бағрига ташланган эмас, унинг ҳаётида қувонадиган ҳам, изтиробга тушадиган ҳам катта воқеалар айтарли содир бўлмаган. Лекин у ҳам катта ҳаёт оқимида юзиб юрибди. Ёзувчи шундай муҳит

— Бир нима денг. Ҳеч бўлмаса, нега ундоқ эмас, бундоқ, шуни тушунтириб беринг.

— Ҳмм. Эшитдик, биз ҳам кўшиламыз шу гапга, ишларнинг чатоқлашишида бош айбдор ўртоқ Фалончиев экан. Чора кўриш керак...

— Оббо-о, сиз ўзингиз ҳақингизда гапиринг!

— Нега энди? Докладчи ўзи ҳақида гапирмади-ку! Фалончиев айбдор, деди-ку! Айтмоқчи, қоровул...

Ҳамма қоровулга ёпишиб кетди. Баҳс уч соат давом этди.

Вабошқаларов қоровулни айблади, қоровул Фалончиевни, Фалончиев Пистончиевни, Пистончиев яна Вабошқаларовни... ва ниҳоят, раис соатига қараб, шундай деди:

— Ўртоқлар! Биринчи масала жуда актуал бўлганлигидан мана беш соатдан бери ундоқ-бундоқ деб тортишиб ётибмиз. Натижа ёмон бўлмади. Ишимизга тўғаноқ бўлаётган бош айбдорнинг яширинча иш кўраётгани ойдинлашди. Эртага соат ўнда мажлис чақирамиз. Кун тартиби — «Бош айбдор ким?» Шу аниқланади.

— Шундоқ бўлсин!

— Бугунги мажлисимиз кун тартибидаги иккинчи, учинчи масала...

— Таклиф бор?

— Хў-ўш?

— Индин ва ундан кейинги кунги мажлисларда кўрилсин!

— Шундай қиламизми, а?

— Боғчага боришимиз керак.

— Вой, кечиксам, эрим уришади!

Раис эълон қилди:

— Демак, эртага соат ўнда мажлис. Тема актуал — «Бош айбдор ким?» Ҳамма тайёрланиб келсин...

Аҳли зал чапак чала-чала эшикка томон югуришди.

ҒАМЧИХ

Ўткир САИДОВ

ПАРОДИЯЛАР

Мағзавани тўкибди

Мўътабар

Чиройли қиз. Меҳнатсевар.

Бўш қолдим, доим уйда кир ювар.

Бобосининг, момосининг, опасининг.

Укасининг ва жажжигина жиянининг

Қисқаси: оиланинг кирини ювар.

Тинмай ювар,

юваверар, юваверар, юваверар,

Юваверар!

Кир билан чиқишмайди Мўътабар!

[Исмоил Маҳмуд, «Мўътабар»]

Ўқиб кўриб бу шеърни

Ҳеч сезмадик мазасин.

Шоир гапни хўп эзиб

Тўкибди мағзавасин.

«Дом»да мумкин эмас

Ёшларга ярашур ўчқур аргумоқ,

Қарига —

Қари от

Ҳаттоки ахта.

Ҳеч кимга лозиммас алдаш, алдамоқ,

Беҳуда чираниқ,

Мақтаниш сохта.

[Азиз Абдураззоқ, «Ёш чавандозга»]

Ёшларга зўр кетар Ғирот, Рахш, Дулдул,
Кексага бўлади чўбир, байтал ҳам.

Ёшлик бу ўз номи билан ёшлик-да,

Унинг таърифини қанча қилсам кам.

Мен яхши кўраман аргумоқларни

Бугун хўп кузатдим ипподромда.

Гаражга машинмас, от боғлай десам,

ЖЭК бошлиғи дейди: — Мумкинмас

«дом»да.

ТОМОШАБОФ

XIX асрдан репортаж

«Плон» француз нашриёти «Башарият Замини» сериясида Эмиль Золянинг «Ёзув дафтарчалари»ни нашр қилди. Бу нашрга Француз миллий кутубхонаси фондларида сақланаётган 700 саҳифадан ортиқ қўлёзмалар киритилди. Булар — ёзувчи ўз романларини ёзишга тайёргарлик кўрган пайтларда яратилган репортажлар, лавҳалар, мақолалар бўлиб, биринчи марта эълон қилинди. Барча материаллар хронологик тарзда эмас, мавзулар бўйича берилган.

«Ёзув дафтарчалари»нинг нашрини 60-йилларда Золянинг тўла танланган асарларини чоп эттирган, ёзувчи ижоди бўйича йирик мутахассис, Сорбонна университети профессори Анри Миттеран билан «Башарият Замини» сериясининг асосчиси Жан Малерилар амалга оширдилар.

Эмиль Золянинг поезд машинисти ёнида Париждан Мант шаҳарчасига қилган саёҳати тасвири, «Париж курсоғи»да ўтган бир кечалик кузатишлар асосида ёзилган репортаж китобхонларда катта қизиқиш уйғотиши аниқ.

«Ёзув дафтарчалари» ўтган аср 80-йилларидаги Франция муҳитининг тўлиқ манзарасини яратади деб ёзган адабиётшунослардан бири Золянинг нафақат буюк ёзувчи, балки ажойиб журналист бўлганлигини ҳам алоҳида таъкидлайди.

Жан Малери эса Золяга шундай баҳо беради: «Унга руҳий ва маънавий дадиллик хос эди. Эмиль Золя ўз синфи манфаатларидан юксак тура олган ижодкор. Унинг ижоди жамиятдаги мавқеларини йўқотишдан чўчидиган ҳозирги замон зиёлилари учун сабоқ бўла олади».

Муқованинг 1—4 саҳифаларини
рассом Х. Лутфуллаев ишлаган